

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BORNHOLMSKE SAMLINGER

1257
11

BORNHOLMSKE
SAMLINGER

BORNHOLMSKE **SAMLINGER**

UDGIVET AF
BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

II. RÆKKE - 5. BIND

RØNNE 1971
COLBERGS EFTF. BOGTRYKKERI

ISBN 87 87042 00 2

I kommission hos William Dams boghandel, Rønne

INDHOLD

Robert Smalley

Kalkmalerierne i Povls Kirke 9

V. Svendsen

Falske sølvdalere på Bornholm

1826 og 1832 19

Ebbe Gert Rasmussen

Rønne i det 17. århundrede 35

»Goplerne«

Marinarkæologisk fund ved Bornholm 57

Fred. Brandt

Fra kvægtuberkulosens bekæmpelse

på Bornholm 61

Lise Bender Jørgensen

Et fodbæger i særegen form fra

Stensebygård, Bodilsker sogn 77

Johannes Thoms

Rønne i juni 1864. Brev til fru Arboe 85

Arne Madsen

Negerskulptur på Bornholms Museum 99

Bent Bergsøe

Hvem byggede Svaneke kirkespir i 1789? 111

J. Klindt og Helmer Kofod

Bitterdram mod skørbug 121

Aksel Jensen

Vognhjulets fremstilling, materialer

og det anvendte værktøj 131

Johannes Lyngby

Dams Hotels historie 153

Olaf Hansen

Bornholms Historiske Samfund 185

Bornholms Centralbibliotek

Litteratur om Bornholm 1968–70 191

FORORD

Hermed foreligger 5. bind af Bornholmske Samlinger. Det bringer bidrag af vicekontorchef, cand. jur. Bent Bergsøe, fhv. gdr. Fred. Brandt, fhv. karetmager Aksel Jensen, arkæologistuderende, stud. mag. Lise Bender Jørgensen, civilingeniør J. Klindt, fhv. hotelejer Johs. Lyngby, sognepræst, cand. theol. Arne Madsen, adjunkt, cand. mag. Ebbe Gert Rasmussen, konservator ved Nationalmuseet Robert Smalley, kontorchef V. Svendsen, overlæge Johs. Thoms og et kollektiv fra svømmedykkerklubben »Goplerne«.

Billederne til artiklerne er dels stillet til rådighed af forfatterne, dels af Nationalmuseet, Det kgl. Bibliotek, Bornholms Museum, Hærens Arkiv, B. Ilsted Bech, Algot og Gert H. Jørgensen.

Redaktionen takker såvel forfatterne som dem, der har bidraget med illustrationsmateriale.

Et nyt element i dette bind er Aksel Jensens artikel om det gamle karetmageri. Det har længe været mit ønske, at Bornholmske Samlinger skulle bidrage til at bevare viden om gamle, nu uddøde erhverv. Dette er et første forsøg. Jeg håber, at det vil inspirere andre til at komme til os med deres viden. Eventuelt kan redaktionen optage beretninger på bånd, som så senere kan redigeres til udgivelse i Bornholmske Samlinger.

Bibliografien udarbejdes fra og med dette bind af Bornholms Centralbibliotek, hvis ledelse og personale vi takker for denne indsats, der fortsætter bibliotekar Esther Iversens uvurderlige arbejde.

Fra og med dette bind er Bornholmske Samlinger tilmeldt Dansk Bogfortegnelse ISBN. Enhver fremtidig bogudvidelse fra Bornholms Historiske Samfund vil bære et af de numre, vi har fået tildelt i den internationale standard-bognummerering. Dette er tilstrækkeligt til at identificere bogen ved bestilling over hele verden. Nummeret findes på bagsiden af titelbladet og på bagsiden af omslaget.

Rønne 1. august 1971.

C. H. Kibsgaard
*lektor v. Rønne statsskole
red. af Bornb. Samlinger*

KALKMALERIERNE I POVLS KIRKE

Af Robert Smalley

Under hovedistandsættelsen af Povls kirke i 1957 fandtes spor af kalkmalerier. Ved nærmere undersøgelse kunne det konstateres, at skibets vægge havde rummet en righoldig, fortællende billedserie, hvis motiver hovedsageligt var hentet fra det Ny Testamente. Såvel nord- som triumf- og sydvæggen havde fragmenter af kalkmalerier, som oprindeligt var sat op i to friserækker, adskilte ved et vandret løbende, farveløst bånd, og inddelt for nordvæggens vedkommende i sandsynligvis 14 billedfelter, af hvilke 13 med figurmotiver viste sig at være delvis bevaret ved den præliminære afdækning. Felterne var inddelt ved lodrette, relativt brede rammer, hvorefter enkelte havde fragmenter af brunlige rankeløb på kalkbund.

En meget omfattende udtynding af billedsamlingen havde fundet sted på et tidligere tidspunkt, enten i 1871, da kirken forlængedes mod vest, eller under en restaurering som foretoges i 1921. Ved en af disse lejligheder mistede triumfvæggens nederste halvdel og sydvæggen størstedelen af sine malerier. På skibets meget sønderbrudte sydvæg sås i øverste række rester af en apostelfrise og længere vestpå et synderegister. Af triumfvæggens vestside var kun lidt af de oprindelige dekorationer tilbage: i øverste række på den nordre halvdel forekom Korsgangen samt Pietas, alt øvrigt var tabt. På den søndre halvdel fandtes David og Goliath og Ofringen af Isak, som er en billedparallel til Korsgangen. Underste række var for længst nedbrudt og nypudset.

Nordvæggens billedrækker strakte sig over en længde på 8,91 m regnet fra øst, men nåede vel sagtens lidt længere mod vest i den oprindelige udformning. Motiverne var, begyndende fra vest i øverste række:

- Felt I. Jesus og apostlene i Getsemane have. Kun lidt tegning kunne ses, og motivbestemmelsen skete på basis af de øvrige billedfelters kronologiske udvikling, som var gennemført strengt rækken ud.
- Felt II. Jesus forrådes af Judas.
- Felt III. Jesu pågribelse.
- Felt IV. Jesus for Kaifas.
- Felt V. Jesus for Pilatus.
- Felt VI. Hudstrygningen.
- Felt VII. Tornekroningen må have været at se her, men bortset fra en ganske lille rest af en klædedragt var alt tabt.
I nederste række fulgte:
- Felt VIII. Korsfæstelsen.
- Felt IX. Golgatagruppen.
Et romansk vindue adskilte felt IX og X, og under vinduet forekom svage spor, som ikke var til at læse, af en flerlinjet indskrift.
- Felt X. Josef af Arimatæa og kvinderne ved Jesu afsjælede legeme.
- Felt XI. Jesu opstandelse.
- Felt XII. Kvinderne ved Jesu grav.
- Felt XIII. Ukendt motiv. I feltet sås et bygningsværk, og i højre side et nøgent menneske bærende på et åg med spande.

Under felt XI fandtes en noget udvisket tavle af senere dato, hvorpå man foroven kunne læse: Bornholm 1654, og til venstre (A)nno. Af en indskrift på seks eller flere linjer kunne endvidere læses på første linje: (Povl)sker sogn, og på de øvrige linjer må have stået navnene på de sogneboere, der døde som ofre for den sorte død i 1653-54, formoder man.

Især i den øverste række af billedserien var bevaringstilstanden allerede i 1957 meget ringe. Kalklagene hang ualmindeligt løst på kirkens glatte sten, og store partier var gået tabt. Kun få felter var i en stand, så færdig-afdækning og istandsættelse kunne foretages med tilfredsstillende resultat. Dog, tre af motiverne havde

Golgatagruppen (felt IX). Longinus stikker Kristus i siden.

stadig mange synlige detaljer, og et fjerde havde muligvis overkalkede detaljer, således at der var chance for, at et godt resultat kunne opnås ved deres konservering. Menighedsrådet gik derfor ind for, at felterne IX, X, XI og XII i nederste række på nordvæggen blev bevaret. Det blev ved afgørelsen også taget i betragtning, at, da disse fire felter med motiverne fra lidelseshistorien var sammenhængende, ville det skabe en harmonisk dekoration på kirkerummets tidligere nøgne, hvidkalkede vægge.

Derimod var bevaringstilstanden på triumfvæggen og sydvæggen så ringe, og så få fragmenter var tilbage, at de ligesom den for-

faldne del af nordvæggen atter blev overkalket. Imidlertid besluttede man også at bevare et enkelt billedfelt på sydvæggen, placeret højt over indgangen fra våbenhuset, en usædvanlig fremstilling af et synderegister. De fem billedscener blev dækket til med maskinpapir som beskyttelse, mens kirkens hovedrestauration fortsattes.

Årene gik, og Povlskers kalkmalerier blev ikke glemt, men konservatorerne har meget at passe i et land med omkring 500 kirker med kalkmalerier. Først 11 år efter hovedrestaurationen, i sommeren 1969, kunne færdig-afdækning og konservering af billederne påbegyndes.

Ved min ankomst til kirken viste det sig, at samtlige kalkmalerier var i en meget utilfredsstillende stand. Nedbrydningen af bindingen mellem kalklaget og murværket var på dette tidspunkt så vidtgående, at det overvejedes, om en sikring på stedet måtte vige til fordel for aftrækning af billederne. At ændre billedernes tilhørssted ville have været højst påklageligt, og uanset hvilke vanskeligheder opgaven kunne give var det at foretrække, at de forblev på deres oprindelige plads.

Arbejdet med istandsættelsen blev påbegyndt fra vest på nordvæggens ringest bevarede felt, Golgatagruppen. Kalk og farvelag hang helt løst fra væggen, således at meget ville være gået tabt ved de mindste vibrationer i rummet. Mange dage brugtes til indsprøjtning med lim i og bag ved de mange løstsiddende partier, og til fæstning med lim langs kanterne af bruddene. På den måde blev feltet gjort bastant, og derefter kunne det tåle finafdækning ved ganske let bankning med en særlig afdækningshammer med en knivskarp æg. De sidste skaller, som endnu dækkede farverne, kunne skæres eller raderes fri fra overfladen med en skalpel. Ved hjælp af disse midler var det muligt at gennemføre afdækningen uden noget tab. Der blev afdækket flere detaljer, som ikke tidligere havde været synlige, bl. a. den korsfæstedes lændeklæde og nogle stjerner og blomster på baggrunden, og det viste sig, at meget kunne hentes frem af den tilsyneladende fragmentarisk bevarede Longinus. Man kunne konstatere det lidt usædvanlige, at han er til hest. Longinus er iført en trøje med puffer ved skuldrene og en høj-

Kvinderne ved Jesu grav påskemorgen (felt XII).

puldet hat. Spydet støder han op i Jesu side, hvorfra blodet vælder. Midt i feltet er den korsfæstede, og til højre ses Maria i hvid kjortel og hovedlin og varmgrå kappe, og Johannes Evangelisten i rødbrun kjortel; begge er forsynet med glorie. INRI står skrevet på en seddel over korset, og i baggrunden ses Jerusalem.

Alle revner og huller i og omkring billedet blev rensat og udbedret. Reparationerne blev udført med en kalkmørtel blandet af grundigt vasket og sigtet bakkegrus og hydratkalk og blev derefter indtonet med kulekalk tilsat lidt farver, så det passede til dekorationsens bundfarve. Der anvendtes fortrinsvis en neutral farve, afstemt

med henblik på at give en let sløring for at neddæmpe den ellers »støjende« virkning, de lyse reparationer ville have i en tæt malet farveflade. Som bindemiddel til denne udpletning med farve benyttes kalk. Til sidst, for at beskytte billedet imod forfald, og for at binde og klare de gamle, pulveragtige farver, blev feltet tilstrøget med calciumhydroxyd (kalkvand). Farvernes pulveragtige konsistens, eller mangel på fedtholdighed, var sikkert skyld i, at en foretagen undersøgelse ved ultraviolet bestråling kun havde lidt at fortælle om eventuelle forsvundne detaljer.

Til højre for det romanske vindue kommer i én blok de næste tre billedfelter. Desværre er af rankerne imellem felterne kun den imellem felt X og XI bevaret. Arbejdet med de tre felter foregik samtidigt, og de blev behandlet på samme måde som Golgatagruppen, bortset fra at der anvendtes en finere mørtel til reparationerne.

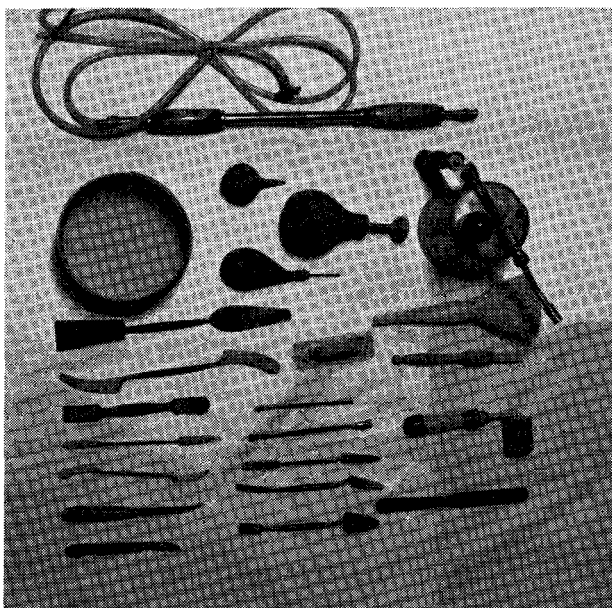
Felt X, Josef af Arimatæa og kvinderne ved Jesu dødsleje, var det bedst bevarede felt, dog var det falmet en del siden afdækningen. De tre Maria'er, der står bag ved sarkofagen, har glorie om deres hvide hovedlin; den midterste af de tre kvinder mangler ansigtsdetaljer. Josef, som er lille i forhold til kvindernes størrelse, har lange hoser, der er rullet ned under knæene, en trøje med skulderpuffer og en toppuldet hat. Det fremgik under afdækningen, at de hænder, som griber om Jesu linsvøbte legeme, tilhører Nikodemus, der står til højre i billedet.

I det næste billedfelt (XI) er Jesu Opstandelse gengivet. En del af billedet mangler ved partiet omkring Jesu hoved, ellers er det næsten fuldkomment. Den opstandne står på kanten af sarkofagen, der har ruder. I sin venstre hånd har han en stav med dobbeltkors og en sejrspanne, den højre hånd er oprakt. Jerusalem kom efter afdækningen til at stå klart og tydeligt i baggrunden med en borg og beboelseshuse i flere stokværk. I hvert hjørne af feltet fornedes sidder en sovende kriger, den ene med en stridsøkse i hænderne, den anden med et spyd. Under sarkofagen er malet et rødt hoved, der er flammende foroven, formentlig et sindbillede på dødsriget.

KALKMALERIERNE I POVLS KIRKE

Synderegistret på nordvæggen viser forskellige dyriske laster.

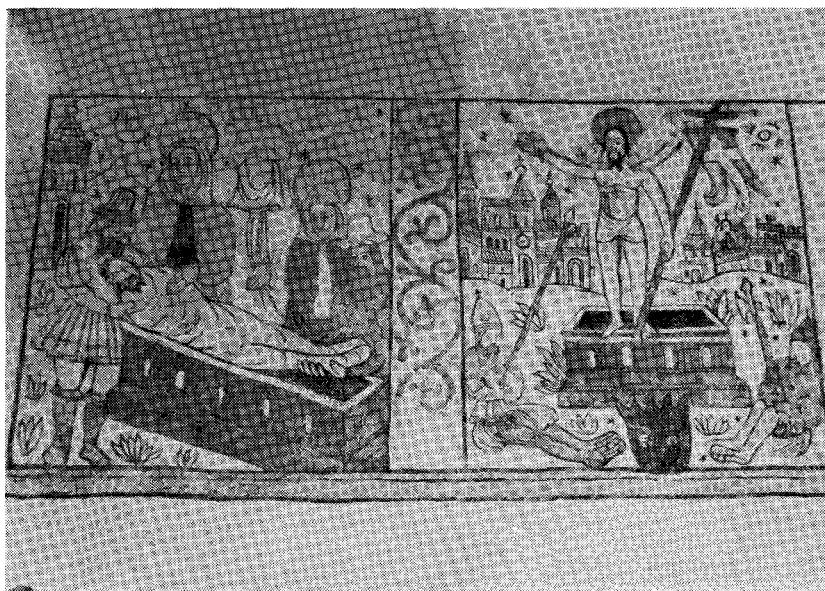
*Noget af værktøjet
brugt til
istandsættelsen.*

Det sidst behandlede felt på kirkens nordvæg viser kvinderne ved Jesu grav (XII). Dette felt var meget lidt afdækket, således at nye detaljer kunne drages frem ved forsigtig manipulation med afdækningshammeren, i særdeleshed på englen til højre for den tomme sarkofag, og de okker-malede salvekrukker, som kvinderne holder i højre hånd. Af de to kvindeskikkelser, som var synlige i 1958, manglede den ene ansigtstræk. Da yderligere en kjortelklædt kvinde blev fremdraget under behandlingen, er det nu den midterste af de tre Maria'er, af hvis hoved kun konturerne er bevaret.

I højre hjørne, forneden på felt XII, sås ganske få rester af et overliggende yngre maleri. På fragmentet – kun øverste del af en bladomgivet tavleramme var i behold – stod seks sirligt svungne bogstaver. Efter fotografering blev dette fragment fjernet til fordel for det underliggende farvelag.

De tre sammenhængende billedfelter slutter nederst i en grå bort.

Stilladset blev flyttet til skibets sydvæg (og væsentligt forhøjet), hvorpå det enestående billedfelt over våbenhusets dør kom under

Til venstre Gravlægning (felt X). De tre Maria'er står bag sarkofagen, Josef af Arimatæa og Nikodemus lægger liget i den. Til højre Opstandelsen (felt XI). Den blødende Kristus rejser sig fra sarkofagen med den kristne tros sejrspane i hånden.

behandling. Efter fjernelsen af det papir og lim, som stadig sad hen over billedet til beskyttelse, var det muligt at begynde på afdækningen uden præliminær fastlægning af overfladen, hvilket var nødvendigt ved kirkens øvrige kalkmalerier. Til gengæld måtte mange steder udplettes med kalk, fordi stenene stod nøgne.

Adskillige detaljer blev fremdraget som supplement til de allerede synlige skikkelser. Endnu to dyr er kommet til syne: en rødbrun bjørn og en ulv, som danser sammen. Under det dansende par ses en hare, som leger et eller andet tavlespil med en gris. Mellem de spillende står et ølkrus. Over grisen giver en bjørn (også rødbrun) et nummer på sækkepibe. En gammel reparation findes imellem haren og grisen under ølkruset. Den blev ikke hugget ud og repareret på ny til fare for de omliggende farver, men blev i stedet for indtonet med kalk, så den passede til baggrundens kalkfarve.

ROBERT SMALLEY

Kalkmalerierne i Povls kirke er malet på en let gullig hvidtekalk i den for gotiske malerier almindelige al secco teknik. Hovedfarverne er gulokker, mørkrød (dodenkopf) og sort. I sin tid har farverne i kalkmalerierne været kraftigere og af andre nuancer. Flere farver er dekomponerede, således er en lysgullig, nærmest citrongul farve på mange steder blevet tilbage i stedet for den oprindelige zinnober. Andre steder er en gråbrun farve sikkert rest af oprindelig mønje.

Når man betragter kalkmalerierne i Povls kirke, som kan dateres til omkring 1560, virker deres malemåde snarest som tegninger, og der træder mindelser om en bestemt billedkilde frem. Det er det folkelige træsnit, som med tysk oprindelse vandt stor udbredelse i Danmark. Billederne er i høj grad præget af det tidspunkt, de er malet på.

(Fotografier og kildemateriale fra Nationalmuseets arkiver)

FALSKE SØLVDALERE PÅ BORNHOLM 1826 OG 1832

Af *V. Svendsen*

I Bornholmske Samlinger II. række, bind 2, side 65 ff., har universitetsbibliotekar Poul Kallmoes skildret den store falskmøntnersag på Bornholm 1843–47. Det anføres her, at hovedmanden og en af hans medskyldige i sagen, som drejede sig om forfalskning af rigsbankdaler sedler, tidligere var straffede for fremstilling af falske sølvdalere.

Efterfølgende bygger bl. a. på de retssager, der i den anledning blev rejst mod de pågældende.

I juni måned 1826 var der en uges tid på Galløkken ved Rønne eksercits for militsens officerer og underofficerer.

Der har åbenbart været en vis tilstrømning af byens borgere, måske mest børn, til disse øvelser, i hvert fald var der derude også en del koner, som fra interimistiske udsalgssteder solgte hvedebrød og anden herlighed. Da den sidste øvelsesdag den 15. juni var forbi, opdagede nogle af disse »kurvekoner«, at de havde fået i alt 5 falske sølvdalere, som de mødte op med og afleverede til politiet.

Byfoged i Rønne var på dette tidspunkt Jacob Claudius Pingel. Han var født 1784; efter 1806 at være blevet cand. jur. var han en årrække officer i hæren, indtil han, som så mange andre juridisk uddannede officerer, fik et embede som byfoged og politimester. For Pingels vedkommende blev det i Rønne.

Han var ungkarl, da han 1820 kom til Bornholm, men tre år senere giftede han sig med den rige enke efter kommandant Kohl på Christiansø og arvede derved den store gård, som lå på St. Torvs nordside omtrent fra det nuværende St. Torvegade til Nørregade.

Kohls pompøse gravmæle findes endnu på Rønne kirkegård. Indskriften er noget medtaget af tidens tand, men der læses bl. a.: ... en Sorg, som kun Fornuft og Tid kan lindre. – Hertil skal den spøgefulde dr. Kabell engang have tilføjet: Ja, og så Pingel!

Under prins Christian Frederiks ophold på Bornholm i juli 1824 boede han hos Pingel i gården på St. Torv, og prinsen var så tilfreds med opholdet, at han i Rønne kirke stod fadder til Pingels nyfødte søn.

Pingel omtales som værende byen en god mand, og en gade, Pingels Allé, bærer hans navn.

Han anlagde en stor have, eller park ville vi vel sige i dag, der strakte sig fra det nuværende rådhus mod nord langs det nuværende Nørregade og langt op mod øst. Den var indhegnet med høje gærder, og i det sydvestre hjørne var anbragt en meget smukt forarbejdet gitterport. Om søndagen tilstodes det anstændige borgerfolk at spadserere derinde!

Pingel skulle nu se at finde frem til falskmøntneren, som havde bedraget konerne for de 5 rigsbankdaler.

Man hæftede sig særlig ved befalingsmændene, som flere havde set handle med konerne og betale med sølvpenge.

Navnlig rettede mistanken sig mod en underofficer i infanteriet, Christian Hei, som nogle unge mennesker havde set i besiddelse af mange sølvdalere. Men Hei og de andre befalingsmænd var nu spredt rundt på øen, hvorfor Pingel måtte anmode sine kolleger i de forskellige herreder om assistance. Den omtalte Christian Hei var hjemme hos sin moder på Hullegård i Åker – hans far var for nylig død – angående ham skriver Pingel til byfogeden i Søndre Herred Niels Peter Arboe og beder ham foretage en ransagning på Hullegård samtidig med, at han forhører Christian Hei.

Det viste sig, at Hei kunne klare for sig, endvidere sagde hans foresatte, løjtnant Andr. Kofoed, god for ham. Arboe og hans betjent undersøgte bryggers og andre lokaliteter, men fandt ingen grejer, der var anvendelige til at fabrikere mønter med. Pingel fik derfor den besked, at Hei måtte anses for mistænkt uden grund.

Rapporterne fra de andre herreder gav heller ikke noget som helst resultat. Men så skete der noget i Nexø. Købmand Møller afleverede til byfogeden en falsk sølvdaler, som hans kone havde modtaget i butikken som delvis betaling for nogle varer, men hun kendte ikke den person, der havde handlet hos hende.

Ret hurtigt samlede mistanken sig dog om en ganske ung mand, den godt 18-årige Christopher Bidstrup, søn af Peder Jensen Bidstrup på Tornegård, 3. vdg., Poulsker. Han blev arresteret og tilstod, at det var ham, der havde været hos købmand Møller og udgivet den falske mønt, og at det var ham selv, der havde lavet den.

Han forklarede, at han ved spil havde pådraget sig en gæld på 10 rdl., som han ikke kunne betale, og han ville ikke tale til sine forældre derom. Han traf da en mand, Morten Martinsen Beck, som forklarede ham, hvorledes han nemt kunne lave dalere af tin, som dog skulle blandes med stødt glas for at tilvejebringe klang i mønten.

Beck sad længe arresteret, men det var ikke muligt at få ham til at tilstå andet, end at Bidstrup havde fortalt ham, at han var ved at støbe falske dalere.

Christopher Bidstrup gik da i gang med støbningen, således som Beck havde forklaret ham. I maj måned lykkedes det ham at tilbytte sig en sølvdaler hos købmand Holm i Nexø. Bly og tin havde han købt hos glarmester Due under foregivende af, at han skulle bruge det til at reparere en kedel med. Yderligere havde han fået fat i noget gammelt vinduesbly, og de to portioner bly smeltede han sammen og lavede deraf tre kugler, som han bagefter slog flade, så de kunne benyttes som form, idet han lagde sølvdaleren mellem to af disse blyplader, slog 4 af de såkaldte låsesøm gennem pladerne og hamrede derefter med en økse så stærkt på disse, at pladerne flød fuldstændig sammen og altså fik samme præg som den imellem dem liggende sølvdaler.

Derefter skilte han blypladerne fra hinanden, fjernede sølvdaleren, fjøede pladerne sammen ved hjælp af de fire søm, og han havde en form, hvormed han kunne støbe dalere af tin, hvori han dog undlod at blande stødt glas. Af noget blik lavede han sig en støbeske.

I en løkke i nærheden af sine forældres gård udsøgte han sig et sted bag en busk, hvor ingen fra de omliggende gårde kunne se, hvad der foregik. Her gravede han en rund kule i en halv alens

dybde, og om natten gik han, forsynet med en lygte med lys i, ud til løkken og foretog støbningen.

Da Bidstrup i retten havde afgivet denne tilståelse, kørte dommeren ved nattetid med ham ud til løkken for at tage stedet i øjesyn. Man fandt kulen med noget forkullet brænde i bunden, og Bidstrup hentede fra en busk i nærheden den omtalte støbeske, som han havde forsynet med et skaft af ståltråd.

Da Bidstrup havde støbt otte stk. dalere på denne måde, kom en ung mand, der var tre år ældre end ham, Rasmus Pihl fra Poulsker, til ham og beklagede sig over, at han ikke havde et sort silkehals-tørklæde, når han skulle til eksercits; han bad Bidstrup skaffe sig et sådant. Bidstrup betroede da Pihl, at han støbte falske dalere, og hvis han ville tie med det og hjælpe ham, kunne han få penge til sit tørklæde. Dette lovede Pihl. I fællesskab gravede de derefter en kule et andet sted og samlede brænde og lyng sammen til brændsel. En nabo opdagede imidlertid dette mærkelige forehavende og fortalte det til Pihls forældre, hvorefter de unge mennesker enedes om foreløbig at indstille fabrikationen.

De falske mønter skulle efter støbningen pudses lidt af, og begge behandlede dem derefter med kniv og fil særlig på kanten. Trods denne efterbehandling forstår man godt, at retten konstaterer, at de er meget slet eftergjort, navnlig adskiller farven sig betydelig fra en ægte sølvdaler.

Forsynet med seks af disse falske dalere fordelt ligeligt imellem sig begav Bidstrup og Pihl sig til Rønne den sidste eksercitsdag den 15. juni. Ude på Galløkken fik de sælgekonerne til at veksle dem, således at de fik noget hvedebrød og en snaps samt en énrigsdaler-seddel. Sedlerne var dengang mindre værd end sølvpenge. Den ene kone gjorde dog vrøvl, hun mente, daleren var falsk, og de måtte tage den tilbage. På vejen hjem til Poulsker kastede Bidstrup denne mønt i en dam, de kom forbi.

Der manglede endnu en mønt af de otte stykker, Bidstrup havde fået lavet, denne havde han givet til en navngiven mand, som ved nærmere eftersyn blev klar over, at den var falsk, men han troede,

at Bidstrup selv var blevet narret, derfor havde han endnu ikke givet den ud.

Det synes, som byfoged Arboe ikke har været særlig ivrig efter at afsige dom i sagen. I hvert fald søger han at få den lempet over til kollegaen i Rønne ved at sende ham alt materialet, også støbe-grejerne og de falske mønter. Pingel returnerer dog omgående det hele samt mønter og udskrifter af de forhør, han har foretaget, idet han hævder, at det ikke kan være ham, der skal dømmes i denne sag. Arboe må så til det.

Niels Peter Arboe var født 1791 i Hasle, hvor faderen var by- og herredsfoged. Han var cand. jur. og fra 1822–40 by- og herredsfoged i Nexø.

Den tidligere sognepræst i Poulsker, Hans Christian Mahler, har ved Bidstrups konfirmation med hensyn til kundskaber og opførsel givet ham karakteren »yppeilig«. Den nuværende sognepræst, Ancher Anton Møller, har intet hørt, som kan være Bidstrup til vanære, han har været anset som et meget honnet menneske. I Nexø arrest har sognepræsten besøgt ham, og han bevidner, at Bidstrups erkendelse af sin ungdoms letsindighed og den deraf flydende forvildelse, hvori han har begået sin brøde, er lige så klar som sand, og at hans anger er oprigtig og hjertelig.

Dommeren siger, at Bidstrup hele tiden har været hjemme hos sine forældre, hvis gård han som yngste søn til sin tid skal arve. Forældrene, som er kendte og retskafne folk, gerådede ved at erfare sønnens forbrydelse i en fortvivlelse, som dommeren ej formår at beskrive. Han sporede et usædvanligt ømt forhold mellem ham og forældrene, især moderen, som altid havde elsket ham så inderligt.

Forældrene siger, at forholdet mellem dem og sønnen altid har været godt. Moderen er næsten altid syg, og sønnen har i højere grad end de andre børn været kærlig mod hende.

Alle, der har været afhørt i sagen, har givet Bidstrup det fordelagtigste vidnesbyrd.

Rasmus Pihl får ikke slig rosende omtale. Han er født i 1805, og i 1822, altså 17 år gammel, er han idømt 40 dages simpelt fængsel

for tyveri. Han har derefter haft forskellige pladser, hvor der dog ingen steder har været noget at udsætte på hans opførsel.

Præsten har også besøgt Pihl i arresten, og han fandt hos ham en uvidenhed i al kristelig tro, som endog var forbavsende, men efter at præsten var begyndt at gennemgå Lærebogen i den evangelisk christelige Religion med ham, er hans lyst til kristelig oplysning tiltaget, dog er hans åndelige sløvhed endnu meget stor. Hans opførsel i arresten er stille og meget anstændig.

Den 19. august afsagde byfoged Arboe dom. Den lød: Tiltalte Christopher Jørgensen Bidstrup og Rasmus Pihl af Poulsker Sogn bør have deres Ære og Liv forbrudt, saa betale og udrede alle af denne Action lovlig flydende Omkostninger hvoriblandt Salarium til Actor og Defensor hver 8 Rdl. Sølv. Alt at efterkomme ved Overvrighedens videre Foranstaltning under Adfærd efter Loven. — Dommen blev afsagt i henhold til Chr. V's danske lov 6-18-2, som lyder: Understaar sig nogen at slaa nogen Mynt uden Kongens Forlov eller i nogen Maade at forfalske Kongens Mynt hand bør da at straffes paa Ære, Liv og Gods. En forordning af 24/9 1824 omhandler en formildelse af straffen om boslods fortabelse. Den gamle lovbestemmelse ophæves i mange tilfælde, og i stedet indføres arbejde i straffeanstalt fra 1 til 3 år.

Bidstrup og Pihl opnåede ved sagens endelige afgørelse den mildere bedømmelse. Sagen gik nemlig videre til højesteret, som et par måneder senere afsagde dom. Af højesterets ti dommere var det grev Ahlefeldt Laurvig, der gennemgik sagen og formede rettens præmisser, som de øvrige dommere enstemmig tilsluttede sig.

Han siger, det må billiges, at Bidstrup ved herredsdommen er anset efter 6-18-2 jfr. Forordning af 24/9 1824. Selv om Rasmus Pihl ikke har været med til at støbe mønterne, har hans virksomhed ved senere at behandle dem været afgørende for, at de i det hele taget kunne ventes udgivet som sølvdalere, det må derfor billiges, at også han tiltales efter den samme lovbestemmelse. Uagtet de tiltalte således ikke kunne undgå at dømmes som foran anført giver det anledning til allerunderdanigst at anbefale dem til Deres Majestæts nåde på følgende grunde:

1. At de forfærdigede Penge ikkun have været faa og ere meget ufuldkomment eftergjorte, samt formedelst den blaalige Tinfarve let kendelige som uægte, hvorfor Forbrydelsen ikke kan siges at kunne have faaet farlige Følger for det Offentlige.
2. At Tiltalte ere unge, og hvad in specie Christopher Jørgensen Bidstrup angaar, at han, foruden ikke tilforn at have været tiltalt eller straffet, har særdeles udmærkede Vidnesbyrd om hans foregaaende Vandel, samt at han meget har fortrydt Gjerningen, hvortil han sandsynligvis er blevet forledt af den ommeldte Morten Martinsen Beck, og
3. At Tiltalte Rasmus Pihl ikkun har vist en meget ringe Virksomhed i at deltage i Forbrydelsen.

Derefter blev således dømt: Herredstingsdommen bør ved Magt at stande. Dansk Kancelli tiltræder Højesterets Henstilling, hvorefter Kongens Resolution kommer til at lyde:

Vi ville allernaadigst have den Christopher Jørgensen Bidstrup og Rasmus Pihl under 17. f. M. overgaaede Højesterets Dom saaledes formildet, at de istedet for at lide efter samme hensættes til Arbejde i Københavns Forbedringshus paa Vor Naade.

Kjøbenhavn 8. November 1826.

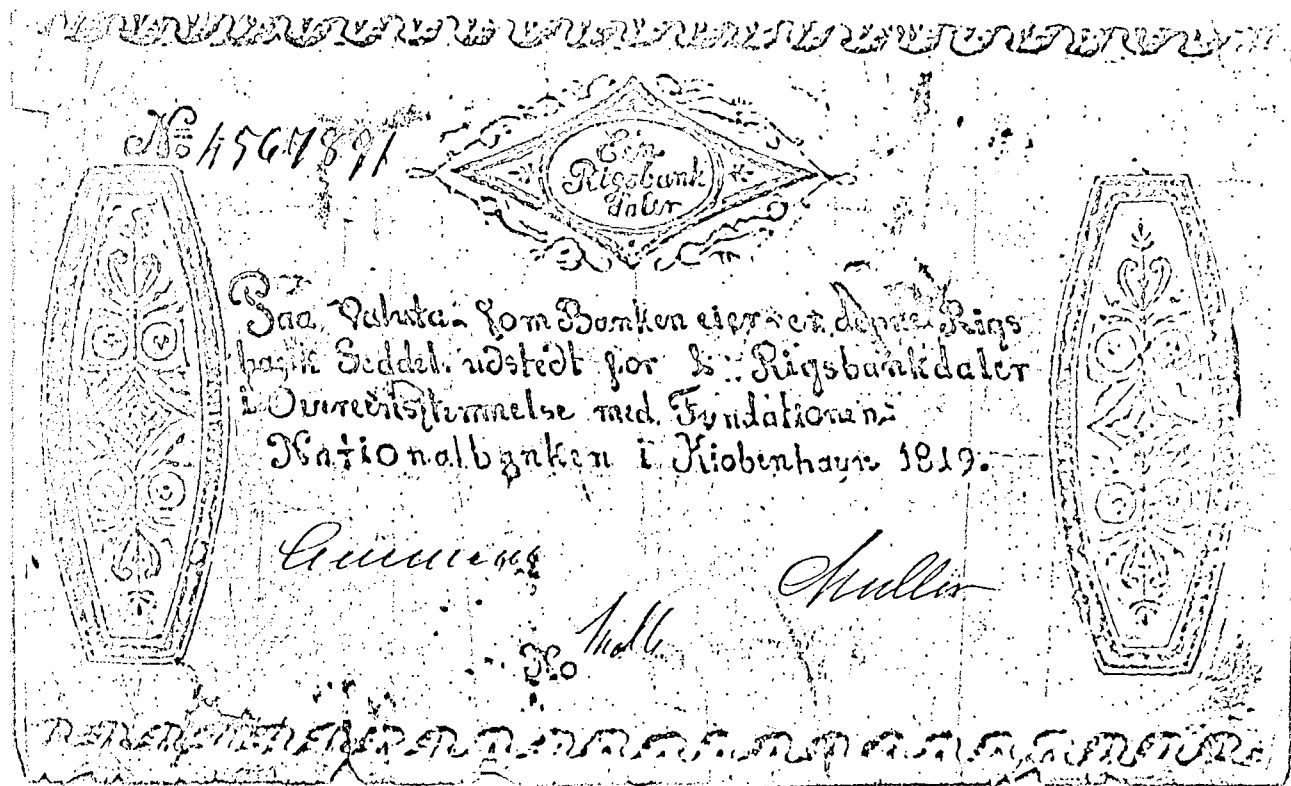
sign. Frederik R.

En måned senere, den 9. december 1826, blev Bidstrup og Pihl indsat i Københavns Forbedringshus på ubestemt tid.

Der var på denne tid to fængsler i København, Stokhuset, der lå på Østerbro og blev ledet af militæret (Københavns kommandant), hvor slaverne var anbragt, og Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn, hvor fanger med længere straffetid blev hensat.

Forbedringshusets hovedbygning med en pompøs facade tegnet af Thurah lå på Christianshavns Torv, der hvor det, man i sin tid kaldte Lagkagehuset, nu ligger. På en stor og dyb grund langs kanalen og Prinsessegade var anstaltens forskellige bygninger placeret.

Her var som regel anbragt ca. 500 fanger, mænd og kvinder, unge og gamle, fanger, der var straffet gentagne gange for alvor-

V. SVENDSEN

Fotografisk gengivelse (xerox) af en af Christopher Bidstrups falske 1 rigsbankdaler sedler.

Bilag til kommissionssagen ang. falske rigsbankdaler på Bornholm 1844-47.

of the Court of A. M. Livingston, Esq.

14465

3020

lige forbrydelser, og ganske unge, som var dømt for en forholdsvis ringe forseelse.

Fra statens side fulgte man det princip, at anstalterne stort set skulle drives for de penge, der kom ind ved fangernes arbejde.

De hygiejniske forhold var derfor slette, kosten dårlig og ofte utilstrækkelig. Mange af fangerne blev syge, og dødeligheden var ret stor. Der forekom ofte uroligheder, nogle gange regulært mytteri, således i 1817, da der blev sat ild på hovedbygningen, som nedbrændte.

Forfatteren Carl Bernhard, hvis forældre boede i en gård i Strandgade på Christianshavn, overværede som ungt menneske branden på nærmeste hold. Mange år senere har han i »Et Oprør« (Samlede Skrifter, bind 14) fortalt om branden, militærets anvendelse for at slå oprøret ned og den brutale behandling de implicerede fanger derefter blev udsat for.

Fangerne i Rasphuset raspede træ, d. v. s., at de med særlige redskaber findelte træ, som indeholdt farvestof, der benyttedes i farverierne. Det ansås for et hårdt arbejde, som krævede en god fysik.

Kvinderne behandlede hovedsagelig uld og spandt garn, mændene vævede sejldug og forskellige drejler.

Der fandtes dog enkelte værksteder, hvor man beskæftigede dertil egnede fanger. På arbejdssale med plads til ca. 50 fanger fandt arbejdet sted, og det varede fra tidlig morgen til kl. 8 aften med et par timers pause.

Sovesalene med plads til 30–40 fanger hver var lavloftede, dårligt ventilerede rum helt oppe under taget.

Under disse uheldige forhold blev den kun 18 årige Christopher Bidstrup anbragt, og der er næppe tvivl om, at fængselsopholdet har præget ham stærkt og været medvirkende til den tragiske skæbne, han fik.

I efteråret 1828 blev den senere Frederik VII gift med Frederik VI's yngste datter Vilhelmine. Brylluppet blev i København fejret med store festligheder; det var til denne lejlighed, J. L. Heiberg skrev skuespillet »Elverhøj«.

I anledning af brylluppet ønskede kongen at benåde en del fanger, og iblandt disse var Christopher Bidstrup.

I indstillingen skriver Dansk Kancelli, at skønt Bidstrup kun har tilbragt 2 år i straffeanstalten, kan man ikke andet end anbefale ham, om hvis løsladelse der fra hans fader er modtaget en ansøgning, og hvis forhold i straffeanstalten i enhver henseende har været særdeles godt, alle vidnesbyrd tyder på, at han ikke har handlet af en forhærdet karakter, men af ungdoms letsind, og at hans første forbrydelse vistnok ville være virkende nok til at afholde ham fra oftere at forse sig.

Kongens resolution går ud på, at Bidstrup sammen med flere fanger fra forskellige straffeanstalter får friheden, dog er løsladelsen betinget af, at han, hvis han atter begår en forbrydelse, der ikke medfører højere straf, uden videre dom atter indsættes i straffeanstalten. Denne betingelse blev han gjort bekendt med inden løsladelsen. Resolutionen er dateret 22. oktober 1828.

En måned senere, den 20. november, blev Bidstrup løsladt fra Københavns Forbedringshus.

Rasmus Pihl døde i fængselet et par måneder tidligere, den 12. april 1828.

Hvad Bidstrup har foretaget sig efter at være kommet på fri fod, kan ikke siges, men det er måske ikke usandsynligt, at han har søgt arbejde i København. Han havde i fængselet lært drejlsvævning, og han betegnes som en dygtig væver. I hvert fald er han et år senere, i december 1829, i København, men vil åbenbart nu hjem og holde jul.

Om denne rejse til Bornholm har han i september 1830 afgivet forklaring til retten i Nexø. Rejsen blev foretaget med en jagt fra Rønne, som tilhørte skipper Niels Marcher, den var beliggende i Tre Kroners batterihavn på Københavns red, og Bidstrup kom om bord i skibet et par dage før afrejsen. Der var en passager med foruden ham, og besætningen bestod af skipperen og 2 mand. Retten var meget interesseret i at få oplysning om indholdet af et stort antal fade, som lasten bl. a. bestod af; det havde Bidstrup dog ingen kendskab til. Under rejsen blev han stærkt søsyg, og

han kunne intet huske, heller ikke om der i nærheden af Rønne havde været forbindelse med andre skibe. Det har vel sagtens drejet sig om en smuglerlast af spiritus – der tales om rom. Smugleriet ved Bornholm var netop på denne tid ret udbredt.

Efter at Bidstrup i 1830 var vendt tilbage til Bornholm, har han i Nexø anlagt et sejldugsvæveri, som synes at have været af et vist omfang. I 1834 betegnes han som sejldugsfabrikant, han var nu 26 år og giftede sig i Bodils kirke med den 24-årige Cathrine Kirstine Kjøller. Hun var datter af løjtnant ved dragonerne Hans Kjøller og Maren Michelle Birch, hvis fader var inspektør Niels Birch ved Frederiks Stenbrud.

Hans Kjøller, der var yngste søn af herredskaptajn Hans Hansen Kjøller på 11. vdg., Brændesgård i Ibsker, boede vist flere år i Svaneke i en stor gård, som han 1823 solgte til skolen i Svaneke, hvorefter han flyttede til sin fødegård i Ibsker.

Maren Michelle Birch døde 1819, da datteren Cathrine Kirstine Kjøller kun var et halvt år gammel, hun blev derfor anbragt hos mormoderen, fru Kirstine Birch, i Nexø. Her finder også skiftet sted, hvorved Cathrine Kirstine arver 500 rdl., der indsættes i Overformynderiet, samt forskellige smykker og sølvting, som har tilhørt moderen, og som vurderes til nogle hundrede rdl. Hans Kjøller giftede sig i 1813 med en datter af løjtnant Koefoed på Ladegård i Klemensker, men han døde som ung ritmester 1832 og efterlod en arv til Cathrine Kirstine på 65 rdl.

Endelig fik Cathrine Kirstine Kjøller få måneder før, hun giftede sig med Bidstrup, en ret betydelig arv, hovedsagelig bestående af huse og gårde i og ved Nexø, efter en ugift morbroder, studiosus Knud Sonne Birch, som hun havde passet huset for. Forholdene skulle nu synes lyse for Christopher Bidstrup. Året efter brylluppet fik han 1835 en søn, Hans Cathrino Bidstrup, men en uge efter fødselen døde hans kone.

Det efterfølgende skifte afslører bl. a., at Bidstrup i hvert fald gennem nogen tid har haft store økonomiske vanskeligheder.

I boet var ret betydelige værdier anbragt i ejendomme i Nexø. Der anføres bl. a. en gård i byens 4. kvarter, vurderet til 600 rdl.,

hvor Bidstrup antagelig har boet og haft sit sejldugsvæveri. Der var dog også store gældsposter, således et langfristet lån på 1000 rdl., som et fond inden for Commerce Collegiet havde ydet mod pant i en del af jordstykkerne vurderet til 1615 rdl. og kaution af broderen, Christian Bidstrup på Tornegård, endvidere adskillige såkaldte vekselobligationer på 3 mdr., og en lang række regninger af forskellig størrelse. Omkostningerne til begravelsen synes ret store og indeholder udgifter til bespisning med vin etc.

Bidstrup erklærede på skiftet, at han ikke så sig i stand til at beholde boet, men ønskede de faste ejendomme og øvrige værdier bortsolgt ved auktion. Til alt dette kom et for Bidstrup meget uheldigt forhold. Hans afdøde kone havde før ægteskabet – som det siges – et slegfredbarn, hvis fader var en kendt gift mand i Nexø, den 43-årige cancelliråd, by- og herredsskriver Carl Ove Voigt. Barnet var født 1829 og døbt Carl Julius Ove Carlsen.

Efter fælles aftale før ægteskabet ønskede moderen at sikre denne søn en obligation på 533 rdl., som derfor fik en påtegning herom underskrevet af moderen, hendes kurator og to vitterlighedsvidner. Denne obligation opbevarede i deres fælles chatol.

Da Christopher Bidstrup stadig var i pengetrang, tog han en skønne dag obligationen, udraderede påtegningen, som også var påtegnet af amtet, og solgte den til en købmand i Rønne. Da hans kone kort efter opdagede, hvad der var sket, lovede Bidstrup på anden måde at tilgodese drengen, hvad dog ikke skete.

Sagen kom for retten, og det er atter byfoged Arboe, der sidder i dommersædet. Han mener, at en forfalskning af denne karakter er så alvorlig, at det er for mild en straf at indsætte Bidstrup i fængsel på kongens nåde, hvorved han efter kort tids forløb måske bliver benådet. Han idømmer ham derfor 3 års arbejde i Rasp-huset. Endvidere skal Bidstrup betale sagens omkostninger og erstatte køberen den pågældende obligation, som er afleveret i skifteretten.

Sagen går videre til højesteret, og her sker det overraskende, at et betydeligt mindretal af højesterets dommere mener, at det, Bidstrup under de foreliggende omstændigheder har foretaget sig,

ikke er noget, som han efter loven kan straffes for. Flertallet af dommerne dømmer ham dog til forbedringshusarbejde på kongens nåde i henhold til betingelserne for hans løsladelse i sin tid.

Den 19. juli 1835 blev Christopher Bidstrup atter indsat i forbedringshuset på Christianshavn.

Denne gang tilbragte Bidstrup over fire år i straffeanstalten. Det er atter en kongelig begivenhed, formentlig Frederik VI's bryllupsdag, som giver anledning til, at et antal fanger benådes, her iblandt Bidstrup.

Kancelliets indstilling henviser til, at det flertal af højesterets dommere, som i sin tid dømte Bidstrup, allerede i 1837 har afgivet en erklæring, hvori de siger, at den ham begåede brøde nu må antages at være tilstrækkeligt straffet ved den da i straffeanstalten tilbragte tid.

Kancelliet føjer til, at der fra straffeanstalten intet har været at udsætte på hans forhold, og at han fra sit hjem skildres som et særdeles godmodigt og velvilligt, men svagt menneske. Det påpeges atter, at han er en udmærket dygtig væver, og han menes at eje en lille kapital, ved hvilken han kan starte i sin profession. Han anbefales allernådigst til løsladelse.

Den 24. juli 1839 bifalder kongen kancelliets indstilling, og tre måneder senere, den 23. oktober, forlod Christopher Bidstrup forbedringshuset.

Han er nok umiddelbart efter taget til Bornholm; ved folketællingen 1840 bor han hos broderen på Tornegård sammen med sin lille søn på 6 år. Denne broder varetog hans interesser under den afsluttende behandling af Cathrine Kirstine Kjøllers bo, og det må antages, at der ved den endelige opgørelse også er blevet et mindre beløb i arv til Christopher Bidstrup.

Foreløbig indrettede han et mindre væveri i et lejet hus i Poulsker. Ret længe blev han dog ikke på landet; godt et år senere, i 1841, flyttede han til Rønne, hvor han for de arvede penge købte en gård og etablerede et større væveri. Kort efter giftede han sig med Margrethe Kirstine Jacobsen, som vist var fra Bodilsker, og 1843 fik de en søn, Magnus Jørgensen Bidstrup.

Christopher Bidstrup var, som det er sagt før, dygtig i sit fag, og han besad også et vist mekanisk snilde, men han manglede ganske økonomisk sans. Han var ude af stand til at overse de økonomiske konsekvenser, som hans stort anlagte etablering i Rønne medførte, og i løbet af kort tid var han atter inde på forbryderbanen.

For at klare økonomien forsøgte han nu at trykke falske sedler; rent teknisk var disse lige så ringe som de tindalere, han lavede i sin ungdom, og økonomisk fik han intet ud deraf. En omfattende retssag blev resultatet, og det er denne, Poul Kallmoes har gjort rede for i Bornholmske Samlinger 2. bind.

Christopher Bidstrup blev atter idømt forbedringshusstraf på kongens nåde og den 16. maj 1847 for tredje gang indsat i forbedringshuset på Christianshavn. Her døde han året efter den, 20. oktober 1848, efter i nogen tid at have været indlagt på fængselets sygehus.

Da Bidstrup anden gang kom til straffeanstalten på Christianshavn, mødte han der en bornholmer, Jens Hansen, som – i lighed med Bidstrup i sin tid – afsonede en straf for at have lavet falske dalere.

Jens Hansen var født i Vestermarie 1812, han havde aldrig gået i skole, men hjemme lært at læse så meget, at han kunne blive konfirmeret. Fra sit syvende år havde han været ude at tjene.

Da han var 20 år, havde han plads hos Jørgen Bidstrup på 24. slg., Blemmegård i Nylars; han havde her hørt, at man nemt kunne støbe dalere af tin, og da han ofte havde støbt knapper af tin, besluttede han sig for også at prøve med penge.

Han gik ikke så hemmelighedsfuldt til værks som Bidstrup i sin tid. Ved hjælp af en sølvdaler, som han havde fået fat i, lavede han omtrent på samme måde som Bidstrup en støbeform, og pinse-dag 1832 støbte han i sin husbonds køkken 6 dalere.

Pigerne i køkkenet havde vel set, at han foretog støbningen, men ikke taget nærmere notits deraf.

På et skovgilde fik han udgivet et par stykker af de fabrikerede dalere, men da han var kendt, blev forretningen hurtigt stoppet.

Han fik samme straf som Bidstrup i sin tid, nemlig forbedringshus på kongens nåde, og 11. november 1832 blev han indsat på Anstalten på Christianshavn, hvorfra han atter blev løsladt 19. april 1837.

Han synes derefter at have taget ophold i Rønne, hvor han søgte uddannelse som snedker.

Da Bidstrup få år senere etablerede sit væveri i Trydes gård i Krystalgade, blev Jens Hansen væversvend hos ham.

Under fængselsopholdet havde Jens Hansen og Bidstrup sammen med de øvrige fanger drøftet, hvorledes man bedst kunne lave falske penge, både sedler og mønter. Da Bidstrup i foråret 1843 begyndte trykningen af de falske rigsdalere, fik han Jens Hansen, der også logerede hos ham, til at hjælpe sig med at lave de forskellige redskaber og senere også med trykningen af sedlerne.

Jens Hansen vidste intet om, hvor sedlerne blev af, selv fik han ingen, og han siger, at han kun modstræbende gik med til forehavendet, men han var afhængig af Bidstrup, og denne lokkede ham dertil ved brændevin.

Jens Hansen fik sin dom i Rønne 27. august 1847, og den lød på forbedringshus på kongens nåde. Han tilbragte denne gang godt 4 år på Christianshavn, idet han blev løsladt 13. oktober 1851.

Hans videre skæbne er ukendt.

KILDER

- Sønderherreds Politiprotokol 1826–35.
- Sønderherreds Politidokumenter 1826–29.
- Højesterets Voteringsprotokol 1826 og 1835.
- Dansk Kancelli 2' Departement Forestillingsprotokol 1828 og 1839.
- Dansk Kancelli 3' Departement Forestillingsprotokol 1826 og 1832.
- Forbedringshuset Christianshavn Mandtalsbog 1816–35 og 1847–48.
- Nexø Domprotokol 1822–65.
- Nexø Skifteprotokol 1766–1811 og 1834–43.
- Nexø Skiftedokumenter 1834–41.
- Østerherreds Skifteprotokol 1796–1820 og 1826–35.
- Kirkebøger og Folketællingslister.
- Fr. Stuckenberg: Fængselsvæsenet i Danmark 1742–1839. København 1896.
- V. From: Christianshavns Straffeanstalt 1662–1928.
- Johan Hansen: En bornholmsk Haandværkers Erindringer. Rønne 1934.
- Jul. Bidstrup: Stamtavle over Familien Koefoed B. København 1887.

RØNNE I DET 17. ÅRHUNDREDE

Et metodisk bidrag til byens historie i nyere tid

Af Ebbe Gert Rasmussen

»...then på egendomb och folck rijkaste Stad, ther Sloge the arrige Skalcke Her Printzensköldh ihiell.....« (Ole Svendsen Lemvig ca. 1675).

Vore kilder til oplysning om emnet er her – som ellers – fordelt på to vidt forskellige hovedgrupper: Skriftlige og ikke-skriftlige kilder. Det eneste, de har tilfælles, er den kendsgerning, at de begge stammer fra selve fortiden – hver især er de produkter/levn fra perioden selv – men herudover hører så sandelig også det ensartede op.

Hovedgruppen »skriftlige kilder« dækker et indbyrdes meget forskelligartet materiale: Det fælles er, at det her drejer sig om vidnesbyrd, der er nedskrevet af fortidens mennesker, men i øvrigt står vi her med så forskellige skriftlige levn som breve, dagbogsnotitser og egentlige beskrivelser af forholdene – nedskrevet med det bestemte fortsæt at berette i enkeltheder om tilstande her og der – og meget andet. Glædeligt er det her at kunne understrege, at det 17. århundrede i denne henseende er en udpræget landnamstid for den historiske videnskab ligesom for filosofi og naturvidenskaberne: Perioden karakteriseres først og fremmest ved en storstilet stofindsamling, ved at nye opgaver dristigt tages op og derved, at en ny kritik spirer frem i lyset af de modsigelser, som det meget nye materiale åbenbarede. Naturligvis gjaldt denne nye historiske interesse i første række rigshistorien – det vil sige danmarkshistorien – men den mærkes i høj grad også på lokalt hold. For den moderne historiker rejses dette spørgsmål: Hvad kan disse forskellige beskrivelser fortælle os om vort emne, når dette er en mere afgrænset lokalitet på Bornholm som f. eks. Rønne – her altså: Hvad interesserede det 17. århundredes mennesker sig netop for ved

denne by? Det er på denne side af sagen, de følgende bemærkninger især tager sigte, men naturligvis ikke uden hensyntagen til andet materiale.

Kategorien »ikke-skriftlige kilder« er et meget vigtigt materiale og i sin uensartethed næppe mindre broget end de skriftlige kilder. Fra ting, der blot stammer fra et øjeblikkeligt behov – således en nødvendig tap til et arbejdsredskab – til levn, hvis praktiske brug og hele levetid var tænkt at skulle strække sig over et langt videre tidsrum – husbyggeri og vejanlæg kunne tages som eksempler herpå. Også her kan man med ikke mindre glæde fremhæve, at det 17. århundrede netop er karakteristisk ved sin enorme byggetrang, der i sidste ende afspejler en økonomisk fremgang i hvert fald i århundredets første fjerdedel. Denne var vel nok i første række betegnende for landets hovederhverv, landbruget – og kom derfor især de store grundbesiddere, adelen, til gode – men som dog også blev mærkbar for håndværk og handel – og således endvidere tilfaldt borgerbefolkningen. For vore dages historiker udtrykt i dette spørgsmål: Hvilke levn fra denne arkitektoniske byggeperiode findes i dag vedrørende vort emne – her altså på samme vis konkretiseret: Hvilke synlige minder fra det gamle Rønne er nu bevaret i vor tids købstad – og kan fortælle os et og andet om livet dengang?

I det følgende vil vi nu først se lidt nærmere på det 17. århundredes skriftlige bidrag til vort kendskab om det datidige Rønne for derpå at vende os mod det øvrige materiale, som kan fortælle os lidt om byen i det omtalte tidsrum. Og på denne baggrund skal der forsøges tegnet en flygtig skitse over de ydre rammer, som for nu godt og vel 300 år siden hegnede vore forfædres liv i søgn og helg. I ligesom et lynglimt vil vi skimte det gamle Rønne.

Rækken af det 17. århundredes almene bornholmsbeskrivelser indledes med den skildring, som i vor tid går under betegnelsen *Landsprovst Jens Pedersens Bornholmsbeskrivelse af 1625*.¹ En beskrivelse, der er sat i gang udefra som en direkte udløber af tidens systematiske indsamling af topografisk-antikvarisk stof, der blev iværksat ved kongebrevet af 1622 den 11. august.² Den kgl.

missive – antagelig udgået på initiativ af kansler Christian Friis og den lærde dr. Ole Worm – pålagde bisperne i deres respektive stifter at opsøge og antegne alle slags antikviteter og dokumenter i henhold til en vedlagt fortegnelse. Brevet læstes herefter på landemode rundt i riget, og gennem præster, provster og bisper kom indberetningerne med deres mangeartede materiale siden ind. For Bornholms vedkommende således den beskrivelse, som i dag i original beror i Rigsarkivet – hvortil den er kommet fra Universitetsbiblioteket – hæftet bagved tilsvarende beskrivelser fra de skånske herreder.

Selv giver denne skildring imidlertid ikke oplysninger, der tjener til en nærmere bestemmelse af ophav, tid og sted for affattelsen. Hvad forfatterskabet angår, ligger det dog snublende nær at pege på netop landsprovst – altså øens øverste gejstlige embedsmand – Jens Pederssøn, der var pastor til Bodilsker og Nexø indtil sin død under pestepidemien 1654, dog således at forstå, at han selv har redigeret beskrivelsen på grundlag af indberetninger fra øens øvrige præster. Stedet for beskrivelsen er altså selve Bornholm, nærmere betegnet sikkert Bodilsker præstegård. I tid stammer beretningen vist nok næppe fra 1624 – som tidligere ofte antoges – men snarere synes den ifølge sit indhold – i forbindelse med omtalen af Østremarker Sogn må ordene om »den Vandflod i næst forleden Februar« utvivlsomt hentyde til den andetsteds omtalte stormflod den 10. februar just dette år, ligesom omtalen under Hasle købstad af Christian IV.s tanke at ophæve byens privilegier netop tidsfæstes til samme år – at være blevet afsluttet det følgende år, 1625. Beskrivelsens vidneværdi er principielt den bedst tænkelige: Til den befalede hensigt: At give en kort beskrivelse af forholdene på øen i bred almindelighed, havde forfatterne de bedste forudsætninger – i Rønnes tilfælde sikkert herr Laurs Olsen, som ved sin død 1653 havde siddet samfulde 44 år som sognepræst i staden – idet de meddeler en afgjort førstehandsviden videre. I udtryksform er der tale om kendsgerninger uden større mulighed for farvende tendens.

Hvilke enkeltheder beskrives så vedrørende »den fornemste Købstad paa Landet« – for at bruge rønnebeskrivelsens egne ord? Med forfatterens baggrund er det forståeligt, at han først og fremmest må interessere sig for netop kirken – om denne hedder det da også, at den er »smuk« og »med et passelig vel udstafferet Taarn« – men også havnen får en bemærkning – den er »temmelig« hvori krejere og skuder kan lægge ind – medens byen i øvrigt blot omtales for sine »skønne vel byggede Huse, opmurede imellem Stolper og teglhængte«.³ Det er dog alt.

Vor konklusion er da den, at denne bornholmsbeskrivelse er meget fåmælt i skildringen – faktisk er indtrykket allermest tydeligt netop for Rønnes vedkommende: Det kan jo tænkes, at Zahrtmann har ret i sin antagelse,⁴ når han tilskriver dette beklagelige forhold den kendsgerning, at den meget veltalende sognepræst ved bispevisitationen 1621 netop havde fået tilhold om at slutte sine prædikener til rette lovforordnede tid. Beskrivelsen er kort sagt for knap.

Den anden store bornholmsbeskrivelse fra det 17. århundrede – som indeholder en skildring også af Rønne – er den velkendte og ofte citerede *svenske undersøgelse af forholdene på Bornholm af 1658*.⁵ Også denne var sat i gang udefra, dog på en helt anden baggrund:⁶ 1658 den 27. februar var ved Roskildefreden Bornholm – på lige fod med de andre gamle danske landsskaber Skaane, Halland og Blegin – blevet afstået til Sverige. I de følgende uger forberedtes fra dansk side en tilbagetrækning fra de afståede landsdele, medens man fra svensk iværksatte foranstaltninger, der tilsigtede en overtagelse af de nyvundne provinser, heriblandt udnævnelse af de nødvendige embedsmænd m. m. Men først halvanden måned efter den i fredstraktaten berammede skiftedag – forsinkelsen skyldtes væsentligst havisen – kunne de nye svenske magthavere den 29. april tage den nye provins Bornholm i besiddelse. Den første opgave for de nyankomne svenskere overhovedet måtte blive den at få etableret et lensstyre, hvorigennem øsamfundet med tiden kunne blive et naturligt led af det svenske rige. En absolut forudsætning herfor var imidlertid, at de forskellige

forhold på øen underkastedes en så vidt mulig grundig undersøgelse, på grundlag af hvilken man så senere kunne arbejde videre i praksis. Denne bornholmsundersøgelse – betegnende kalder den sig selv »Rannsakningen« – findes i dag i original i Riksarkivet i Stockholm, og i modsætning til den forrige bornholmsbeskrivelse indeholder den et sådant væld af oplysninger, der også tillader en nøjere bestemmelse af dens tilblivelse.

Den er formelt affattet af to mænd: Johan Printzensköld – den oberstløjtnant, som Karl X Gustav den 28. marts havde udnævnt til läns- och slotshövding over »Insulen Bornholm och Hammarshuus sampt der vnderliggiande Öyar« som den foreløbige kulmination på en smuk militær løbebane – og Johan Sylvius – den härardshövding i Västmanland, som kort efter udnævnelsen var blevet knyttet til den nye lensmand – men dens ofte omstændelige og gentagende karakter synes at sandsynliggøre, at den førstnævnte har haft den afgørende indflydelse på dokumentets udformning, som i tid og sted er afsluttet i Rønne 1658 den 17. maj. Dog således at forstå, at »Rannsakningen« er Printzenskölds og Sylvius redaktion af en lang række samtaler – eller måske snarere forhør, således som de bornholmske deltagere synes at have opfattet situationen – der fandt sted her i byen i dagene forud med en række forskellige repræsentanter for den bornholmske befolkning: I første række de verdslige danske embedsmænd: Landsdommer, ridefoged, de 4 herredsfogeder, de to herredsskrivere, alle 15 sandemænd, og senere på mødet endelig udsendinge fra gejstlighed og borgerskab – fra Rønne nævnes således sognepræsten, den senere landsprovst Herr Jens Laursen Malmø, ligesom byrådet med de to borgmestre (henholdsvis Peder Lauridsen og Claus Kam) ses at optræde ved denne lejlighed. Også i dette tilfælde skulle vidneværdien være den bedst tænkelige set i lyset af den ønskede hensigt – som jo enkelt var at få oplyst så meget som overhovedet muligt om det lille øsamfund – idet beskrivelsen nok er en andenhåndskilde, dog således at den forudsætninger – hjemmelsmændene – i visse tilfælde – det gælder således for Rønnes vedkommende – lader sig konstatere og delvis verificere. I sin udtryksform

indeholder »Rannsakningen« stort set kun tørre kendsgerninger, ihvorvel en tendensiøs indstilling – det gælder omtalen af havneforholdene herovre – kan forekomme.

I enkeltheder beskrives i denne skildring om Rønne – som også her præsenteres som den »förnembsta« – byens befolkning og styre – der bor 150 borgere bortset fra bystyret: Borgmestre, rådmænd og øvrige embedsmænd – disses syn på erhvervsudsigterne – således beklager man sig over tilstedeværelsen af for mange købstæder på øen: To er efter deres mening nok. – Dernæst retsforhold – herunder systemet med appel fra underretten til landsret – toldafgifter – hvor der tydeligt gøres opmærksom på forskellighederne fra det, man kendte i Sverige – som erlægges af handelen – som især består af korn, smør og andre landbrugsvarer. Herefter byens bådsmandsskat – 18 rdl. årligt samt 5 matroser i krigstid – samt endelig at der i Rønne er i alt 4 skuder hjemmehørende, og sluttelig en omstændelig beretning om havneforholdene, hvor det netop understreges, at Rønne er begunstiget af en særlig god red – senere mente dog nexøboerne noget helt andet – og at man med anvendelsen af den fornødne kapital – en omkostning af 4000 rdl. – kunne foretage en reparation af de gamle bolværker og stenkister og en udgravning af tilsandingen indenfor, hvorved man kunne få en god havn til en 12–14 skuder og bojerter, ja nogle særlig ivrige borgere mente, at man ved udnyttelsen af de to naturlige rev nord og syd for den nu brugte havn ville kunne skabe en havn også for 20–30 orlogsskibe. Med tanke på datiden en virkelig dristig tanke! Uden for den egentlige rønnebeskrivelse nævnes senere, at alle byerne også betaler landgilde af deres byjord »lijska som andre bönder«.⁷

Med redaktørens hele baggrund er det sikkert forståeligt, at man her sporer en militær betragtningsmåde – skildringen af havneforholdene tager godt og vel halvdelen af pladsen – men hvor meget fik vi ydermere at vide om Rønnes øvrige udseende? Vor konklusion må blive: Ikke så farlig meget. Også denne skildring er knap, idet den ud over sin egen tilblivelsessituation er yderst fåmælt.

Den tredje store bornholmsbeskrivelse fra det 17. århundrede – hvori Rønne er blevet beskrevet – er i modsætning til de foregående to så afgjort et hjemligt produkt. Det er den næppe mindre velkendte og ofte citerede *Chronica Borringiaca eller Bornholms historiske Beskrivelse fra første Insulens Bebyggelse indtil Aar MDCLXXI af Rasmus Pedersen Ravn*.⁸ Den prangende titel – som i øvrigt er forkortet her, men bortset fra dette nok kunne være forfatterens egen – findes på den ældste – men som det synes i høj grad troværdige – afskrift fra tiden omkring 1700, som i dag beror på Det kongelige Bibliotek: Originalen synes desværre at være gået tabt.

Bestemmelsen af denne kilde er ikke vanskelig: Forfatteren er – som nævnt – Rasmus Pedersen Ravn, der fra 1654 til sin død 1678 bestred embedet som sogneegn i Aaker og Aakirkeby, det fedeste degnekald på øen, en mand, som fra det øjeblik han kom til Bornholm – efter universitetsstudier i København var han som ca. 25 årig o. 1617 kaldet til degn og skolemester ved den lille skole i Nexø for fra 1632 at beklæde embedet som rektor for Latinskolen i Rønne – aldrig forlod øen. Efter datidige forhold så afgjort en lærd og flittigt granskende natur. Hvornår i tid hans hovedværk er blevet til kan ikke siges helt nøje, men krøniken må dog være blevet affattet i tidsrummet mellem 1671 – Ravn oplyser selv i sin dedication, at den er affattet efter opfordring af de kgl. kommissarier, som ankom til Bornholm den 18. august dette år⁹ – og 1674 – nævnte år før 21. januar døde nemlig Rønneborgmesteren Peder Lauridsen Møller,¹⁰ og Ravn omtaler hans epitafium i Rønne kirke¹¹ – men hviler utvivlsomt på mange års foregående studier. Ved stedet for tilblivelsen er der åbenbart tale om Aaker degnegård. Vidneværdien er dog mere uensartet her end i de foregående beretninger. Hensigten med beskrivelsen har været at give samtid og eftertid i almindelighed og Christian V i særdeleshed – til hvem værket er dediceret – en fremstilling både af øens historie fra de tidligste tider frem til forfatterens egen tid og i bredeste forstand af forholdene på Bornholm på dette tidspunkt. Ravns forudsætninger følger så at sige af denne bredt anlagte målsætning:

Hvor han skildrer de ældre tider bygges i høj grad på andres studier – desværre ret ukritisk: En undersøgelse har godtgjort det nærmere kildeforhold med den slutning, at Ravns lange og fordringsfulde forfatterliste er ganske overflødig og vildledende,¹² således at hans fremstilling ikke kan bruges som kilde for disse afsnit – men hvor han skildrer forholdene på sin egen tid – jeg ser her ganske bort fra hans skildring af begivenhederne 1658, hvor det i høj grad er mærkbart, at han ikke kan lide svenskere¹³ – bygger han ofte på sin egen førstehandsviden: Det gælder således den topografiske fremstilling, hvor Ravn med sit væld af kendsgerninger er den primære kilde til vor viden om bornholmske forhold i det 17. århundrede.

Med hele sin baggrund er det vel nok så forståeligt, at Ravn vedrørende enkeltheder ved Rønne især måtte opholde sig ved kirken – denne er »hæderligen inden udi ziret« og prydet med nogle epitafier, en »skøn forgyldt Altertavle«, kontrafejer, et krucifiks, et dåbssted »smukt af Træværk gjort og formålet«, prædikestol, orgelværk samt udefra tårnet med spir og »en skøn tør Kirkegaard med rød Sand udi opfyldt« – og skolen – den holdes »god og christelig... men ofte af oprørske Hoveder forstyrret« – de Rønneknægte har sikkert været nogle raske krabater, som nok kunne skaffe deres lærde skolemester adskilligt hovedbrud, siden denne år senere ikke kunne undlade at dvæle ved netop dette – samt hospitalet eller almissehuset, grundlagt af lensmanden Holger Rosenkrantz 1639. Men også andre enkeltheder oplyses: Om bystyret – hvor rigtigheden af Rannsakingens skildring verificeres – og dettes mødested, rådhuset – der beskrives som »smukt, lidet... grundmuret med en Kælder under og Fængsel til Fanger«. Om borgerskabet – »nu ved 200 Mand stærk, holde sig, som det ret Købstedsfolk vel egner og anstaar«, men senere lyder det: »... her er saa godt som ingen Næring mere forhaanden, men Land og Folk mesten nu forarmet, uden Gud vil naadeligen forbarne sig over dette Folk, og Kongen naadigst vil bevise det sin Naade til Skatternes Forlindring eller Afvendelse, ellers ingen Forhaabning er til Forbedring.« Først herefter fortælles om bymarken – der »giver god Grøde af sig, naar

Gud vil velsigne« – og havnen – »hvor der haver saa mange Forhindringer været udi Vejen, at Værket ikke er blevet fulddrevet« – samt endelig fiskeriet udfor byen af først og fremmest torsk – »de fedeste, største og bedste, der kan fanges under alt Landet« – men også andre slags fisk »saa det med Rette maa vel regnes det ypperste og bedste Landets Ort og Sæde at være«. ¹⁴

Vor konklusion må blive den, at vi med Ravns skildring står med en beretning, der i højere grad end de foregående fortjener prædikatet »en beskrivelse«. Det er sikkert sandsynligt, når vi som det væsentlige udbytte heraf kan slutte os til et lidt mere nuanceret billede af det gamle Rønne. Bysamfundet var givetvis vokset siden slutningen af 1650'erne – stigningen fra dengang o. 150 borgere til nu o. 200 borgere lyder meget rimelig. På Ravns tid har byen muligvis talt noget i retning af 1000 indbyggere alt iberegnet, en formodet tilvækst på ca. 25–30 pct. på lidt mere end en menneskealder. Helt ringe kan det nu ikke have været for købstadsfolk i byen i denne periode, skønt man unægtelig sidder med en mistanke om, at tiderne netop nu er ved at ændre sig til det værre.

Den fjerde af århundredets bornholmsbeskrivelser – ny i rækken for så vidt som den fremdroges så sent som i dette årti¹⁵ ved en ren og skær tilfældighed – er den, som givetvis skyldes *Ole Svendsen Lemvig*. Originaldokumentet hertil beror i dag i det svenske Riksarkiv, men – som det synes – i en fejl placering i arkivmassen, et forhold, som ikke gør en bestemmelse af denne vanskelige tilgængelige beretning nemmere.

Forfatteren er utvivlsomt – som anført – herr Ole Svendsen Lemvig, som i årene 1666–71 bestred embedet som sognepræst til Bodilsker med Nexø pastorater – som sådan den første enevældigt udnævnte, dvs. af kongen kaldede præst på Bornholm – indtil han sidstnævnte år ved Mikkeltid æreløs forlod landet og drog i landflygtighed i Sverige. Anledningen var, at en højesteretsdom i begyndelsen af august – som den dramatiske afslutning på en injuriegag, hvis inderste kerne var drabet på hans gårdhund Krans påskeaften, men som med tiden havde antaget farcens karakter – havde dømt ham fra kjole og krave. Stedet for affattelsen er således Sve-

rige, vistnok på tiden for udbruddet af Den skånske Krig 1675, thi hensigten er tydeligvis at give den svenske konge og regering anvisninger på, hvorledes Bornholm kunne blive tilbageerobret ved den svenske flådemagt i en tænkt krigssituation: Således gives bl. a. et taktisk forslag til iværksættelse af angrebet på øen, ligesom forskellige landgangsmuligheder langs kysten nævnes, endelig afrundet med en understregning af Bornholms opblomstring under et fornyet svensk styre. Forfatterens forudsætninger er en blanding af godt – han nævner således, at netop han tidligere har været pastor i Nexø og senere, at han har opholdt sig på Bornholm i fem år – og ondt – større militær viden ses han ikke at besidde. Dertil kommer, at forfatterens kendskab til Bornholms historie vistnok ikke har været dybere, når det derjer sig om tidsrummet før hans ankomst: Det synes som om han i farten forveksler begivenheder i 1645 med tilskikkelser i de bevægede krigsår 1658–60. Men – og det er det mest værdifulde ved denne beretning – vi står her ved et sikkert førstehåndsvide, hvad angår forholdene på øen for få år tilbage. Blot skade, at temperamentet atter kommer så højt op i den landflygtige herr Ole, thi hans skildring er stærkt tendentiøs i sin udtryksform: Det mærkes tydeligt, at han føler sig skidt behandlet og nu gør den svenske sag til sin, omendskønt han givetvis føler sig meget bundet til Bornholm, hvortil han nu ønskede sig hjem. En dyb personlig tragedie anes bag denne følelsesmæssige dobbelthed.

Hvilke enkeltheder rummer hans beretning om vort emne? I den militære sammenhæng har Rønne ikke fundet den store plads, vel forståeligt, når forfatteren opererer med et overraskelsesangreb. Men Rønne omtales dog som »then på egendomb ock folck rijkaste Stad«, og beskrives i øvrigt som en ubefæstet by, hvor man kan hente »Kostelig Bytte«.¹⁸

Vi kan konkludere derhen, at vi her står over for en beretning, der dels er meget kortfattet dels er præget stærkt af sin forfatters prosvenske og antibornholmske tendens: Den indeholder stort set kun en bekræftelse af vort tidligere indtryk af Rønne – som den største og samtidig mest velhavende af øens byer – men om denne

egentlig rummede et så kosteligt bytte kan vist stærkt betvivles. Antagelig skyldes Lemvigs stærke betoning heraf blot hans personlige ønske om at lokke svenskerne til landgangsforsøg på Bornholm og herigennem hans egen hjemvenden.

Den femte og sidste store bornholmsbeskrivelse fra det 17. århundrede – som kunne sige os noget om Rønne – er *Peder Hansen Resens Atlas Danicus*.¹⁷ Også denne gang udgik impulsen udefra, udsprunget direkte af den retskyndige lærdes eget studium. Forfatteren – som blandt meget andet var juridisk professor og i øvrigt travlt optaget embedsmand i hovedstadens administration – benyttede i tiden 1666–67 samme fremgangsmåde som tidligere Worm. Da hovedmassen af originalmanuskripterne gik tabt ved Universitetsbibliotekets brand 1728, giver stort set granskning af alene afskrifter et indtryk af Resens arbejde.

Hans hensigt at udforme den storstilede, komplette landsbeskrivelse fuldførtes kun delvis fra 1660'erne til hans død 1688. Hans forudsætninger for at beskrive netop Bornholm med Rønne er ikke helt nemme at gennemskue – ud fra den ovenfor nævnte fremgangsmåde ligger det nær at antage, at der endnu engang udgik henvendelse via bispem til øens landsprovst, på den tid endnu Jens Laursen Malmøe – denne døde 1681, men det synes ligeså givet, at Ravn er udnyttet i rigt mål.¹⁸ Det er nemlig påfaldende, at Resen ud over Ravn blot kan fortælle, at nu har byen to havne – en lille for mindre fartøjer og en stor for også orlogsskibe – samt at der i byens nærhed findes kullejer ligesom i nabolaget af Hasle.¹⁹ Men Resens fremstilling har dog sin særlige værdi derved, at den giver den første grundtegnning af Rønne by,²⁰ som ved et nærmere studium synes ret nøjagtigt i sine hovedtræk: Bortset fra de i løbet af de mellemliggende århundreder gennemførte ændringer nikker man genkendende til det datidige Rønne, både hvad angår byplan og beliggenhed af visse bygninger.

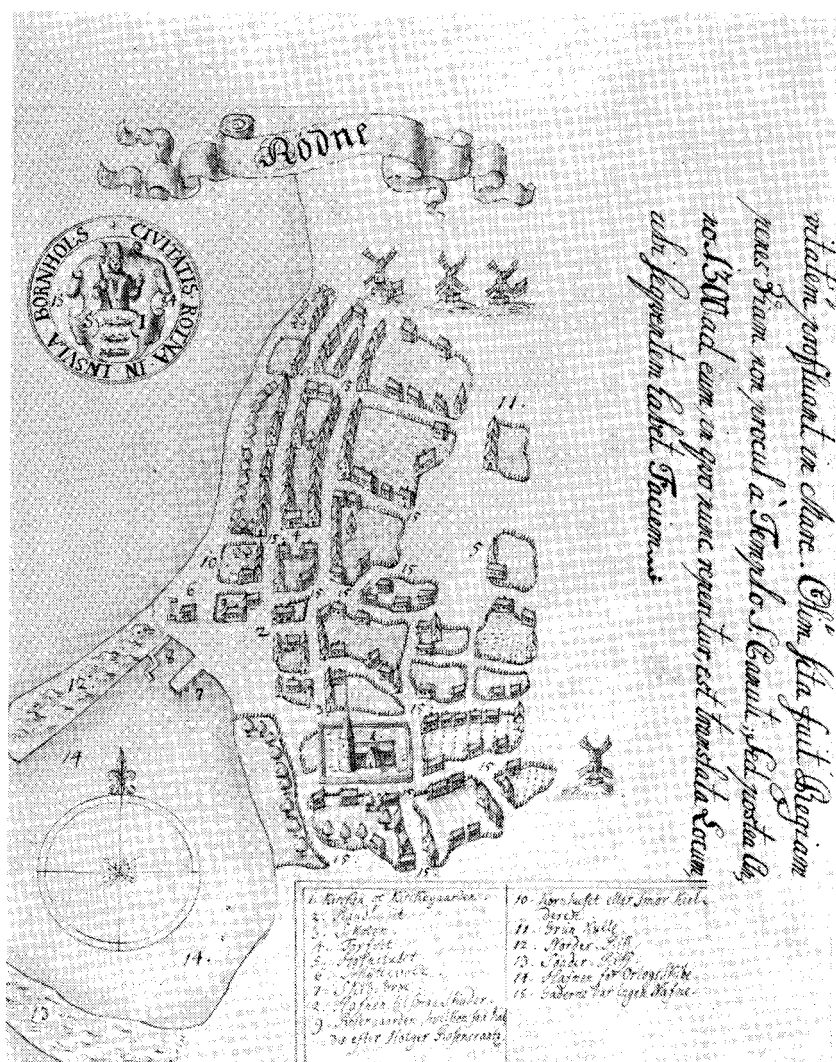
Konklusionen må være, at netop med Resens bidrag er det muligt at danne sig et tydeligere billede af Rønne i det 17. århundrede, end det indtil da havde været muligt på grundlag af de – ofte

summariske – skriftlige beretninger alene: Med dette værdifulde bidrag når vi frem til det ikke-skriftlige kildemateriale.

Ved denne anden hovedgruppe af kilder ville det måske være nemmest at se lidt nærmere på det, vi under ét kunne benævne *stednavne*, det vil sige betegnelser på lokaliteter, som – ud fra vor øvrige viden, og i øvrigt også ved hjælp af det lidet, som det skriftlige materiale kunne give os – må formodes at dække realiteter også i fortiden.

For en bys vedkommende vil det være mest nærliggende at ty til formodede ældre gadenavne i første række uden at udelukke andre muligheder. Det viser sig her, at Ravn²¹ – ikke under sin egentlige bybeskrivelse, men i forbindelse med sin skildring af fortidens bornholmske historie: På dette sted beskrives, hvorledes den fungerende kommandant, Albert Friis, besøger byen 1652 – beretter om »Rosengaarden, hvilchen soo kaldis efter Holger Rosenkrantz« – givetvis den lystgård, som 1635 byggedes af lensmanden af dette navn i det nuværende Grønnegade vest for Raadhusstræde – desværre uden at han stedfæster gården nærmere. Dennes navn er jo overleveret til vore dage.²¹ Lad os derfor blive lidt i dette kvarter – det tydelige bycentrum efter Resens kort at dømme. En undersøgelse af kvarterets gadenavne er dog lidt skuffende, idet de nuværende betegnelser gennemgående ikke kan bevidnes så forfærdelig langt tilbage i tiden. Storegade er tilsyneladende det ældste kendte navn – det er første gang opgivet 1721²² – Snellemark – på skrift første gang i 1750'erne²³ – fra stort set samme tid, medens Grønnegade²⁴ – formodet som oprindelig en gade gennem ubebygget grønjord – og Østergade²⁵ første gang bevidnes i forbindelse med brandtaxationen 1761. Rådhusstræde²⁶ – ved dette lå ifølge Resens kort netop sædet for bystyret – så sent som ca. 1850. Går vi derimod lidt længere frem i tiden, til Thuras kort fra 1756,²⁷ bliver billedet dog lidt klarere: Her er nemlig – i forhold til Resens gengivelse – anført navnet på »Adelgaden« – fra gammel-dansk »athæl«: Hoved- som i øvrigt kendes andetsteds fra – for det nuværende Storegade, Grønnegade og Leegaards Plads – vist-

RØNNE I DET 17. ÅRHUNDREDE

Resens grundplan over Rønne fra hans Danske Atlas 1684. Afskrift i Det Kgl. Bibliotek, Uldall Nr. 186 Fol. III.

Da hjemmelsmændene, dvs. de landmålere som var antaget af udgiveren til at tegne denne og øvrige grundplaner, ikke kan verificeres, er vel alene hovedindtrykket af byens daværende udseende troværdigt. Om enkelthederne skal man formodentlig næppe vente mere end en tilnærmelsesvis rigtighed.

nok efter købmand Christian Leegaard (død 1757)²⁸ – for vort Store Torv.

Vor slutning synes at måtte blive denne: Isoleret – altså i sig selv – kan man næppe læse synderlig meget ud af disse navne – der gennemgående først kendes fra en senere eftertid – men det er vel nok ret sandsynligt, at de netop med deres nuværende placering – hvilket de to kort synes at borge for – afspejler meget gamle færdselsårer, af hvilke Storegade må antages allerede i vor periode at have været Rønnes egentlige hovedstrøg, med formodentlig de to eneste nedgange til stranden dér, hvor senere Snellemark og Østergade løb vestpå fra denne: Hvor disse trafikveje krydsedes, måtte byens ældste kvarter naturligt opstå.

Anskues emnet udfra en *arkæologisk* eller måske snarere kunsthistorisk synsvinkel må man vel påpege især to kendsgerninger: Dels hvilken rolle havnen altid har spillet for Rønnes vedkommende – det var her forbindelsen med omverdenen skabtes ved skuders og smakkers ankomst, der var her travle fiskere efter endt fangst trak deres små fartøjer op på stranden: Her var liv og glade dage – dels den rolle Rønne selv altid har spillet som Bornholms største by, som dens »hovedstad« – her i de formodede ældre kvarterer af staden findes netop i Storegades/Grønnegades midterste dele de eneste spor af en egentlig aristokratisk bebyggelse herovre. *Byplanen* vidner tydeligt herom: Hovedgaden følger her i Rønne tydeligt kystliniens bløde kurve – ligesom den i Nexø ligger på »Aasen«, den gamle strandvold – langs hvilken de ældste kvarterer voksede op: I netop Storegade og Grønnegade beretter levnene fra de gamle skipper- og købmandsgårde om livet i datidens Rønne.

Hvilke er da i vore dage levnene, der står tilbage i deres oprindelige skikkelse? Desværre ikke så mange! Af den middelalderlige Sct. Nicolaikirke på bakken for havnen – gennem århundreder byens stolte varetegn, samtidig et sømærke synligt for den fjerne sejler: Kirkens ældste dele menes opført i slutningen af det 13. årh. som en tårnløs basilica, fra det følgende århundrede prydet med et tårn – er kun fragmenter tilbage i vor Rønnekirke: Udvidet 1797 med en nordfløj blev kirken 1915–18 næsten helt nedrevet og

genopbygget som korskirke – byens vækst krævede dette – findes af den gamle kirke stort set nordmuren og det halve kor samt i tårnet de to middelalderlige klokker tilbage. Af fortidens bindingsværksbygninger med lerklinede vægge og stråtede tage er vel intet oprindeligt tilbage: Af huse, som også stod i det 17. århundrede, kan muligvis alene Lybækkerlængen (Storegade 19 – Grønnegade)²⁸ som helhed vel ret godt vedligeholdt, men dog lidt for hårdt restaureret i de røde tavle – og den gamle toldbod (Toldbodgade 1)²⁹ – imponerende med sine 29 bindingsværksfag og dertil portfag – tale ned til os i dag. Selvfølgelig Kastellet³⁰ – ved siden af Christiansø-anlæggene vort bedste minde om det 17. århundredes østersøpolitik – i stort set uændret skikkelse i forhold til det storstilede byggeri her 1688–89 som Christians V.s svar på anlægget af den svenske flådehavn Karlskrona i den blekingske skærgård ved Trossø få år i forvejen.

Meget er altså ikke tilbage. Eftertiden har været hård ved Rønne: Storbrande i 1666 – hvorom enkeltheder desværre ikke kendes, men det er givet, at ilden har raset frygteligt i de tætte kvarterer af stråtede huse – og atter 1760 – hvorunder alene 27 gårde skal være nedbrændte – for ikke at tale om de russiske bombardementer 1945 – ved hvilken lejlighed der af 3200 ejendomme her i byen beskadiges 2900, deraf 212 totalt ødelægdes³¹ – hver for sig har givet Rønne et nyt ansigt.³² Rent bortset fra vore forfædres – ud fra deres forudsætninger – manglende forståelse for nænsom værnen af fortidige minder.

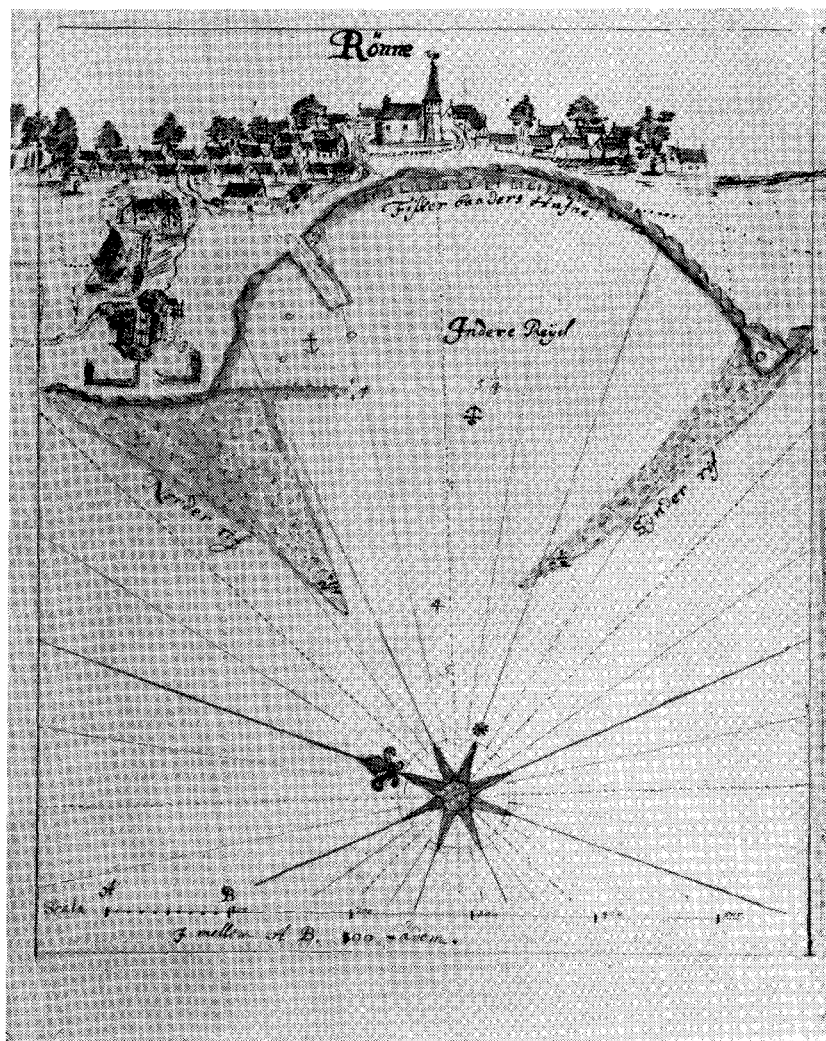
Når vi som en art sammenfatning skal forsøge at give et billede af *byens udseende* i det 17. århundrede, må vi – foruden at bygge på de slutninger, som ovennævnte og andet materiale tillader os at drage – i høj grad ty til vor øvrige viden om tilsvarende forhold andetsteds – og ikke at forglemme: Fantasien.

Købstadens *omfang* har sikkert været såre beskedent: De 150–200 borgerhjem lå klumpet sammen inden for en linie, der – med den knejsende middelalderkirke som en slags centrum – løb ca. 400 m mod nord (ved den nuværende Rosengade), knap 300 m

mod øst (ved vore dages Lille Torv) og i sydlig retning godt og vel 100 m (hvor i dag Finnestræde går): Som de to rev skabte gunstige betingelser for købmandsskab og skibsfart, blev menne-skenes boliger opført på strandvoldene mellem dem. Og dog skal man næppe forestille sig dette byens egentlige areal fuldt udbygget. Inden for bygrænsen var der forholdsvis rigeligt med åbne pladser for hjemmeagre og havestykker. Men givet er det, at havnen på denne tid har været stadens kerne, bynerven – her lå endnu dele af kystlinien mellem de nuværende Havneodden og Kastelspynten hen i sin naturlige tilstand som strand, hvor sindige fiskere trak deres små både op på land: Som de fiskere der plejede at drive fiskeri syd for det sydlige rev byggede deres små hytter op i et eget særpræget kvarter i umiddelbar nærhed af kirkebakken, skabte de fiskere, der tilsvarende hjembragte deres rige fangst fra fiskeriet nord for det nordlige rev, deres egen lille fiskerby – synlige som disse bydele er den dag i dag. Midt imellem – omtrent neden for det nuværende Rådhusstræde lå den gamle, brede ladebro i syd-vestlig retning som grænse mellem Lille Havn – også kaldet vinterhavnen – til opankring ved fortøjningspælene for mindre skuder – og Store Havn – faktisk resten af havnen udenfor mellem de to rev – hvor også orlogsskibe og andre større skuder kunne ankre op. Det var her, det først og fremmest foregik.

Efter sin ankomst til byen ville en rejsende fra den travle ladebro – hvor losningen allerede var i larmende gang – begive sig op mod *bybebyggelsen* ad én af de to gader, der – på senere Snellemarks og Østergades pladser – fra havnen førte herop: Naturligvis – thi brolægning og andre moderne faciliteter var ganske ukendte – i sig selv en risikofyldt og farefuld vandring under idelige forsøg på at undgå de værste farer, som turen bød på: I regntunge dage de mange lumske huller, som regnskyllene havde dannet, i solhede timer det meget affald, som – med sin ulidelige stank – var henkastet fra husene – i øvrigt til stor velsignelse for spurve, omstrejfende hunde, gryntende svin og gnavende rotter. Omsider stod han i byens hovedgade, den med bondevogne og fodgængere befærdede nuværende Storegade: Midt i Rønnes hjerte.

RØNNE I DET 17. ÅRHUNDREDE

Bagge Wandels tegning af Rønne havn og red fra hans Bornholmsrapport 1676. Original i Det Kgl. Bibliotek, Ny Kgl. Samling Nr. 368 b Fol. Skønt navigationsdirektørens beskrivelse ikke omfatter en egentlig behandling af Rønne — hans undersøgelser var hydrografiske som et led i regeringens østersø-politik — er dette lille rids over havn og red alligevel af betydelig interesse. Stort set det samme Rønne er her anrydet, som få år senere tegnedes nøjere hos Resen. Muligvis er denne lille tegning en af dennes kilder.

Her lå på gadens østside de store skipper-, købmands- og bondegårde – ejeren var oftest alle ting på én gang – med siden til gadens krumning, som bag sig havde deres hjemmemarker, haver og endelig markveje ud til bymarken: Borgmester Peder Lauridsen Møllers statelige bindingsværksgård – her hvor Johan Printzenskiöld efter alt at dømme toges til fange en decemberdag 1658, medens sneen dækkede den frosthårde jord, og hvor i en senere bygning dagbladet »Bornholmeren« i dag har til huse – den næppe mindre storslåede borgmester Hans Kofoeds ejendom – som antagelig var hans og den mere kendte broder, Jens Pedersen Kofoeds fødehjem, og hvor i dag et senere byggeri huser Amtmandsgården – og helt ude i det nordre kvarter, helt fremme, der hvor gaden begyndte at snævre sig ind, borgmester Herman Mortensen Bohns gård – hvor nu kommandantgården ligger. Men også i det nuværende Grønnegade: Her lå de store skipper- og handelsgårde i tæt bebyggelse som – med bagvedliggende haver, tømmerpladser og måske endda beddings – rådmand Herman Clausen Bohns gård i nord – i øvrigt gadens anseeligste, der, hvor nu Missionshotellet bor – og ud for den søndre ende Rosengården som lyststed – det vil sige uden avl eller handelsvirksomhed – for skiftende kommandanter som den af de oprørske bornholmere 1659 indkaldte Mickael Eckstein – det er i vore dage Amtsforvaltergården skråt over for Lübeckerlængen. Og tværs over for denne mod vest lå den 1684 opførte kongelige korn-, smør- og toldbod i nuværende Toldbodgade, mod sydøst rådhuset ud til Storegade, der på sin smallere sydlige strækning førte forbi Latinskolen – først i slutningen af det 18. århundrede flyttede Ravns gamle skole til sin nuværende plads – til kirken på den forholdsvis åbne kirkeplads. Inden for bygrænsen var vore dages Snellemark nærmest bondetorv, Store Torv derimod en helt åben grønning med vandstedet Grumme Kule i nordøst og lidt syd for dette Almissehøuset: Det gamle byhospital helt for sig selv, omtrent hvor nu amtsbiblioteket bor – udenfor tre nordre bymøller langs nuværende Rosengade og en østre, omtrent ved den senere hovedvagt. Endelig i syd Kastellet med sine dystre stykker pegende dels mod havet, dels ind over

havneindløb og red. For vor rejsende et synligt bevis på den enevældige regerings vedholdende ønske om at føre den østersøpolitik videre, som i mands minde havde været så skæbnesvanger for staten: Ville Bornholm mon alligevel blive Sveriges næste bytte?

Dette Rønne af det 17. århundrede – med en invånerskare tællende næppe meget over 1000 sjæle – har vi fornemmet et indtryk af på en overgangstid, hvorfra der vel egentlig ikke er så farlig meget tilbage, men desmere for os – i en moderne tid med dens store krav til trafik m. m. m. – at hæge om. I den følgende periode stod byen ligesom i stampe både i økonomisk og bygningsmæssig henseende. Når handelen i det 18. århundrede nærmest stod i stampe, var det vel næppe alene – som antaget af en bornholmsk historiker³³ – en følge af de ubestridelige elendige havneforhold, vi må vist nok betragte nedgangen i et større perspektiv: Hele det danske samfund arbejdede i denne periode under trange kår: Ca. 1650–1750 var kornpriserne lave – vor hovedeksportartikel mærkede især, at Syd-europa nu blev i stand til at sætte sin produktion i vejret samtidig med, at de hollandske opkøbere nu hentede korn i England – ligesom den tidligere så lønnende studeeksports betydning tilsvarende var dalende. Først o. 1750 – som følger af stigende udbud af sydamerikansk ædelmetal, en almindelig befolkningsstigning i Europa som helhed og en industrialisering af England – bedredes disse forhold, som afspejles i Rønnes senere bygningshistorie: Lidet blev bygget i 1700-tallet – som noget af det mere kendte opførtes Amtsforvaltergården efter den tidligere Rosengårdens brand 1708 – mere i den følgende tid: Fra tiden omkring 1800 rejstes Amtsgården, og fra omkring samme tid Erichsens gård i Laksegade, hvortil kom den første bebyggelse øst for Leegaards Plads. Endnu omkring 1860 var brolægningen i byen yderst primitiv, toppede brosten med rendesten midt i gaden, hvor svinene endnu gik løse omkring. Men så var også det slut: Svinene forsvandt, brolægningen anlagdes, kloakanlæg graves, og den natlige vandrer fik bistand af den første egentlige gadebelysning. De fleste af de store, gamle haver inde i den gamle by blev bebygget her omkring århundredskiftet, og i syd, øst og

nord bredte byen sig med ret tæt bebyggelse. Villakvarterer – tidligst på Aakirkebyvej – dukkede op ved samme tid jævnsides moderne virksomhedsanlæg og arbejderboliger. Sideløbende med at blive tættere knyttet til den øvrige del af øen ved nymodens jernbane- og vejforbindelser fik staden en virkelig havn – det 17. århundredes storslåede tanke om at bygge moler på begge rev og inddrage det mægtige bassin bag skærmende bølgebrydere er først i dette århundrede ført ud i livet.

Kort sagt: Rønne blev en moderne industri- og havneby.

HENVISNINGER

1. Trykt i moderniseret retskrivning og med noter ved Johan Bulmer i Bornholmske Samlinger, 1926. bd. 17. pp. 51–69.
2. Nærmere omtalt og citeret af Ellen Jørgensen: Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800, 1960. pp. 119 f.
3. De anførte citater er hentede fra ovennævnte gengivelse i Bornholmske Samlinger, 1926. bd. 17. p. 54.
4. Antagelsen er fremsat i: M. K. Zahrtmann: Rønne By og Borgere, 1927. p. 81.
5. Trykt i: Handlingar rörande Skandinaviens Historia, 1858. bd. 39. pp. 383–414.
6. Om baggrunden i enkeltheder se: Ebbe Gert Rasmussen: Bornholm 1658, i Bornholmske Samlinger 1967. II rk. 3. bd. pp. 36 ff.
7. De anførte citater er hentet fra ovennævnte gengivelse i: Handlingar rörande Skandinaviens Historia, 1858. bd. 39. pp. 408–412.
8. Trykt in extenso ved Johs. Knudsen 1926, til hvis indledning om håndskrifterne pp. I–XVII og M. K. Zahrtmanns do. vedr. Ravn og hans krønike pp. 1–11, der i øvrigt henvises. Om en kildekritisk vurdering i alm., kildens forhold til det bevarede uddrag af Aaker kirkebog se endvidere: Ebbe Gert Rasmussen i Bornholmske Samlinger anf. bd. p. 29 og p. 146 (note 22).
9. Ravn: Chronica 1671, p. 18.
10. Smst. p. 116. Peder Lauridsen Møllers jordefærd fandt sted 1674 den 21. januar (Extract af Aaker kirkebog, original i Landsarkivet, trykt i Kirkehist. Sml. 1889–91, 4. Rk. I. p. 479).
11. Se under 10.
12. Se Johs. Knudsen anf. s. pp. XI ff.
13. Se til note 8 og det heri anf. st. v. Ebbe Gert Rasmussen.
14. De anførte citater er hentet fra Ravn: Chronica, 1671, pp. 115–118.
15. Om denne kilde se i det hele taget: Ebbe Gert Rasmussen: Pastor Lemvigs Betænkning, 1968, hvor kilden første gang er trykt og tolket, ligesom der henvises til den der nævnte suppl. litteratur.
16. De anførte citater er hentet fra den i forrige note anf. gengivelse p. 32.
17. Trykt ved Johs. Knudsen, 1925, til hvis indledning om håndskrifterne pp. VII–XV der i det hele taget henvises.
18. Se herom: Anf. værk af Ellen Jørgensen p. 138 jfr. M. K. Zahrtmanns indledning til Ravns Chronica p. 11.

RØNNE I DET 17. ÅRHUNDREDE

19. Resen: Atlas Danicus pp. 18 ff.
20. Smst. p. 17.
21. Ravn: Chronica, 1671 p. 91.
22. Bornholms Stednavne udg. af Stednavneudvalget. Kbhvn. 1950 (Danmarks Stednavne nr. 10), 1. levering. p. 15.
23. Ibid. p. 14.
24. Ibid. p. 9.
25. Ibid. p. 17.
26. Ibid. p. 13.
27. Thura: Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse over . . . Bornholm etc., 1756. v. p. 126.
28. Bevaringsplan Rønne, udg. af Det særlige bygningstilsyns sekretariat. – 1967. p. 49, jfr. Gamle huse i Rønne ved Robert Egevang og Viggo Petersen: Kildesamling udg. af Rønne Byforening. 1967. p. 85.
29. Ibid. henh. p. 61 og p. 111.
30. Se i det hele taget hertil: J. Klindt-Jensen: Barokken i Rønne fæstning. 1952.
31. Tallene fra beskadigelserne er hentet fra: Fr. Teist: På Afstand. Erindringer og Tidsbilleder. 1968. p. 199, idet forfatteren på nærmeste vis var knyttet til arbejdet med genopbygningen af Rønne og Nexø og følgelig må have set – antagelig senere brugt i sin skildring – pålidelige oversigter over ødelæggelsernes omfang. – Jfr. skildringen hos P. Chr. v. Stemann: En dansk Embedsmands Odyssé, II. 1961. pp. 79 ff. – Jfr. ligeledes opgivelserne fra H. Chr. Olsen (nævnt i TV-udsendelse fra DR 1970 5/5): Af 3400 huse 3000 beskadigede og 250 ødelagte.
32. Om eftertiden se især: Th. Lind: Rønne gennem tiderne i: Rønne Bogen, udg. af Iver Madsen og Emil Ruge, Rønne, 1952. pp. 11–25, der giver en fortrinlig oversigt over byens udseende gennem tiderne.
33. Ibid. p. 19.

»MARINARKÆOLOGISK FUND VED BORNHOLM«

Under en dykning ud for Tejn på Nordbornholm fandt driftsleder Henrik Knudsen, sergent Leif Kofoed Hansen og oversergent Jørgen Lind, alle medlemmer af den marinarkæologiske sportsdykkerklub »GOPLERNE«, lørdag den 5. juli 1969 nogle blanke kobberskiver, blykugler og stumper af jernnagler. Dette skulle vise sig at blive indledningen til et spændende udgravningsarbejde, som, medens dette skrives, ikke er afsluttet endnu.

Nogle få dage senere tog de samme dykkere ud til fundstedet, hvor de ville prøve at finde mere. Denne gang fandt de en stor sølvmønt, en blyplombe med initialer, et trælåg med messingbeslag samt mange blykugler, jern-, kobber- og messingnagler og store mængder af »kobberskiver«. Tirsdag den 8. juli 1969 kontaktede journalist Vibe, Bornholms Tidende, finderne. Han ville gerne have en artikel til sit blad; man traf aftale med læge Christian Henriksen, Tejn, som er en meget ivrig numismatiker, om at han kunne prøve at identificere mønter samt blyplombe.

Sølv mønten blev identificeret som en portugisisk 400 reis, ca. 200 år gammel. Blyplomben kunne man ikke identificere, da der ikke findes fyldestgørende bøger om gamle blyplomber med initialer. »Kobberskiverne« kunne være såkaldte »møntplaketter«, det vil sige uprægede mønter, der skulle til prægning. Men læge Henriksen var ikke sikker.

Torsdag den 10. juli 1969 kontaktede museumsinspektør Jørgen Steen Jensen, Den kgl. mønt- og medaillesamling, finderne og blev enig med dem om at indstille undersøgelserne, indtil museumsinspektør, civilingeniør Ole Crumlin-Pedersen fra Skibshistorisk Laboratorium i Roskilde kom hjem fra en rejse i udlandet. Samtidig rejste sergent Leif Kofod Hansen og oversergent Jørgen Lind til København for at aflevere fundet til museumsinspektør Jørgen Steen Jensen.

GOPLERNE

Denne bestemte sølv mønten til at være en portugisisk 400 reis, møntet af Johan den IV af Portugal 1640–1656, og den var senere blevet kontramarkeret (overstemplet) til 500 reis i 1663. Det er den eneste mønt af denne slags, der er i Statens eje indtil dato. Man gik så i gang med at finde ud af, hvor fundet eventuelt kunne stamme fra. Der blev fundet frem til en beretning, som stod i Nordisk Numismatisk Årsskrift 1937, om et forlis ved Tejn i 1673. Beretningen har følgende ordlyd:

»Ett annat blindmynt, som ej heller nådde fram til sin bestämelseort, omtales enligt G. Galster av J. C. Urne, amtmann på Bornholm (død 1787) i en handskrift på det Kgl. Bibliotek i Köpenhamn (Ny Kgl. Samling 4°806): »En kaaber Penge, som en Fiirken eller ½ Skill. stor, dog uden nogen Stempel: funden i Stranden, og er af det for Olsker Sogn omtrænt ved Teign d. 5 dec. 1673 strandede Fartøy fra Stock: Solen kaldet, destineret til Frankrig, ladet med Kaaber etc. og en Deel af slige Penge, som i Frankrig, skulde til Mynt bruges og stæmples, muel. saa kaldede Sou eller Sol, plur: Sous, der giældende 2: men her ikkun 1 Skill.«

Sagen syntes nu oplagt, men så viste det sig, at blindmønterne ikke svarede i størrelse og vægt til datidens franske mønter, og så blev man mistænksom. Var oplysningerne fra amtmann J. C. Urne overhovedet pålidelige? Museumsinspektør Jørgen Steen Jensen gik så på jagt i rigsarkivet, hvor han fandt frem til et svensk skib ved navn »Solen« i Øresundstoldregnskaberne. Og det viste sig også, at skibet havde passeret Kronborg hyppigt indtil omkring den fatale dato for forliset, 5. december 1673. Tidspunktet og skibet var nu verificeret, og man arbejdede videre på at finde ud af, hvordan det møntpræg så ud, som blindmønterne skulle være præget med.

I dagene 18.–19. august 1969 foretog museumsinspektør Ole Crumlin-Pedersen og svømmedykker Erik Hansen fra Nationalmuseet sammen med finderne en nærmere undersøgelse af fundstedet. Det fremgik ganske klart af forholdene på stedet, at selve vraket var forsvundet, antagelig malet til pindebrænde på kysten,

som er meget barsk på det pågældende sted, og der er også mange undersøiske klipper, hvorpå skibet kan være knust.

Medens Nationalmuseets folk var herovre, blev der på ny hentet en mængde blindmønter, samt kobber- og messingnagler op. Der blev også fundet to sølvmonter, hvoraf den ene er blevet bestemt som en 1 shilling fra Jacob I's udmøntning i tiden 1604–1625, det var en møntart, der var gangbar i en længere årrække.

Den anden sølvmønt sad fast mellem nogle blindmønter og en rustaflejring, og denne klump skulle først til konservering, før man kunne bestemme dens data.

Inden museumsinspektør Ole Crumlin-Pedersen rejste tilbage, blev det bestemt, at den marinarkæologiske sportsdykkerklub »Goplerne« skulle foretage de videre undersøgelser af fundstedet i nært samarbejde med Skibshistorisk Laboratorium i Roskilde. Området vil blive nøje gennemmålt, og hvert enkelt fund vil blive registreret, så man eventuelt kan få et samlet billede af lastens art samt skibets placering på havbunden.

Der er i efteråret 1969 fundet en del mønter endnu, og dem har man kunnet bestemme som værende en engelsk sølvmønt fra Elisabeth I's tid præget i 1596. En svensk kobbermønt fra 1666 med værdien $\frac{1}{4}$ øre, og en tilsvarende kobbermønt, men den var slidt meget, så den er ikke blevet tidsbestemt.

Museumsinspektør Jørgen Steen Jensen har arbejdet videre på sagen om skibets historie og har sammen med det Svenske Søfartsmuseum fundet frem til følgende data:

Skibets navn var ikke »Solen«, men »Den forgyldte sol« og havde hjemsted i Stockholm. Det var afgået fra Stockholm sidst i oktober måned 1673 med kursen sat mod England, og ikke som beretningen siger, Frankrig. Dets last bestod af mange forskellige ting; man har fundet skibets »søpas« (kopi af det, da det andet er gået tabt). Dette fortæller, at skibet foruden jern, kobberplader og messingtråd også medførte 66 tønder, hver med et skippund blindmønter, i alt ca. 10 tons møntkobber. Ladningen var bestemt for London, hvor man netop var begyndt udmøntningen af kobbermønter i 1672. Denne størrelse blindmønter skulle præges til en

GOPLERNE

farthing ($\frac{1}{4}$ penny), det var en møntart, der er blevet brugt i England indtil efter 2. verdenskrig.

Skibet havde i de nærmeste foregående år regelmæssigt sejlet på en rute mellem Stockholm–London–Setubal–Stockholm. Man har kunnet følge dets rute ved at studere Øresundstoldregnskaberne. Det formodes, at dets returlast har været salt og vin fra Portugal; men noget sikkert kan ikke siges, fordi de svenske skibe på dette tidspunkt ikke skulle betale øresundstold.

»Den forgylde sol« har været et stort skib efter datidens forhold, længden på det var ca. 50 m, og dets bevæbning bestod af 54 kanoner. Skipperen om bord hed Jacob Flaster, og efter hvad man har fået oplyst, ejede han ikke skibet. Skipperen overlevede forliset, og betydelige dele af lasten kan være bjærget, men man har ingen sikkerhed for, det er sket.

I foråret 1970 vil man gå i gang med undersøgelserne igen, og man håber at komme i gang med en metalsøger-kortlægning til sommer. Der skulle så være mulighed for at finde andre ting end lige blindmønter. Der vil blive lagt mange arbejdstimer på fundstedet, før det hele er registreret, da lasten er spredt over et stort areal.

»GOPLERNE«

FRA KVÆGTUBERKULOSENS BEKÆMPELSE PÅ BORNHOLM

Af Fred. Brandt

Mit første møde med tuberkulosen fik jeg som dreng i 1891 gennem vores nabo, der var ejer af et avlsbrug på 22 tdr., samt slagter og kreaturhandler, og som sådan købte alle slags sunde og syge dyr. Hans søn, der hed Magnus, døde af tuberkulose, da han var 20 år, og da denne unge mand tit havde hjulpet til med arbejdet på min fødegård og var meget afholdt af os børn, gjorde det naturligvis et stærkt indtryk på os.

I 1891 kom dyrlæge Albrechtsen fra Aakirkeby til mit fødehjem Degnegård i Bodilsker for at prøve, om der var tuberkulose iblandt vor kvægbesætning. Albrechtsen troede på smitte fra kvæg til børn, når der var yver-tuberkulose. Far kaldte Albrechtsen herved til Degnegård for at se, om »Bælla-koen« eller den øvrige besætning havde tuberkulose.

Min mor var en købmandsdatter fra Nexø og havde kun et lille »bymejeri«, så alle vi børn fik derfor mælk fra en lille ko af bornholmsk kvægrace med lidt mælk, men fed.

Mor fik ti børn i alt på 20 år, én hvertandet år, fordelt i hver måned undtagen august og december. I august skulle der høstes, og juletravlheden og julefreden ville hun have uden barnefødsler. »Bælla-koen« rettede sig derefter, så der var altid mælk til rådighed, når der var brug for den.

Da tuberkulinprøven blev taget, var der naturligvis stor spænding både hos far, mor og os børn. Til vores store glæde bestod både »Bælla-koen« og den øvrige besætning prøven.

Da jeg var 14 år, kom jeg i mejerilære på Bodilsker mejeri og arbejdede der, da pasteuriseringsloven kom, men da mejeriets kedel var så lille, at det kneb med dampen, ordnedes dette sådan af bestyreren, at mælkekuskene fik øl og kaffe for at varsko, hvis politiet

kom, for så blev den ene centrifuge stoppet, og så var der intet i vejen – den kom først i gang igen, når politiet var borte.

Da jeg blev 20 år, rejste jeg til USA og fik arbejde på en landejendom 100 mil vest for Chicago. Der var en kvægbesætning på 10 køer, en tyr, alle af herford-racen, store fede kreaturer, men så fulde af tuberkulose, at de hilste mig hver morgen med deres hoste – kalvene gik hos køerne, kun to skulle malkes.

Manden var irlænder, han havde været gift to gange, den første kone var død af tuberkulose fra tre små, søde piger, der nu var 8, 6 og 4, og han var nu gift med en søster til hende, men havde ingen børn i sit andet ægteskab.

Manden var ca. 50 år og konen 40. Hun hostede hele dagen og spyttede i et krus, børnene hostede også og var så synligt fulde af tuberkulose, at jeg blev bange, men de var så søde og blev så glade for mig, at de ikke ville lade mig flytte, og de lærte mig det amerikanske sprog til fuldkommenhed; det var en god madplads, og der var meget lidt at bestille.

En dag i midten af november blev konen syg og gik i seng. Der kom en nonne, der var sygeplejerske, fra et hospital i La Salla. Hun var ca. 50 år og katolik ligesom husbonden. Da hun havde været der i fire dage, døde fru, og nonnen kaldte mig ind i stuen og spurgte mig, om jeg havde været der længe, og om jeg var klar over, hvad jeg havde været ude for. Jeg svarede ja. Lad mig høre på lungerne, sagde hun så, og det gjorde hun, men de fejlede ikke noget. Jeg fortalte hende, hvad jeg kendte hjemmefra. Tuberklerne går fra kreatur til menneske og omvendt, sagde hun. Jeg fortalte hende om arbejdet hjemme på Bornholm om sprøjtning og salg af de smittede dyr fra de reagerede besætninger og over i andre besætninger ofte i samme mejerikreds. Hun blev meget forbavset over denne oplysning og spurgte, om de da ikke vidste, at de smittede der, hvor de kom hen, og på denne måde udbredte pesten. I stedet for skulle disse dyr isoleres. Jo, svarede jeg. Da dyrlæge Albrechtsen begyndte arbejdet på øen, sagde han dette til min fader, og jeg hørte det selv, da han sagde det i 1891. Den slags pestudryddelser forstår jeg ikke, sagde hun. Skal du blive her i landet? spurgte hun. Nej,

sagde jeg, jeg skal tjene 4000 danske kroner og så hjem og overtage min fødegård. Gør da et arbejde for isolering og slagning af de smittede dyr, så frelser du mange børn og unge mennesker; disse små piger bliver aldrig over 15 år. Min forbøn for dig til dette skal følge dig til din død. Fra mit arbejde har jeg erfaring og har set mange mødres tårer ved deres unge sønners eller døtres død – her gik jo moderen forud.

Da begravelsen var overstået, kom manden og børnene på kato-likhospital, og jeg gik ud i vest. Der arbejdede jeg i 3½ år ude i verdens skønneste skove ved Puget Saunt i staten Washington, blev lock-outed, gik arbejdsløs en måned og led alle arbejdsløsheds kvaler. Jeg lærte, hvad dette betød for en ung mand, og forstod, hvad det betyder for en mand med kone og børn.

Jeg rejste hjem for at besøge hjemmet og for at afvente, når der igen blev arbejdsmuligheder i USA, jeg var da 25 år. Ved et besøg på en af nabogårdene kom jeg til at se ind i et par pigeøjne, hvori hele Bornholms skønhed og dejlighed afspejlede sig, og så var min skæbne bestemt for fremtiden. Jeg tog på husmandsskolens landbrugsskole ved Odense mellem det første hold elever, og derefter var jeg i militæret 6 måneder, hvorefter jeg kom hjem og overtog Degnegården den 1. oktober 1911.

Det første, jeg gjorde, var at få sprøjtet hele besætningen, jeg ville ikke risikere nogen smittefare. Dyrlæge Albrechtsens tro på, at mælk kunne være smittefarlig, sad i blodet. Jeg tog fat på at dræne jorden – byggede hele gården om – og i 1917 blev jeg valgt ind i mejeriets bestyrelse og straks valgt til formand. Det første år var der en gårdejer, der rensede hele sin besætning ud og solgte den til en handelsmand, der igen solgte den til husmandsbrug i andre mejerikredse, men 4 stk. blev i sognet; dette fandt vi i bestyrelsen et nummer for groft. Jeg blev klar over, at de penge, som staten hvert år gav ud til dette arbejde, spredte tuberkulosen ud over hele øen, så vi ved dyrlægernes og statens hjælp ikke kom det mål, jeg ville kæmpe for, et hak nærmere – nemlig at få rent land på hele Bornholm. I Bodilsker mejeris bestyrelse var vi fem gårdejere, der alle var ivrige for sagen, men vi ville have husmændene med i

arbejdet, og da disse aldrig kunne blive enige om at vælge en repræsentant, men foreslog 2–3 af deres egne, foreslog mejeriets bestyrelse på første generalforsamling, at husmandsforeningens formand altid var fast medlem af mejeribestyrelsen, så længe arbejdet med udrensningen af tuberkulosekøer inden for mejerikredsen stod på. – Dette blev vedtaget.

På generalforsamlingen, hvor dyrlæge Boers også var til stede, blev det også vedtaget, at alle besætninger skulle sprøjtes uanset ejerens tilladelse, og attester fra dyrlægen skulle indsendes til formanden inden 2 måneder. Var der nogen, der nægtede, blev hans mælk ikke afhentet af mejeriet og heller ikke modtaget, før attesten forelå. Der var kun to, der nægtede at få deres besætning sprøjtet, en husmand og en større avlsbruger, og de mødte op hos mig og skældte mig hæder og ære fra, men før de gik igen, havde jeg deres tilladelse til at sende dyrlægen til dem. Dyrlægen skulle møde ved hver generalforsamling, og tuberkulosebekæmpelsen blev et fast punkt på dagsordenen. Det blev i 1920 vedtaget, at alle ejere, der kun havde tre reagenter eller mindre, skulle sælge disse ud, og hvis de ikke selv af økonomiske grunde kunne købe sunde dyr igen, stillede mejeriet penge til rådighed som rentefrit lån i 5 år på betingelse af, at der kun blev købt dyr med sundhedsattest igen. Mejeriets formand skulle have besked om salg og indkøb.

For husmændenes vedkommende kun med husmandsforeningens formand som medansvarlig. Overholdt man ikke denne vedtagelse, skulle pengene forrentes og afdrages af mælkepengene fra mejeriet, men overholdt man den, var lånet en gave. I 1923 vedtoges på generalforsamlingen, at efter 5 års forløb skulle alle tuberkulosereagenter være ude af Bodilsker mejerikreds, der skulle være rent land. Der blev nedsat et udvalg bestående af hele mejeriets bestyrelse og den kendte kvægopdrætter J. O. Hansen, Stenseby, til at være behjælpelig med dette arbejde. Grundlaget for hele vort arbejde var pasteuriseringsloven og kødkontrollen i Nexø. Vi fik også kødkontrollens tal fra det øvrige af øen, det var vi i bestyrelsen meget glade for, det viste os nemlig, at jo længere vi kom frem

med arbejdet, jo mindre kasseret kød. Det var noget, alle kunne se betydningen af for fremtiden.

Da vedtagelsen blev bekendt, modtog jeg mange forespørgsler fra de andre mejeriformænd på øen, der alle var interesserede i at få udrenset til bunds.

Formanden for Bornholms Mejeriforening, hr. gårdejer Rottensten, Bjørnegård i Klemensker, og jeg blev enige om at holde et formandsmøde i Nexø, hvor Bodilsker mejeri gav kaffe. På dette møde gjorde jeg rede for mine tanker og bad hr. Rottensten på mejeriforeningens vegne skaffe et juridisk grundlag for sagen, så at alle, der nægtede at være med, kunne bringes med ved en eventuel omredigering af mejeriets love. Alle formændene gik ind for arbejdet i deres bestyrelse, og det vedtoges at få en veterinær over til næste generalforsamling, hvor dagsordenen var »rent land« på Bornholm om 5 år.

Hr. Rottensteen spurgte mig, om jeg ville give nogle oplysninger angående tuberkulosesagen på mejeriforeningens generalforsamling i Rønne. Dette nægtede jeg, idet jeg ikke ønskede diskussion om vort arbejde hernede offentlig. Jeg var bange for, at det, der kunne gennemføres i Bodilsker, måske ville skade arbejdet i flere mejerikredse på nordlandet, mere end det gavnede sagen. Jeg foreslog derfor hr. Rottensteen at anmode hr. stadsdyrlæge Veilbæk, Rønne, til dette, så ville jeg gerne svare på de spørgsmål, der eventuelt ville blive rettet til mig, men da jeg jo var helt blottet for veterinær videnskab, ville jeg ikke indlede til diskussion. Det blev et i alle måder godt møde for sagen. Dyr lægen gav en oversigt over arbejdet, og der var stor interesse blandt tilhørerne, og det blev vedtaget at holde et stort møde i Almindingen, bornholmernes sommerfestplads, og få veterinærfysicus C. O. Jensen herind for at få rigtig gang i arbejdet i alle mejerikredse. Der blev ved mødet i Rønne rettet mange spørgsmål til mig, som jeg besvarede, og diskussionen gik for højtryk, særlig med hr. Lind, Brogård, tilsluttet Svalhøj mejeri, og om de særlige forhold, der herskede på Hammersdal og mejeriet Kajbjerggård i Allinge.

Dyrlæge Schauenborg, der var dyrlægeforeningens formand, havde sin praksis deroppe. Han sagde rent ud til mig, at det var ganske umuligt at få rensed ud på nordlandet, han troede vel, at når hr. Lind påstod, at det var umuligt, så var det umuligt. Jeg plantede min store næve i bordet, så vinduerne klirrede, og sagde: »Når vi i Bodilsker kan nå det resultat, som vi allerede har, så tror jeg, at det kan gennemføres, og da alle mejeriformændene går ind for dette arbejde, skal jeg rense Nordbornholm trods Schauenborgs betænkeligheder, om der så er lige så mange tuberkulosekøer deroppe, som der er tagsten her i Rønne.«

Jeg fik hele forsamlingens tilslutning, og formanden for mejeriet Central, Adolf Hansen, Palmegård, sagde til mig: »God vind, Frederik, du vil få masser af den.«

Jeg mødtes så med selve organisatoren for modstanden på nordlandet, hr. Lind, Brogård i Klemensker, sognets ukronede konge, formand for sognerådsforeningen på Bornholm, formand for Hasle Bank, Foderstofforeningen samt for Bornholms Tuberkulosesanatorium m. m., en stor mand, der vejede ca. 150 kg, jovial og elskværdig mod alle, en meget begavet mand. Hr. Lind havde været formand for mejeriet Svalhøj, men var smidt ud på grund af sin indstilling til tuberkulosesagen og blev efterfulgt af hr. proprietær Rømer, Møllegård, en meget dygtig mand og interesseret i at få rensed Bornholms kvæg, hvad der fik hr. Lind til at blive endnu større modstander af tuberkulosebekæmpelsen. Lind begyndte sit eget mejeri med tre store gårde og en husmand som leverandører.

Hr. Lind hørte på mig i tavshed, men med et ironisk smil. Da jeg var færdig, sagde han: »Nej, min herre – sådan går det ikke til her på Nordlandet – du ligner din far alt for meget. I tror, at når I har fundet på noget, så skal det være rigtigt, og så skal alle andre tro det samme – det fik han i sin tid 30 dages arrest for – det slipper du ikke med, for alt arbejde, du gør, er til ingen nytte, for sådan en udrensning er umulig. Du vil ruinere en mængde dygtige landmænd. Hvis nogle må gå fra gård og hjem, så har du ansvaret for det, og det vil jeg ikke være med til. Jeg har set for mange af de

ulykker, der allerede er sket her på Nordlandet, du skal ikke spille dine talegaver på mig – men nu kender du min mening.«

Jeg sagde: »Tak, må jeg stille dig et spørgsmål?«, hvortil han svarede: »Ja.« »Er du villig til, når jeg er færdig med udrensningen her på øen, på egen bekostning at rense din besætning uden støtte fra hverken mejeri eller stat, så vi ikke skal have den skandale, at vi har ét tuberkulose-mejeri på Bornholm, som opretholdes af formanden for vort tuberkulosesanatorium i Rønne. Vil du give mig din hånd på dette, så skal du høre nærmere fra mig til den tid«. Han så alvorligt på mig. »Ja,« sagde han og gav mig sin hånd. – Dette blev aldrig skrevet ned. – Lind søgte og fik statsstøtte til udrensningen, uden at jeg protesterede.

Da mødet i Rønne gav mig det hverv at rense øen, og jeg havde haft mit møde med hr. Lind, rejste jeg over og havde et møde med professor C. O. Jensen på hans privatbolig og aflagde en beretning til ham. Jeg stillede ham følgende spørgsmål: »Er det rigtigt, at menneske- og kvægtuberkulosebacillen er den samme, så disse altså kan smitte begge veje.«

II. »Tør De give mig en bestemt udtalelse om, at tuberkulosebekæmpelsen hos kvæget på Bornholm kan lykkes og dermed tuberkulosen helt forsvinde?«

Professoren svarede til det første: »Nej, det er to forskellige typer, og der er ingen fare på den måde.« Til det andet spørgsmål svarede han: »Jeg ikke alene tror, men jeg ved, at det kan gennemføres.« Jeg fortalte ham min erfaring og spurgte, om hans viden om fuld udrensning var underbygget på samme måde, som hans viden om smittefaren. Jeg er nemlig villig til at gøre et arbejde for »rent land« på Bornholm, sagde jeg, men jeg ønsker ikke at rende til grin for hr. proprietær Lind og spille tid og kræfter på en sag, som er håbløs, og jeg var ved at tabe balancen. Han så på mig med sine milde øjne – han lignede en fredsapostel hugget i hvid marmor, der ser på en rå granitblok fra Slamrebjerg.

Jeg bad om undskyldning for min optræden.

»Det er ikke Dem, der skal undskyldte,« sagde han, »det er mig. De har både evne og vilje til at rense Bornholm; den mand har

jeg ventet på de sidste 20 år. De ved godt nok, hvad det vil betyde for vort smørmarked, når vi kan melde rent land for hele Danmark – mange mødre og børn vil være Dem tak skyldig den dag, det sker. Min hjælp skal De få, så ofte De kalder på mig og min støtte, hvor denne gøres behov. Held og lykke med arbejdet.»

Jeg rejste hjem. Nu havde jeg fået tro på, at arbejdet kunne lykkes. På næste generalforsamling – i 1924 – blev det vedtaget, at alle mejerier på øen skulle være færdige på 5 år, og det gik udmærket på øen i syd, øst og vest, men meget langsomt på Nordlandet. Jeg var deroppe til private møder hos formændene for »Kajbjerggård«, »Hammersdal« og »Humledal«, hvor tvivlerne også var kommet til stede. Alle formændene var ivrige for sagen, men havde megen modstand at kæmpe med. Lind, Brogård, byggede »tuberkelmejeri« og arbejdede imod os, og han var en mægtig mand og sad tillige som formand for Hasle Bank.

Jeg blev klar over, at uden hjælp fra staten kom vi ikke til målet »rent land« på Bornholm.

I 1929 bad jeg formanden for de danske mejeriforeninger, Søren Overgaard, om jeg måtte få ordet på første generalforsamling for at få støtte herfra til pengehjælp for at nå vort mål. Jeg fik indbydelsen.

Jeg kom så til mødet og holdt et foredrag om hele vort arbejde inden for Bodilsker mejeri og ud over hele Bornholm. Da jeg gik fra talerstolen, klappede hele forsamlingen, så salen rystede. – Glad for denne tilslutning sagde jeg til hr. Overgaard, at det glædede mig at blive forstået trods mit bornholmske sprog – og for tilslutningen. Han svarede: »Ja, men der var nu ikke én, der forstod et kvæk, – for du var alt for ivrig og talte alt for hurtigt, men vi syntes alle, at det bornholmske sprog er så nydeligt; men De danske Mejeriforeningers anbefaling skal du nok få, – vi i bestyrelsen ved jo, hvad det vil betyde, hvis det kan gennemføres på Bornholm.«

Jeg rejste hjemad med færgen over Kalundborg. Da jeg under sejladsen sad på en bænk og tænkte over en sag, som jeg skulle drøfte med hr. C. O. Jensen angående ansøgningen, kom der en

mand og satte sig ved siden af mig og sagde: »Det er jo bornholmeren, der talte ved mødet i går – ikke?« – »Jo,« sagde jeg. Manden præsenterede sig. »Jeg er den nye landbrugsminister, Christian Bording, jeg vil gerne tale et par ord med dig om denne sag, som har min største interesse. Vi har i øjeblikket et udvalg, der sidder og skal lave om på loven om husdyrbruget, – jeg vil give d'herrer besked, så sender jeg bud efter dig, når der er møde igen. Du tager herover, og vi skal nok hjælpe dig, – du skal ingen ansøgning lave.«

Derefter talte vi to bønder om sagen, lige til vi gik i land i Kalundborg. Jeg fortalte ham, hvad jeg havde oplevet i USA, og hvad jeg havde oplevet hjemme på Bornholm, hvor dyrlægerne ikke havde spor af samarbejde i denne sag, men sprøjtede bare væk på reagerende dyr og gav disse sin attest; de vidste jo ikke, at en anden dyrlæge havde sprøjtet nogle dage før og erklæret nogle køer for reagenter. Når køerne så ikke reagerede for den anden, fik de ren attest og gik over i rene besætninger og smittede der. Der blev af husmandsforeningens formand, Nielsen, Grønvang, købt en del fynske køer til Bornholm; de havde alle fine, rene attester og var så fulde af tuberkler, at de 3, der kom ind i Bodilsker mejerikreds, alle blev slået ned straks, så arbejdet gik altså der på samme måde. Statens penge gik til udbredelse af smitten i stedet for at udrydde den. Til afsked rakte hr. Bording mig sin hånd og sagde nogle ord, som ikke her skal gengives, men de satte mod i mig igen til mit arbejde og tro på, at det skulle lykkes.

Otte dage efter denne samtale med landbrugsministeren fik jeg besked om at komme til stede på Christiansborg i et af udvalgs-værelserne kl. 10 prc. for at gøre rede for, hvad jeg ønskede. Jeg forberedte mig grundigt – nu skulle det store slag stå, hvorpå hele mit arbejde beroede i fremtiden.

Kl. 10 bankede jeg på døren til udvalgsværelset og kom ind, hvor der sad en forsamling på 15 store mænd rundt om et grønt bord. En stor kronjyde bød mig på bredt jydsk velkommen og sagde: »Nå, De er den bornholmer, der vil have penge til deres arbejde. Landbrugsministeren har givet os besked. De penge, De

skal bruge, er bevilgede, men De skal selv forme den paragraf sådan, som den skal stå i loven. De får 15 minutter, her er blyant og papir, og udenfor er der et bord, De kan sidde og skrive ved, men skynd Dem, vi har travlt.»

Jeg fik altså ikke brug for min velforberedte tale.

10 minutter efter bankede jeg på døren, rakte formanden mit udkast, som han læste igennem og sagde, det var helt rigtigt. Pengene får De, men De må ikke strø dem ud, før loven er vedtaget. Farvel og tak!

Det er den hurtigste ekspedition, jeg har været ude for i ministerierne og på offentlige kontorer. — Jyderne kan!

Det af mig stillede forslag lød således:

Når 90 pct. af samtlige kreaturbesætninger inden for én eller flere mejerikredse er tuberkulosefri, kan landbrugsministeren, efter indstilling fra disse, og efter veterinærvæsenets anbefaling, yde økonomisk støtte til arbejdet med udrensning af de sidste 10 pct. Det dermed forbundne tab, hvorved forstås forskellen mellem salgsværdi og brugsværdi, godtgøres med halvdelen af statskassen og halvdelen af de pågældende mejerikredse.

Vurderingen foretages af tre mænd, hvoraf mejerierne vælger en, staten en og ejeren en.

På Bornholm blev det ordnet sådan, at Bornholms Mejeriforening valgte en mand, hvert enkelt mejeri en, som tiltrådte i sin egen kreds, og ejeren en. Erstatningen blev ordnet således, at staten betalte den ene halvdel, $\frac{1}{4}$ betaltes af mejeriforeningen og $\frac{1}{4}$ af mejerierne inden for hver kreds.

Nu havde jeg grundlaget for mit arbejde i orden. Jeg takkede Bording, og han spurgte, om jeg ønskede en veterinær til hjælp med dette arbejde. Dette frabad jeg mig, jeg ville helst ordne den sag selv, da jeg kendte den bornholmske bondes mentalitet og var klar over de vanskeligheder, jeg ville komme ud for, — dette gav han mig ret i.

Da loven var vedtaget, rejste jeg over til landbrugsministeren og takkede for bevillingen og bad om lov til at fortolke loven i den ånd, den var skrevet i, uden at komme i konflikt med dens

bogstav. Dette lovede han, og det holdt han. Min paragraf stod trykt ordret i loven og blev kaldt for »Bornholmerparagraffen«. Den var bornholmsk og ikke i stil med det øvrige stof, men jeg var jo amatørlovgiver. Paragraffen findes i husdyrbrugsloven af 1931.

I samråd med C. O. Jensen lavede jeg en blanket til brug ved vurderingen, der blev godkendt af ministeriet. Nu skulle altså mejerierne vedtage at gå ind i dette arbejde på deres generalforsamlinger i hver sin kreds.

På Syd-, Øst- og Vestbornholm gik det glat fremad, men på Nordbornholm ikke så nemt. En mand fra Hammersdal mejeri skrev nogle artikler imod mig i bladene og gav mig det glatte lag, det var hr. Lind's påstande om igen, og gav mig derved lejlighed til at drøfte sagen offentlig, hvad jeg var meget glad for.

I 1929 blev jeg valgt til formand og samtidig til vurderingsmand for Bornholms Mejeriforening.

Jeg ville helst, at mejerierne vedtog forslaget på deres generalforsamlinger uden mig, – derfor blev der afholdt små møder rundt i mejerikredsene, hvor bestyrelsen indbød de største modstandere til at drøfte sagen før generalforsamlingen, og hvor jeg mødte op og indledte diskussionen.

På et sådant møde var der en mand af bestyrelsen, der rejste sig og sagde: »Jeg, som troede, at bodilskerboerne var fornuftige mennesker, kan ikke forstå, at de har valgt Brandt til formand for deres mejeri. – Det, han har sagt her, er jo det rene vrøvl og kan aldrig gennemføres.« – Da jeg fik ordet, svarede jeg: »Jeg beklager, at den herre ser sådan på denne sag, men måske er forklaringen den, at i Bodilsker har vi haft personlig stemmeret siden 1895, én mand, én stemme, her er det jo køerne, der stemmer.« Et andet sted, hvor jeg til sidst blev træt af al den kværulering, sagde jeg: »Jeg står jo ikke her for min egen skyld, men som repræsentant for alle de bornholmske mejeriforeninger, der har vedtaget at gå ind for arbejdet mod tuberkulosens bekæmpelse. Vi kan ikke længere være bekendt at modtage støtte til vort arbejde fra det øvrige land, som vi har gjort siden 1891. Nu skal bornholmerne vise, at vi kan føre

sagen tilbunds, – vi får den støtte, vi beder om, uanset hvad det koster, nu skal vi vise, at vi er den tillid værdige, og jeg vil sige til de herrer her, der stadig trækker baglæns i halsklauning:

»Hakkerne ud å floring, for nu ska her mogges.«

Kun ét mejeri sendte bud efter mig til deres generalforsamling, nemlig mejeriet Hammersdal i Rutsker.

Formanden, hr. Jørgensen, ringede til mig ti dage før mødet og bad mig på sit eget ansvar om at komme derop, – 3 af bestyrelsens 5 medlemmer var gået til modangreb og ville nægte at give mig adgang til mødet. »Det er vel hr. Lind, der står bag formodentlig,« spurgte jeg. »Ja,« svarede han.

Jeg lovede, at jeg nok skulle komme derop. Da dagen kom, var det en forrygende snestorm, en rigtig gammeldags fra nordøst. Tidligt om morgenen var hr. Jørgensen i telefonen. »Sikke vejr,« sagde han, »kan du komme herop, for kommer du ikke, bliver jeg nok den eneste, der stemmer for sagen, – alle de andre stemmer imod. Her er i de sidste dage agiteret fra dør til dør i hele mejerikredsen, – jeg havde aldrig tænkt mig sligt, – tror du ikke, du kan komme igennem?«

»Nej, det tror jeg ikke, jeg kan, men jeg skal, for jeg er mig mit ansvar bevidst i sin fulde udstrækning. Lind skal ikke have flere tuberkulose-mejerier på Bornholm, det kan vi mejerimænd ikke være med til. Jeg kører med det samme,« svarede jeg.

Jeg tager tre mand med i min store Chevrolet, og fire skovle, vi kører så langt, vi kan. Kører vi fast, går jeg til nærmeste telefon og ringer til dig, så har du en rask mand parat med to friske heste, han rider så imod mig. Hører du ikke fra mig inden kl. 15, er jeg på sygehuset i Rønne, vi kører nu. Farvel og på gensyn!«

Der er ca. 30 km på tværs over øen – vi kørte fast mange gange, vi skovlede sne og kørte igen, det gik dog fremad. Kl. 15.05 stod jeg i døren til forsamlingshuset med pelsen dækket af sne. En af husmandsforeningens dygtigste mænd på Bornholm, J. Jacobsen, stod på talerstolen, han var valgt til ordstyrer – en mand, jeg kendte for hans dygtighed. Så er det ikke så galt endda, tænkte jeg straks; men hele forsamlingen brølede i kor: »Der er Brandt,

smid ham ud, smid ham ud!« – Den store sal var tætpakket med mennesker, der blev ved at råbe: – »Må vi så få ro,« råbte hr. Jacobsen. Der blev ro.

Jacobsen gik ned til formanden, der stod og trykkede min hånd til velkomst, han var så nervøs og havde tårer i øjnene, da han hilste på mig. Jacobsen og formanden talte sammen, hvorefter Jacobsen igen gik på talerstolen og sagde, at formanden på eget ansvar havde sendt bud efter Brandt. Brandt er her, hvordan han er kommet, aner jeg ikke, men formanden og jeg er enige om, at Brandt som mejeriforeningsformand skal have lov til at tale her, – hvis ikke, går både formanden og jeg straks, De må så vælge en ny formand og en ny ordstyrer. Jeg er valgt til ordstyrer her, og jeg giver straks ordet til Brandt. »20 minutter,« blev der råbt fra salen. »Går du ind på det?« spurgte Jacobsen, hvortil jeg svarede »tak«.

Jeg gik op på talerstolen, tog mit ur op af lommen og lagde det foran mig. Jeg så alle disse ophidsede mennesker i øjnene, der var kun tre, der smilede til mig, de andre stirrede på mig, som var det selve djævelen, der var brudt ind i en helligdom. Jeg skal gerne indrømme, at mit hjerte bankede, men hjernen var klar. Jeg mindes hr. Linds ord: »Naj, min horra, så'n går'ed inte te' på Nordlandet.«

Jeg begyndte min tale med at takke, fordi jeg fik lov til at tale der, og benyttede samtidig lejligheden til at takke de tilstedeværende af familien Rømer, Klingegård, – min kone er ud af den familie, hun har givet mig livsværdier, – det vil jeg her takke slægten for. Og så vil jeg bede dem alle stemme for det forelagte forslag. Vi bornholmere skal holde sammen, hvis denne sag skal gennemføres, og så gennemgik jeg alle de punkter, jeg vidste, der var agiteret imod, – jeg kendte dem jo fra de små møder. – Jeg talte en time, der var stille som i en kirke, og jeg sluttede med at sige. »Jeg er fuldtud klar over de vanskeligheder, der er med de mænd, der har købt reagenter op, siden 5 års-perioden blev vedtaget, men de skal alle blive retfærdigt behandlede i samråd med hele mejeriets bestyrelse; jeg har landbrugsministerens

ord for, at jeg må ordne det i eller uden for bevillingens rammer, bare det er i lovens ånd, og jeg er mig mit fulde ansvar bevidst. Jeg beder Dem alle stemme ja for forslaget. Tak for i dag, jeg kører hjem med det samme.»

Hele forsamlingen rejste sig og klappede.

Da jeg kom hjem, stod min kone på trappen og tog imod mig. — Hr. Jørgensen havde ringet, at forslaget var gået igennem med alle stemmer på nær tre. Vi sov godt den nat.

Nu var alle mejerierne gået ind for »rent land« på Bornholm, nu kunne arbejdet rigtigt begynde. Dyrslægerne blev sat i arbejde, og der blev valgt vurderingsmænd. Alle reagenter blev klippede i ørene, så de ikke kunne komme ind i rene besætninger, — nu gik arbejdet rask fremad uden vrøvl. På syd- og vestlandet var de alle oppe på 90 til 100 pct. rene besætninger.

Vi i Bodilsker havde en del gengangere, men på nordlandet, hvor hr. Linds måde at tage kampen op på havde smittet svage sjæle, var der adskillige, der havde opkøbt reagenter, og selvfølgelig ville mejerierne ikke betale for disse. Det blev ordnet sådan, at alle, der havde købt reagenter de sidste år, skulle selv tage mejeriets part. Dette var et vanskeligt spørgsmål, der voldte mig en del bryderier, for det blev jo nærmest en skønssag fra bestyrelsens side i forhandling med mig, der havde ansvaret for loven.

Jeg var mødt ved hver eneste vurdering, det var et slid, og vi mødte megen uvilje og trods. Flere steder blev der lukket for os, men vi lirkede os ind på manden. Vi byttede roller. Troede vi, at jeg kunne nå længst, gik jeg i ilden, kunne mejeriets formand bedst, gik han selv. Formændene kendte jo dem alle, og jeg havde det bedste samarbejde med disse, hvad jeg skylder dem megen tak for. Uden dem var det aldrig lykkedes at gennemføre. Jeg havde nogle sagsanlæg imod mig for mine vurderinger, men landbrugsminister Bording klarede frisag for mig i alle tilfælde. De var i lovens ånd. Arbejdet varede i fire år og kostede jo en del penge, men vi ved jo alle nu, at det var pengene værd.

Vi havde mange tilbagefald og forsøgte at finde årsagen, men den var ikke altid lige let at finde. Det værste tilfælde, men det

sted, hvor det var lettest at finde, skyldtes en fodermester, der flyttede fra gård til gård og smittede i alt fire rene besætninger. Han kom på sanatoriet og døde der.

Jeg spurgte professoren, om han stadig ville benægte fakta. – »Nej,« sagde han, »det har jeg altid været klar over, men du vil forstå nu, hvor du er ved vejs ende, at det turde jeg ikke sige, da vi begyndte, og jeg vil gerne bede dig om, når du rejser ud og taler om TB, at lade være med at omtale det, da vi er for langt tilbage med arbejdet i det øvrige land. Man skal ikke øge en frygt, som man endnu ikke kan afhjælpe.«

Når jeg nu ser tilbage på disse manddomsår og spørger mig selv: »Hvad fik du selv ud af dit slid?« – så er jeg så lykkelig at kunne sige, at jeg var glad for arbejdet i sig selv og dobbelt glad for, at bekæmpelsen nu er gennemført i hele Danmark og har båret frugt til gavn for kommende slægter. Hvad kan et menneske ønske sig mere i livet?

Jeg fik ridderkorset af vor konge og guldur med kæde af Bodilsker mejeri. Hvad kunne man så ønske mere her i livet. Jeg er nu snart 82 år. Til slut tak til alle, der hjalp mig, hvis der er nogle, der lever på denne tid.

Fred. Brandt.

ET FODBÆGER I SÆREGEN FORM FRA STENSEBYGÅRD, BODILSKER SOGN

Af stud. mag. Lise Bender Jørgensen

Tegninger: A. Sørensen

I umiddelbar nærhed af gravhøjen ved Stensebygård, 31. slg., matr. no. 38 A, Bodilsker sogn på Bornholm, er fremkommet et antal brandpletter, hvis indhold blev indbragt til Bornholms Museum den 21. november 1961. Blandt dette var skårene af et lille lerkar, et såkaldt fodbæger, Bornholms Museum no. 2620, der opgaves at stamme fra brandplet 9 af i alt 20 brandpletter jfr. optageren. I forbindelse med karret var ved indkomsten lidt brændte ben, ret meget trækul, samt et par småfragmenter af jern, vel stammende fra en fibula.

Karret viste sig ved restaureringen at være af en ret ejendommelig form (fig. 1), nærmest som et lille vinglas, med en fintformet fod og en smukt rundet S-formet profil. Munden synes at udvise bred facettering.

Fodbægre er ikke ukendte fænomener i dansk oldtid, der kendes et større antal, og de er udførligt beskrevet i litteraturen, med forskellige forklaringer på den særegne form.¹

Tidsmæssigt koncentrerer de sig om ældre romertid, dvs. ca. 0–200 e. Kr., idet der dog kendes fodbægre såvel fra sen førromersk (keltisk tid) som fra yngre romertid. Heller ikke på Bornholm er formen ukendt, der findes et antal bægre, således Vedel 226,² et kar med en høj rank fod, et bredthvælvet bugparti og en let indsnævring ved kraven. Dette kar er ornamenteret ved lodrette op-højede striber, der antages at være et romersk træk, lånt fra bronzernes og glaskarrenes ribbeornamenter.³ Tilsvarende ornamentering kendes kun på bornholmske kar, f. ex. Vedel 221, men disse er uden fod.

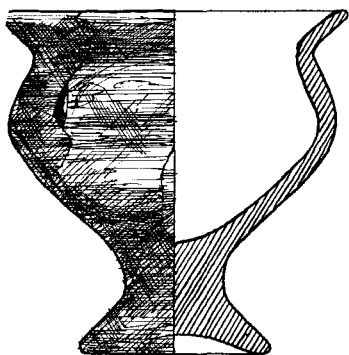

Fig. 1

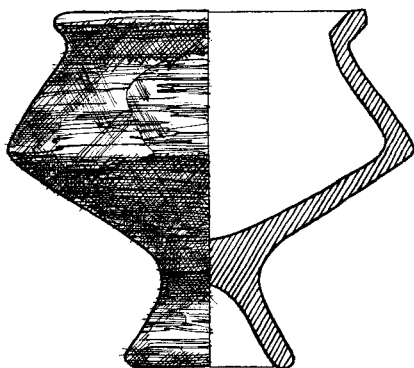

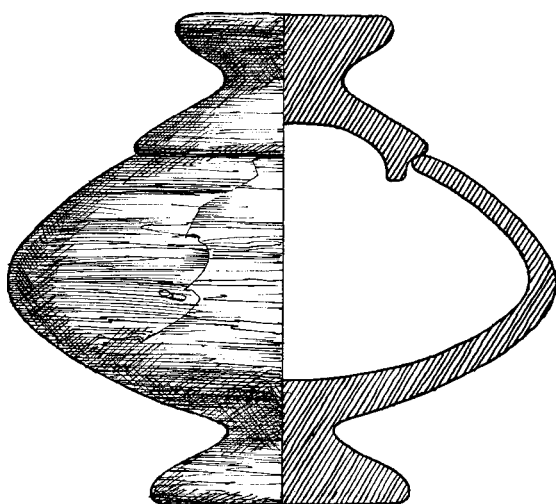
Fig. 2

Endnu et kar, der omfattes af denne behandling, Bornh. Mus. no. 1428 (fig. 2), er fundet i en brandplet ved Elisegård på Slamrebjerg⁴ sammen med mindst 3 fibler af Vedels type C,⁵ hvilket skulle datere karret til tidlig romertid, periode IV 1. Dette kar har en noget mere kantet form end 2620, foden er heller ikke så fintformet, denne er tillige hul nedefra, kegleformet 1,7 cm op. Dette kar har endvidere smalt facetteret mundingsrand, endnu et træk, der placerer det i tidlig romersk eller sen førromersk tid, og er ellers i samme størrelsesformat som 2620, ca. 7 cm højt.

Et tredje kar, Bornh. Mus. no. 639, fundet i en brandplet ved Egebygård i Åker sogn og flere gange omskrevet i litteraturen,⁶ er af en noget særpræget form (fig. 3): En tung rund »krop«, med fod og låg nogenlunde ensdannede, og ornamenteret ved afstribning på tværs af kroppen. Dette kar, der har en ret nøje parallel i et træk fra Hjortspring-fundet,⁷ blev af S. Müller henregnet til tidlig romersk tid, grundet på den ejendommelige forms klassiske træk, mens C. J. Becker anser det for svævende tidsmæssigt, idet det er et enkeltfund. Men på grund af ligheden med Hjortspringkarret, der dateres med det øvrige fund til førromersk tids periode II–III, må det vel nu regnes for noget tidligere, vel snarest sent førromersk.

Karret 2620 adskiller sig fra det gængse danske fodbæger ved sin størrelse og form; det er kun 7 cm højt og har en mundings-

ET FODBÆGER

Fig. 3

diameter på 7,1 cm og en bunddiameter på 4 cm. Det almindelige fodbæger er oftest noget større, har en mere vinklet form, og en højere fod med knap så stor bredde på ståfladen i forhold til resten af karret som 2620. Bugen spreder sig som regel ret brat ud fra foden og er forsynet med en temmelig skarpvinklet skulder, der giver karret en elegant og streng form; der findes dog undertyper af denne form, der vel i virkeligheden betegner slutformen i en udviklingsrække.⁸ H. Norling-Christensen opstiller 3 typer fodbægre, hvoriblandt type 1 er ret bred i foden, ofte med hank, og i det hele taget knap så udpræget en form som de senere former. Denne form er anset som den ældste, forekommende hovedsagelig i førromersk tid⁹ – dog synes det, at det fuldt udviklede bæger (type 3) også har været kendt i førromersk tid.¹⁰ Type 2, en overgangsform, er den, der umiddelbart minder mest om 2620, med rundede former; men som vi skal se er der afgørende forskelle, der adskiller 2620 fra type 2 og fra det danske fodbæger i almindelighed.

Vort kar, 2620, har en temmelig bred ståflade, en jævn kurvet overgang fra fod til bug og skulder, idet en skulderlinie lige anes.

Karrets form svarer nøje til den i ældre romersk tid forekommende karnis-profil, en ind- og udadsvajet profil, der i stor udstrækning forekommer på detaljer, t. ex. på drikkehornsbeslag, fibler, bæltespænder etc. Denne profil har tidligere været anset for at være et sikkert romersk træk,¹¹ men nyere undersøgelser¹² synes at vise, at påvirkningen snarere er keltisk, omend forekommende i hvad vi forstår ved ældre romertid – den kan dog også forekomme i sen førromersk tid.

Karnis-profil detaljer udviser ofte spor af drejning, og i det hele taget leder den elegante form straks tanken hen på trædrejningen og dennes formsprog; det viser sig da også, at netop kelterne kendte til drejning, såvel i træ som i ler, mens drejeskiven overhovedet ikke viser sig i Danmark i oldtiden. Og spor af et sådant fænomen må da straks lede tanken hen på udenlandsk indflydelse, enten som direkte import eller som inspiration. F. ex. bærer således de karnisformede drikkehornsbeslag nok præg af drejning, men kun indirekte, idet det er støbeformen, ikke selve tingen, der er drejet.¹³

Også 2620 synes ved sin form at bære præg af at have drejede forbilleder; den uregelmæssige form viser imidlertid, at det er håndopbygget og altså formentlig af hjemlig produktion. I det hele taget er lerkar normalt en lokalfremstillet vare i oldtiden, da den er skrøbelig at transportere og desuden let at genfremstille.

Endelig er 2620 i modsætning til det gængse danske fodbæger forsynet med *massiv* fod, idet foden blot er »afdrejet« i bunden, dvs. bunden var dybet let op. 1428 er forsynet med en 1,7 cm dyb keleformet udhuling af foden *nedefra*; det gængse fodbæger er kendetegnet ved, at foden er hul *indefra*, idet der dog kendes eksempler på bægre med nedefra hulede fødder;¹⁴ dog mener E. Albrecht-sen, at netop denne type næppe findes på Bornholm, idet han mener, ideen er kommet sydfra over Sønderjylland;¹⁵ den er kendt på Fyn og i Jylland i yngre romertid. Herimod kan anføres endnu et kar fra Stensebygård-gravpladsen, Bornh. Mus. no. 2616, et nærmest urtepotteformet kar uden nogen udsmykning, den eneste detalje netop en nedefra 1,25 cm dybt udhulet fod eller standring.

Dette kar er fundet i brandplet 4 sammen med endnu et kar, samt fragmenter af mindst én jernfibula.

Alt i alt udviser 2620 såvel ligheder som uligheder med det hidtil kendte danske fodbæger; noget helt mage til synes hidtil ikke at være fundet.

I en vurdering af fundet, dets alder og placering i et samtidigt miljø må en række faktorer tages i betragtning.

Således er det fundet i en brandplet uden andet umiddelbart daterende materiale; men brandpletten var del af en større gravplads, hvorfra det øvrige materiale med nogen forsigtighed kan tages med i betragtning. Her melder sig imidlertid den vanskelighed, at fundet er taget op uden fagmæssig assistance, og at man derfor savner en række værdifulde oplysninger. Imidlertid var oldsagerne indleveret i separate kasser for hver brandplet, så der er et grundlag at bygge en inddeling på.

Det viser sig nu, at de lerkar, der har kunnet rekonstrueres, hovedsagelig synes at høre ind i det tidligromerske, evt. sent førromerske miljø, idet flere af karrene udviser profilering af mundingranden, karformerne svarer til denne tids typer, og gravene som helhed falder inden for Vedels ganske vist noget forældede skema for periode 2-brandpletter, med overvægt af fibler af typerne B og C, og en lerkarbestykning på 1–2 kar, ofte små og i en ikke for god kvalitet. Våben i mindre udstrækning (2 sværd hørte med til fundet, begge énæggede) og guldsager (perle og spiral).

Dette, at hele pladsen synes af ensartet karakter, og karrets egen form og placering i det danske fodbægermiljø, skulle vel give en tidsfæstelse af karret til formentlig tidligromersk, evt. sen førromersk tid.

Hvordan ideen at sætte fod på et lerkar er kommet til Danmark, har der været større diskussion om blandt fagfolk; det må i en sådan sag være naturligt først at søge paralleller hos tidens to ledende kulturfolk, keltere og romere; det er således blevet antaget, at fodbægeret skulle have romerske forbilleder, således skulle det

være inspireret af romerske metalkar med fod;¹⁶ men de seneste resultater synes snarere at pege i retning af keltisk indflydelse,¹⁷ hvilket bestyrkes af, at man fra keltisk område, t. ex. Böhmen,¹⁸ kender former meget lig de kendte danske former. Karret 2620 med den karakteristiske karnisprofil, der også menes keltisk,¹⁹ samt karrets hele præg af at have drejede forbilleder (f. ex. den detalje, at bunden er »afdrejet«, en kendt detalje ved drejede ting) synes at pege i retning af, at inspirationen er keltisk. Dog vil det være hasarderet på grundlag af et fund som dette, hvor så få oplysninger er til stede, og hvor et sikkert dateringsgrundlag mangler, at uddrage for vidtgående teorier; det må være nok at konkludere derhen, at dette kar, skønt omtrent et løsfund, med en vis sikkerhed synes at kunne placeres i sen førromersk-tidligromersk tid, og sandsynligvis har keltiske forbilleder.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Jfr. litteraturlisten.
2. Vedel + no henfører til illustration i E. Vedel: Bornholms Oldtidsminder og Oldsager, 1886.
3. Jfr. H. C. Broholm: Kulturforbindelser, p. 131 f.
4. Jfr. Bornholms Museums protokol.
5. Vedel: Bornholms Oldtidsminder 1886 p. 83.
6. S. Müller: Årbøger 1900, p. 144 f., C. J. Becker: Acta Arch. XIX, p. 179.
7. Afbildning Danmarks Oldtid III, p. 37 c, og Nordiske Fortidsminder III, 1, p. 63.
8. H. Norling-Christensen, Nordiske Fortidsminder IV 2, pl. 51-52.
9. E. Albrechtsen: Fynske jernaldergrave I, p. 87.
10. E. Jørgensen, Årbøger 1968, p. 61.
11. S. Müller: Jernalderens Kunst, p. 125.
12. O. Klindt-Jensen: Acta Arch. XX, p. 166 ff.
13. Klindt-Jensen, *ibid.* p. 169.
14. E. Albrechtsen: Fynske jernaldergrave III, p. 258.
15. Fra området mellem Elben og Rhinen kendes jfr. R. v. Uslar talrige fodbægre, såvel med massiv fod, med foden hul indefra, og med standring (foden hul nedefra). p. 11.
16. S. Müller: Årbøger 1900, p. 144, og H. C. Broholm: Kulturforbindelser, p. 130.
17. Klindt-Jensen: Acta Arch. XX, p. 172.
18. Jan Filip: Keltove, og K. Motykova-Sneidrová to skrifter viser talrige fodbægre (K. M.-S. 1963: p. 26-28, 63, pl. III; 1967: p. 25).
19. Klindt-Jensen, *ibid.* p. 166 ff.

ET FODBÆGER

LITTERATURLISTE

- Albrechtsen, E. 1954—68: Fynske Jernaldergrave I—III.
- Almgren, O. 1923: Studien über nordeuropäische Fibelformen.
- Becker, C. J. 1948: Die Zeitliche Stellung des Hjortspring-Fundes. *Acta Arch.* XIX.
- 1961: Førrømsk jernalder i Syd- og Midtjylland.
- 1962: Das eisenzeitliche Gräberfeld Nörre Sandegård auf Bornholm. *Germania*.
- Broholm, H. C. 1952: Danmark og romerriget.
- 1960: Kulturforbindelser i ældre jernalder.
- Brøndsted, J. 1960: Danmarks oldtid III. Jernalderen.
- Engelbrecht, C. 1963: Thorsbjerg Mosefund.
- Filip, J. 1956: Keltove ve Stredni Evrope.
- Jørgensen, E. 1968: Sønder Vilstrup-fundet. Årbøger for nordisk oldkyndighed og historie.
- Klindt-Jensen, O. 1949: Foreign Influences in Denmark's Early Iron Age. *Acta Arch.* XX.
- 1957: Bornholm i folkevandringstiden.
- Moberg, C.-A. 1941: Zonengliederungen der vorchristlichen Eisenzeit in Nordeuropa.
- Motykova-Sneidrova, K. 1963: Die Anfänge der römischen Kaiserzeit in Böhmen. *Fontes Archaeologici Pragenses* vol. 6.
- 1967: Weiterentwicklung und Ausklang der älteren römischen Kaiserzeit in Böhmen. *F. A. P.* vol. 11.
- Müller, S. 1888—95: Ordning af Danmarks oldsager, Jernalderen.
- 1900: Et bornholmsk lerkar af klassisk form. Årbøger.
- 1911: Juellingefundet. *Nordiske Fortidsminder* II, I.
- 1933: Oldtidens Kunst. Jernalderen.
- Norling-Christensen, H. 1954: Katalog over ældre Romersk Jernalders grave i Århus Amt. *Nordiske Fortidsminder* IV, 2.
- Uslar, R. v. 1938: Westgermanische Bondenfunde. *Germanische Denkmäler der Frühzeit*, 3.
- Vedel, E. 1886: Bornholms Oldtidsminder og Oldsager.

RØNNE I JUNI 1864
BREV TIL FRU ARBOE

Af Johannes Thoms

Den 9. juni i året 1864 sidder hr. J. S. Curdts i Rønne og skriver brev til sin svigerinde, Francisca Arboe, i København. Dagen efter, den 10. juni, tilføjer han en efterskrift, og da papiret er opbrugt, skriver han en lille slutbemærkning i marginen på brevet første side.

Brevet foldes sammen, forsegles og adresseres, og Curdts franker det med det nys i maj udsendte karminrøde 4 skillingsmærke.¹

Brevet postes og stemples med det Rønne tildelte stempel nr. 61 og afgangsstempel Rønne d. 10.6.² Den 11. juni ankomststemples det i København og den 12. juni på Københavns Jernbanepost Bureau for videreforsendelse til adressen: Fru Francisca Arboe, c/o Madam Schilling i Taarbæk.

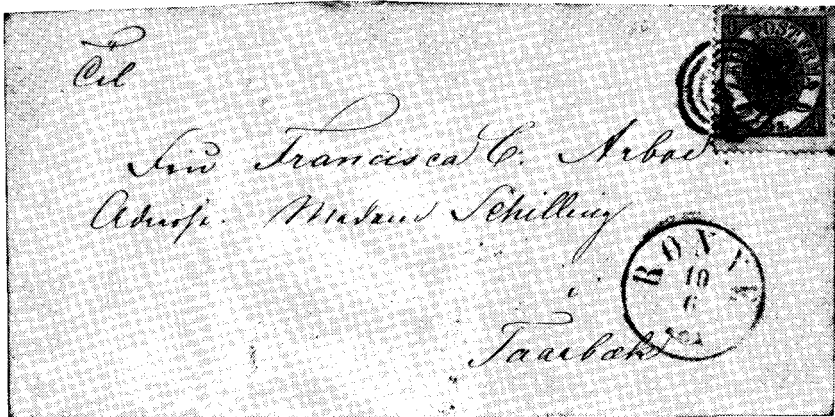
Det er et såre almindeligt og menneskeligt brev med forskellige praktiske meddelelser om betaling af bankrenter, annoncering af salg af en ejendom, forsendelse af penge o. s. v.

For den historisk interesserede er det imidlertid så langt fra at være et almindeligt brev. Det er skrevet i krigens tid, og netop i junidagene afgjordes politisk Sønderjyllands videre skæbne.³ Yderligere bliver bornholmsk lokalhistorie og ikke mindst slægtshistorie levendegjort for os gennem Curdts' omhyggelige redegørelse og meddelelse til svigerinden.

*

I den nedenstående transcription af brevet er den oprindelige stavemåde bibeholdt, og skrivelærer Curdts' sirlige håndskrift med anvendelse af gotiske bogstaver ses i fig. 1. Brevet er gengivet i sin helhed, da læseren herved selv kan danne sig et indtryk af nuancer og detailler i indholdet.

Rønne, den 9. juni 1864.
Kjære Francisca!

Uagtet jeg har gjort mig megen Umage for her at opdrive en Anviisning paa de 80 Rbdr., der skulde betales i Renter i Banken, har det dog ikke været mig muligt, da Ingen for Øjeblikket har Penge til gode derover. Hans Jacob Kofod kommer neppe til at reise herind om en halv Snees Dage. Jeg har derfor anmodet Bornholms Rigsraadsmedlem Larsen Hjorth, der efter al Rimelighed skal reise paa Løverdage om at tage Pengene med og indbetale dem hos Grosserer Grønbech. Indlagte Inserat angaaende Eiendommens Salg vil jeg bede Dig om at indlevere til »Folkets Avis«. Angaaende den, fra hvem nærmere Oplysning kan faas, har din Fader og Juliane meent, at man Ingen bedre kunde faae til at paatage sig dette Hverv end Grosserer Grønbech, da han altid er at træffe paa Contoret. Din Fader mener at gamle Michael i dene Henseende vil gjøre for ham, hvad han kan, og skulde han selv være for gamel, har han jo sin Søn Johan, der er bekjendt for et fortræffeligt og tjensvilligt Menneske, hvis foresten hans Helbredstilstand ikke lægger ham Hindringer iveien. Jeg har vedlagt nogle nærmere Oplysninger, Eiendommen betreffende til Underretning for den, der maatte ville paatage sig Uleiligheden med at ville underrette Liebhabere om det i sin Henseende Nødvendige.

I Stedet for den sidste Linie »Dette Blads Contor anviser«, kunde derfor maaske sættes: »Nærmere Oplysning faaes hos Grosserer Grønbech, bag Børsen No. 14«, naturligvis med deres Tilladelse. Det vilde maaskee være en anbefaling at et saa solidt Firma meddelte Oplysningerne. Juliane mener, at da Grønbechs staaer i Forbindelse med Saamange, var det ikke en Umulighed, at de kunde kjende en eller anden Liebhaber, især da Eiendommen kan faaes baade billigt og paa særdeles favorable Vilkaar. Da Du er meget veltalende, haaber jeg, at Du vil kunne faae Grønbechs til at interessere Sig for denne Affaires. Det vil naturligviis vel være det Rigtigste at G's blive uvidende om, at Arboe og jeg have overtaget Eiendommen, da det er rimeligt, at det især vil være for din Faders Skyld, at han vil interessere sig for denne Sag. Skulde en eller anden Ting være glemt i de af mig optegnede Oplysninger, ville disse vist findes i det Brev, jeg tilskrev Arboe kort efter Juul og hvori være en Gjenpart af hvad jeg havde tilskrevet Peter Grønbech paa Sandegaard. Det er en Selvfølge, at jeg har fremstillet Alt saa fordelagtigt som muligt uden naturligvis at sige nogen Usandhed. Hvis derfor Nogen skulde undre over, hvorfor din Fader vil sælge eller hvorfor han sælger til saa fordelagtige Vilkaar og dog ingen Kjøber kan findes heerved, maa Du ei glemme at udhæve, at din Fader paa Grund af sin Alder og sin Blindhed ei mere kan bestyre sine Sager selv, samt at den, der med Fordeel skal overtage Eiendommen helst bør være en Brændeviinsbrænder og saadanne findes her ikke. Vel har Hermansen, Bestyreren af Eiendommen nok Lyst til den, men han eier ikke nok til at overtage den. Kan der findes en solid Kjøber, kan der jo, hvis det gjøres nødvendigt, slaaes paa at maaskee endeel af Besætningen eller lignende kune gaae med i Kjøbet. Din Faders Sandjord, 4 Tdr. Land, med de paa Same staaende Huus vil i saa Fald og være til at faae paa gode Vilkaar.

Med en Kjærlig Hilsen fra din Fader, Juliane og mig selv til Dig og Molly forbliver jeg

din hengivne Svoger
J. S. Curdts.

Efterskrift den 10de Juni. Vi modtog i dag dit Brev. Skulde, i Tilfælde Grønbechs ei kunne eller ville paatage sig ovennævnte Comission, ikke Hauberg ville paatage sig det? Der vil neppe være mange Liebhabere, saa Uleilighed, bliver mest kun ringe. Naar Arboe komer hjem, vilde det maaske være det Rigtigste at henvende sig til en Huusmægler. Venter du snart Arboe, kan Du jo lade det hele beroe, til han komer: men bedst var det jo, at det kom i Avisen snarest, især da Arboe i lang Tid efter sin Hjemkomst vil faae travlt.

(margin side 1.)

d:10de. Da det var en Feiltagelse i Bladene m.H.t. Rigsraadets Indkaldelse til 14de juni komer Hjorth ei til at reise i morgen; jeg sender derfor Pengene med Hans Jacob Kofod, der mod Forventning og har bestemt sig til at reise imorgen Aften. Han betaler Pengene til Grønbechs.

*

*Jørgen Stender Curdts*⁴ blev født den 10. februar 1817 i Rønne. Hans far, *Johan Clement Curdts*, var i 1805 blevet kompagnikirurg ved Bornholms milits, og efter at han i årene 1818–29 havde været garnisonskirurg på Christiansø, praktiserede han i Rønne til sin død 1861.⁵ Sønnen blev discipel i Rønnes lærde skole og dimitteredes 1835 til Universitetet, hvor han fik 1. karakter ved den filosofiske eksamen. I 5 år var han privatlærer på St. Croix,⁶ men vendte så hjem til fødebyen, hvor han blev gift i november 1852, og fra 1855 blev han lærer ved borgerskolen.

Curdts slutter brevet med »en Kjærlig Hilsen fra din Fader, Juliane og mig selv« og underskriver sig din hengivne svoger.

Her finder vi forbindelsen mellem Curdts og brevets anden hovedperson, *Franzisca Arboe*.

Franziskas far var skibsfører og købmand *Hans Madsen Grønbech*,⁷ et barnebarn af den bornholmske slægt Grønbechs stamfader, Michel Grønbech (1724–97).⁸ Kort efter at Hans Madsen Grønbech i 1812 var blevet viet i Allinge til *Margrethe Hansdatter Bidstrup*,⁹ flyttede han til Rønne til en gård foran i Store

Torvegade, hvor nu nr. 3 og 5 ligger. Dengang hed gaden Grumme Kule, og gården havde matr. nr. 476.¹⁰

Købmanden og hans kone fik først en søn, Hans Julius, (1814), og med et års mellemrum, i 1818 og 1819, fødtes to piger, *Juliane* og *Franzisca*.

Juliane blev gift med lærer Curdts, men allerede 3/2 1844 var den yngste af søstrene, Franzisca, blevet gift i Rønne med *Jørgen Peter Arboe*.¹¹

Arboe-navnet forbinder de fleste mennesker i dag med de ældste og fineste bornholmske »klokker«, og Franziskas mand var ud af urmagerslægten Arboe og dertil dattersøn af urmageren *Edvard Sonne*.¹² Jørgen Peters oldefar, *Peter Poulsen Arboe*, boede i Storegade, det nuværende nr. 50, og han og broderen Otto var de første urmagere på Bornholm.

Jørgen Peter Arboe selv havde i 1841 fået borgerskab i København som skibskaptajn, og året efter blev han fører af briggen »Herman«.¹³ Hans far, Thomas Arboe, kaptajn på briggen »Johanne«, var født i Rønne, men Jørgen Peter blev født i København (21/6 1815), hvor han »æret, agtet og afholdt af sine standsfæller« boede til sin død den 12/7 1899.

Når brevet til hans kone Franzisca er adresseret til Taarbæk, tænker jeg mig, at Franzisca, medens kaptajnen er på langfart, har taget sommerophold i Taarbæk. Ægteparret boede ellers i Nyhavn, som det fremgår af det afbildede brev fig. 4. Arboe fik udlægsskøde på hans forældres ejendom, Nyhavn nr. 24, allerede den 12/6 1854.¹⁴

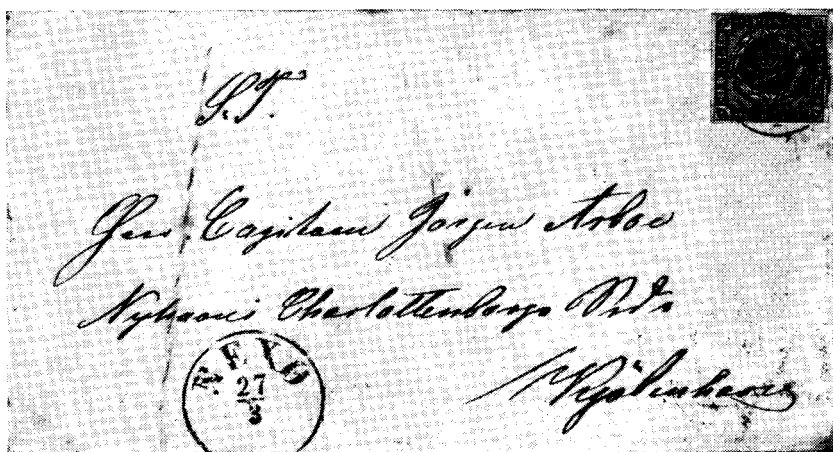
De slægtshistoriske trådender i brevet kan yderligere udredes, men lad os igen vende os mod vor brevskrivers situation og milieu, Rønne i junidagene 1864.

Valget til Rigsdagens folketing var egentlig udskrevet til den 14. juni, men ved kongeligt åbent brev af 20. maj er valget bestemt til afholdelse tirsdagen den 7. juni. I Bornholms Avis no. 66 Løverdagen den 4de juni 1864 finder vi følgende annonce:

At jeg ifølge Opfordring agter at stille mig til det til den 7de Dennes berammede Valg paa et Medlem af Rigsdagens Folke-

RØNNE I JUNI 1864

ting for Bornholms 1ste Valgkreds, undlader jeg ikke herved at bekendtgøre for Vælgerne. Rønne den 2den Juni 1864, A. Hjorth.

Torsdagen den 9de juni meddeles under rubrikken *Bornholm* »at der kun havde stillet sig een kandidat, Hr. skolelærer Hjorth, der blev eenstemmigt valgt ved Kaaring«.

Det var et fremtrædende medlem af Rønne-samfundet, Curdts havde udset til at overbringe de 80 Rbdr. til grosserer Grønbech, men det var nu meget naturligt, idet der her er tale om en af Curdts' kolleger, lærer i regning og tegning *Andreas Larsen Hjorth*.¹⁵

Hjorth var født i Skarpegade matr. no. 15 den 13/2 1829, og umiddelbart efter seminaristeksamen fra Johnstrup seminarium blev han 1849 ansat som lærer ved Borgerskolen i Rønne. I en årrække var han medlem af Bornholms amtsråd og af Rønne byråd. Hans person bliver vel mere virkelighedsnær, når det nævnes, at det var hans broder, *Lauritz Adolph Hjorth*,¹⁶ der indrettede den velkendte terracottafabrik i Krystalgade.

Forud for valget blev grundlovsdagen festligholdt den 5te juni på Rønne Communalbestyrelses foranledning. Ved denne lejlighed optræder vor »Rigsraadsmand« også.

»Efter at en Sang for Grundloven var afsunget, talte Lærer Hjorth med Klarhed og Varme om Grundlovens Betydning for Folket,

samt om Danmarks retmæssige og ulige Kamp for Frihed og Ret, for hvis Seier intet Offer maatte synes os for stort«. ¹⁷

Ja, krigen og den udenrigspolitiske situation satte sit særlige præg på disse dage. Avisen bragte daglig, hvad nyt der forelå fra konferencen i London. 9. juni bringer Bornholms Avis en meddelelse, som Berlingske Tidende har modtaget pr. Telegraph: – de danske Befuldmægtigede erklærer »at dersom intet Arrangement var muligt, og Freden ikkun for den Priis kunde naaes, vilde Kongen af Danmarks Regjering kunne beslutte sig til at afstaae Landet Syd for Eckernförde–Frederikstad«, medens de tyske befuldmægtigede erklærer, at de under ingen omstændigheder kunde tænke sig, at deres regeringer kunne gå videre end til en linie nord for Flensborg og Tønder.

I de bornholmske købstæder afholdtes bazarer til fordel for de såredes og faldnes efterladte, og det gode formål blev ivrigt støttet. Nettoindtægten af bazaren i Rønne »overstige halvtredie Tusinde Rigsdaler«.

Familien Grønbech var også personlig berørt af krigen, idet Franziscas og Julianes farbroder, løjtnant ved Bornholms Militz *Georg Grønbech*¹⁸ solgte sin gård, Kurlændergård i Vestermarie, og drog med i kampen som artilleriofficer.

Hverdagens problemer må dog løses, og Curdts må formidle sit ejendomssalg bedst muligt. Naturligvis vælger han at sende sit inserat til »Folkets Avis« udgivet af Gandrup og Hall. Med sine 18.000 abonnenter er det »baade det meest udbredte og det billigste Blad heri Landet« og må give gode muligheder.¹⁹

Curdts forstår tillige betydningen af at have et solidt firma som mellemmand, og her er han heldigt stillet, at han kan gå til familien.

»Gamle Michael« er Hans Madsen Gønbechs fætter *Michael Johan Grønbech* (1786–1872), der efter mange år til søs grundlagde firmaet M. J. Grønbech i København i 1828. Han boede først »Bag Børsen«, så at hans skibe kunne lægge til tæt ved hans hus, men flyttede senere til Amaliegade. Han var en mand med

en jævn og venlig optræden, hans hjem var gæstfrit, og hans bornholmske slægtninge blev altid godt modtaget.²⁰

Hans søn Johans helbred var ikke så dårligt endda. Hans ene ben var kortere end det andet, men han døde først i 1892 – 64 år gammel.

Her skal tilføjes, at den omtalte *Peter Grønbech*, som Curdts også havde tilskrevet, hed Johan Peter Grønbech (1790–1867).²¹ Også han var en af Hans Madsen Grønbechs fætre. 16 år gammel var han rejst til København og blev styrmand. I 1820 ægtede han Malene Margrethe Kjøller (1794–1857), der ejede Sandegård i Østerlars.

Vil Grønbech ikke påtage sig opgaven, har Curdts en anden mulighed – Hauberg – for på familiær basis at fremme sin og svogeren Arboes sag.

Jørgen Christian Hauberg (1814–99)²² var nemlig gift med Arboes yngste søster, Margrethe Sofie, og var også et solidt papir. Han var apoteker og havde i 1839, et par år før sit bryllup, købt Christianshavns Apotek for 48000 Rdl. Han udfoldede stor virksomhed både som apoteker og senere på forskellige andre felter og blev både Ridder af Dannebrog og senere statsråd.

*

Hr. A. Hjorth kom altså ikke af sted som ventet, men afrejste først den 21. juni, ifølge meddelelse i Bornholms Avis no. 70. Mod Curdts' forventning kunne han derimod få pengene sendt til Grønbechs med *Hans Jacob Kofoed*.

I avisen annonceres: Jagten »Napoleon« skipper H. J. Kofoed agter (i dag) Løverdag den 11te ds. at afseile til Kjøbenhavn og modtager Fragtgods og Passagerer. Samme dag afsejler også jagterne »Fortuna«, »Kirstines Haab« og – med Guds Hjælp – jagten »Oline Dahl«.

Jagten »Napoleon«²³ var bygget i Rønne 1853 og havde som førere skipper i Rønne J. B. Gideon og Hans Jacob Kofoed, der den 19/2 1862 havde fået borgerbrev som sætteskipper i Rønne.

Da brevet til Fanzisca er ankomststemplet København den 11. juni, er brevet sikkert befordret med hjuldamperen »Mercur«,²⁴

der fra den 19/9 1857 var indsat på ruten Rønne-København via Ystad af J. P. Thorsen, Rønne.

*

Nu er brevet efter mere end 100 års forløb vendt tilbage til Rønne. Det er de samme skrevne ord, men for den nutidige læser med et langt mere vidtspændende indhold, end da det tog sin første rejse over Østersøen med »Mercur«.

*

For Curdts er hovedsagen ejendomssalget og forslaget til annoncen i Folkets Avis, og dette er jo hans egentlige formål med brevet til Franzisca.

Hvad blev så enden på det hele?

Endnu i august er inseratet ikke kommet i Folkets Avis. Om Franzisca har udsat sagen til Arboes hjemkomst, eller om sagen af anden grund er opgivet, ved vi ikke. Ejendommen, der påtænkes afhændet, er uden tvivl Franziscas og Julianes barndomshjem, Hans Madsen Grønbechs gård, og der kom i denne omgang ingen handel i stand. »efter Bemyndigelse af min svigerfader Kjøbmand H. Grønbech i Rønne« udfærdiges lejekontrakt ved J. S. Curdts, lærer, med vognmand Andreas Pihl på en del af denne gård, ligeledes på en del jorder, dateret 3. læst 9. august 1864.²⁵

Den gamle købmand kan blive boende til sin død og Torsdagen den 20. October 1870 meddeles i Bornholms Avis: at vor kjære Fader og Svigerfader, Kjøbmand Hans M. Grønbech, efter faa Dages sygeleje ved en blid og rolig Død, Natten mellem den 18de og 19de October, indgik til den evige Hvile, 89 Aar gammel, bringes herved til fraværende Slægts og Venners Kundskab.

Juliane M. Curdts,
født Grønbech

J. S. Curdts

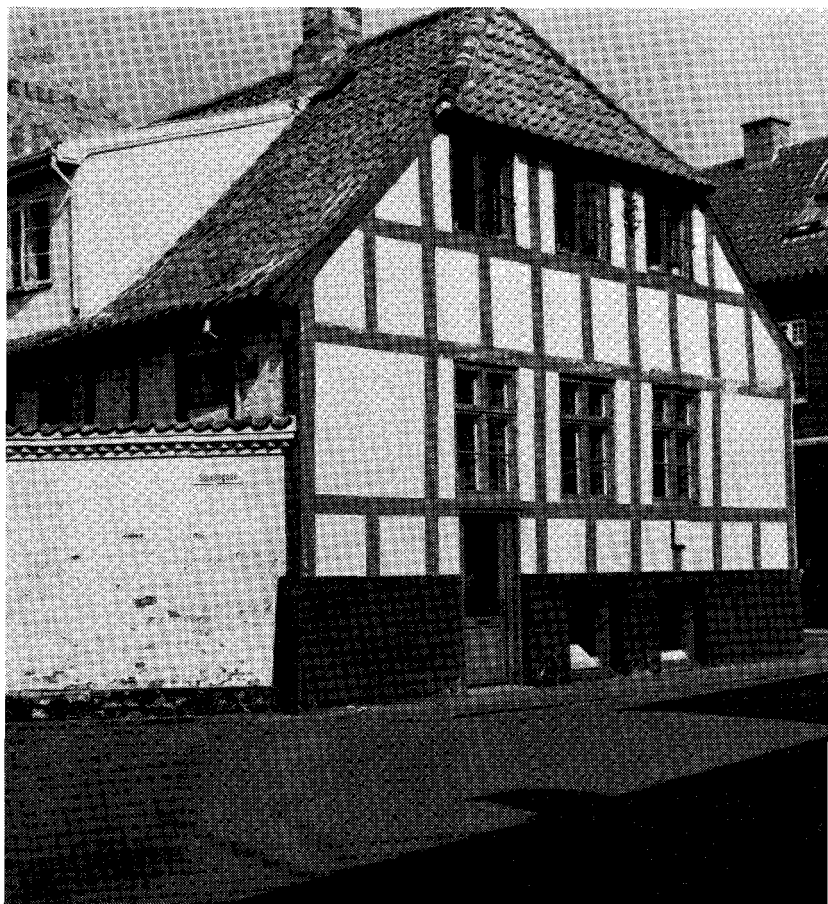
Begravelsen finder Sted fra Hjemmet Mandagen den 24de October Kl. 11½.

*

Der går endnu godt et halvt år, inden ejendommen skifter ejer. Den tidligere lejer, Andreas Pihl's købekontrakt med J. S. Curdts

på egne og J. P. Arboes vegne »angående denne gård og jordtiliggende matr. nr. er dateret 2/5 1871. Siden har ejendommen skiftet ejer mange gange, men endnu til 1970 prydede »Grønbechs Gård« hjørnet af Rosengade og St. Torvegade i Rønne.

Dette år blev ejendommen nedrevet til fordel for moderne forretningsbyggeri.

HENVISNINGER OG NOTER

1. Udsendelsen af dette 4-skillingsmærke, der kom i maj 1864, blev fremskyndet på grund af krigen. Det var tegnet af maleren O. H. B. Olrik og graveret af Philip Christian Batz (Frimærker, Folk og Filateli, København 1969).
2. Fra maj 1841 fandtes postexpedition i Rønne og fra 1/4 1852 postkontor. Annulleringsstempler med nummer udsendtes til postkontorerne i henhold til cirkulære af 31. juli 1852, og Rønne tildeltes nr. 61. Antiqua-dagstemplet på brevet er typen, der anvendtes i Rønne i tiden 1860–1870. (Max Nørgård: Danske Nummerstempler, Filatelistisk Forlag, København. R. King-Farlow og Niels Hauberg: Bornholmske Poststempler. Nordisk Filatelistisk Tidskrift nr. 3–4, 1956).
3. Den 25. juni 1864 brød fredskonferencen i London sammen, og samme dag ophørte våbenhvilen, der var forlænget fra den 9. juni. Krigen fortsatte, og ved freden i november 1864 måtte Danmark afstå de tre hertugdømmer. (Roar Skovmand i Danmarks Historie, bd. 11, Politikens Forlag 1964).
4. F. C. Hundrup: Lærerstanden ved de lærde skoler i Nakskov, Nysted og Rønne. (Roeskilde 1866).
5. Johan Clement Curdts (1788–1861) Bornholmske Samlinger 29. bind, 1943.
6. Bornholmske Samlinger 1. bind, 1906.
7. Den bornholmske slægt Grønbeck. Samlet af H. E. Grønbeck. Det Berlingske Bogtrykkeri, København 1938.
8. Michel Grønbeck. Prokurator og en anset og agtet mand i Sandvig. Gift med Bodil Jens datter fra Skåne (1716–1801).
9. Margrethe Hansdatter Bidstrup kaldet »Grethe Sonne« (1784–1862).
10. Gamle huse i Rønne. Kildesamling ved Robert Egevang og Viggo Pedersen. Rønne Byforening 1967.
11. Julius Bidstrup: Stamtavler over Familierne Hauberg og Arboe. København 1911.
12. Edvard Sonne, født 15/3 1776 i Rønne, død København 18/7 1853. Var gift med Karen Gummeløvs. Deres datter Elisabeth Dortha blev 28/4 1802 gift med Thomas Arboe (1776–1836), Jørgen Peter Arboes far.
13. F. Holm Petersen, A. Rosendahl: Fra Sejl til Diesel, bind 3, Skandinavisk Bogforlag.
»Herman«, Brig. Bygget af S. P. Bech, Rønne, 1841 for H. Petit og Co., Helsingør. Senere overgået til J. P. Arboe, København.
14. Brevet fra Nexø (uden afsender) til Arboe er frankeret med 4 skillingsmærke udsendt 1856, og brevet stammer således fra perioden herefter.
15. Om valgene på Bornholm 1864 og om A. L. Hjorth se K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie fra 1848 til vore Dage, Bornholmske Samlinger 25. bind 1937 samt Bornholmske Samlinger 29. bind, Rønne 1943.
16. H. Sonne Kofoed og N. C. Stangegård: Klippepens Mænd. Bornholms Tidendes Forlag, Rønne 1948.
17. Referat i Bornholms Avis, nr. 67, den 7. juni 1864.
18. Georg Grønbeck, 1826–1916, søn af præsten Niels Grønbeck, 1776–1858, en broder til Hans Madsen Grønbeck. Georg Grønbeck drog 1844 til København, uddannedes på Hærens Artilleriskole og blev 1846 sekundløjtnant ved Bornholms Milits. Han deltog i begge de slesvigske krige.
19. »Folkets Avis«, redigeret af Erik Bøgh, havde kontor i København, Klosterstræde 4. Ifølge Bornholms Avis nr. 77, 30/6 1864, var prisen for Folkets Avis pr. kvartal 6 mark og 8 skillig.
20. Oplysninger i henhold til Niels Bjørn Grønbeck, 1825–1893, der har nedskrevet slægtstraditioner.
21. Johan Peter Grønbeck var søn af

JOHANNES THOMS

- Niels Grønbech, 1757–1844, der var 6. barn af familiens stamfader, Michel.
22. E. Dam, A. Schæffer: De danske Apotekers Historie, bind II, København 1928.
23. »Napoleon«. Spidsgattet dæksbåd, bygget i Rønne af skibsbygmester S. P. Bech i 1853. Registreret i Rønne midlertidige skibsregister 26/9 1853, nr. 9.
24. »Mercur«. Hjuldampskib, bygget i Harwich 1828 under navnet »Mercurius« til Generalpostdirectionen i København og indsat 11/6 1828 på Storebæltsfarten. Drægtighed 20 Commercelæster. Den havde et dæk, to master (skonnert rigget) og en skorsten. Forskibet var med galeon og spryd.
- Den 30/8 1857 blev den købt (fra Stettin) af et interessentskab ved Kjøbmand H. P. Rønne, Rønne, m. fl. og ankom første gang til Rønne havn 9/9 1857. Solgt til Kiel 15/9 1866.
- »Mercur« hed i folkemunde »Varpe-
- lars«, fordi den havde været benyttet til at varpe sejlskibe ud af Københavns havn.
25. Lejekontrakten og købekontrakt med vognmand Andreas Pihl findes tilført skøde og panteprotokoller beroende på Landsarkivet for Sjælland m. m., København.

Efterskrift:

Billedet af J. S. Curdts er stillet til rådighed af Bornholms Museum ved dets leder, lektor I. Davidsen.

Det originale fotografi er affotograferet af fotografmester B. Ilsted Bech, Rønne, der også har fotograferet de gengivne breve.

Maler Erik Pedersen, Rønne, har været behjælpelig med oplysninger om de tre skibe.

Endelig har landsarkivar, dr. phil. Harald Jørgensen og registrator Niels Rickelt meddelt mig oplysninger fra Landsarkivet i København.

NEGERSKULPTUR PÅ BORNHOLMS MUSEUM

Arne Madsen

I etnografisk afdeling på Bornholms Museum (i kælderetagen) findes nogle få men kvalitetsmæssigt gode eksempler på afrikansk skulptur. De er sammen med andre træskæringer, våben og daglige brugsgenstande i hus og på mark, hjembragt af »landsmænd«, bornholmere, der har haft deres gerning i Afrika, og som har skænket tingene til museet i den egenskab de i sig selv har ejet som interessante og spændende etnografica, ukendte for de fleste hjemme på klippeøen. De er tilgået museet som rariteter, ikke som egentlige kunstværker. Det er typisk nok, at skulpturerne er betegnet som hedenske ting, »gudebilleder«.

Men netop på den tid, de første sendinger kom til museet, vågnede en ny interesse for disse genstande. Man »opdagede« negerkunsten og gav den betegnelsen primitiv. Opdagelsen skete i Frankrig, i Paris, i kunstnerkredse og i Tyskland, i Dresden og München, i de kredse, der fylkedes omkring »Blauen Reiters« og der »Brücke«, dvs. malere og billedhuggere som Picasso, Matisse, Modigliani, de Vlaminck, Braque, Pechstein, Schmidt-Rottluff m. fl. Tager man en enkelt af disse kunstnere, Modigliani, og betragter hans malerier, tegninger og billedhuggerværker, synes det at tale for sig selv, at denne kunst ikke var blevet til uden nært kendskab til den kunst, der fandtes hos afrikanske folk som Dan, Yoruba og Baoule. Kunstnerne i Europa erkendte, at negerkunsten ejede en vanskelig definerbar dragelse, at en Danmaske og en Baoulefigur til eksempel, der er mere eller mindre idealiserede portrætter, meget rene i linierne, ejede en egen poesi, forståelig også for en europæer, om end de fleste negermasker og megen skulptur stod fjernt fra det skønhedsideal, den europæiske kunst opstillede som æstetisk begreb.

Det etnografiske og det kunstneriske syn på negerskulpturen har i mellemkrigsårene nærmet sig hinanden i bevidstheden om,

at den har en social og religiøs, en kulturel baggrund. Det tjener en samler som Carl Kiersmeier til ære, at han aldrig indlemmede en »negerting« i sin store samling, som i dag er i Nationalmuseets eje, uden at han kunne sige god for kvaliteten i etnografisk, stilistisk og kunstnerisk henseende.

Kiersmeier havde da også tidligt opmærksomheden rettet mod den lille, beskedne samling skulpturer på Bornholms Museum. Den 30. maj 1945 skrev han således et brev til museet, der bl. a. rummer disse linier: »Jeg tillader mig ærbødigst at forespørge: Er Rønne Museums smukke samling af afrikansk negerskulptur, som jeg har henvist til i min håndbog, blevet reddet fra katastrofen?« Det var den lykkeligvis. Luftbombardementet gik uden om den. Den har fortsat sin plads i den afdeling, som lektor Davidsen så rammende har betegnet: »Bornholmsk skipperetnografi«. Det er ikke blot sjældenheder som Songyemasken og Phonthiervillefiguren, der har hjemme her, men så mange andre genstande, som bornholmske skippere og andre har bragt hjem til Bornholm og har kunnet fortælle om, når de er kommet vel i havn efter langfart på de syv have. Skibstømmermand P. Harding Sonnes navn er forbundet med mange interessante effekter såsom prægtige økser, uhyggelige dolke, ejendommelige musikinstrumenter, forgiftede pile m. v. — Andre klippeøens mænd har skænket ting fra Kina (Oiesen), Australien (H. Mortensen), Ny Guinea (P. H. Nygård), frem til 1928, (plantagerejer Thorvald F. Nielsens gave).

Museets ledere gennem tiden har da også animeret folk i det fremmede til at betænke hjemøen. Det ses bl. a. af et brev, som løjtnant Bernhard Nielsen har skrevet til overlærer Tryde, dateret 20. januar 1908. Der står at læse: »Jeg har kun et at sige, hvad angår Bornholms Museum«: »Jeg skal gøre mig al mulig umage for at skaffe så mange og gode ting som muligt! — Jeg har i lang tid forsøgt at samle diverse sager; men den region, hvor jeg opholder mig p. t., er meget vanskelig og endnu ganske ukendt, og desuden stikker de indfødte af, så hurtigt de hører, der er en europæer på vej...«

NEGERSKULPTURER

Songye – (Foto: Algot)

Ved synet af den drabelige og fantasifulde negermaske, der er anbragt i Bernhard Nielsen-samlingen, skulle man snarere formode, at det modsatte ville have været tilfældet. Den er skrækindgydende nok.

Masken bærer ingen stedbetegnelse; men da en tilsvarende findes på Afrikamuseet i Tervuren uden for Bruxelles, betegnet Songye, vil dens oprindelse være at betragte i dette folk. Masken måler 38 cm, er dekoreret med hvide linier og pletter og har sin bastudsmykning i behold. Det er under denne, bæreren skjuler sig, når masken er i brug. De fremstående øjne, den spidse næse og den truttende mund giver sammen med hovedkammen masken sin fremmedartede, imponerende karakter. Masken, der er hul og af let træ, er et godt eksempel på negerkunstens karakteristiske egenskab: dens frodige vitalitet.

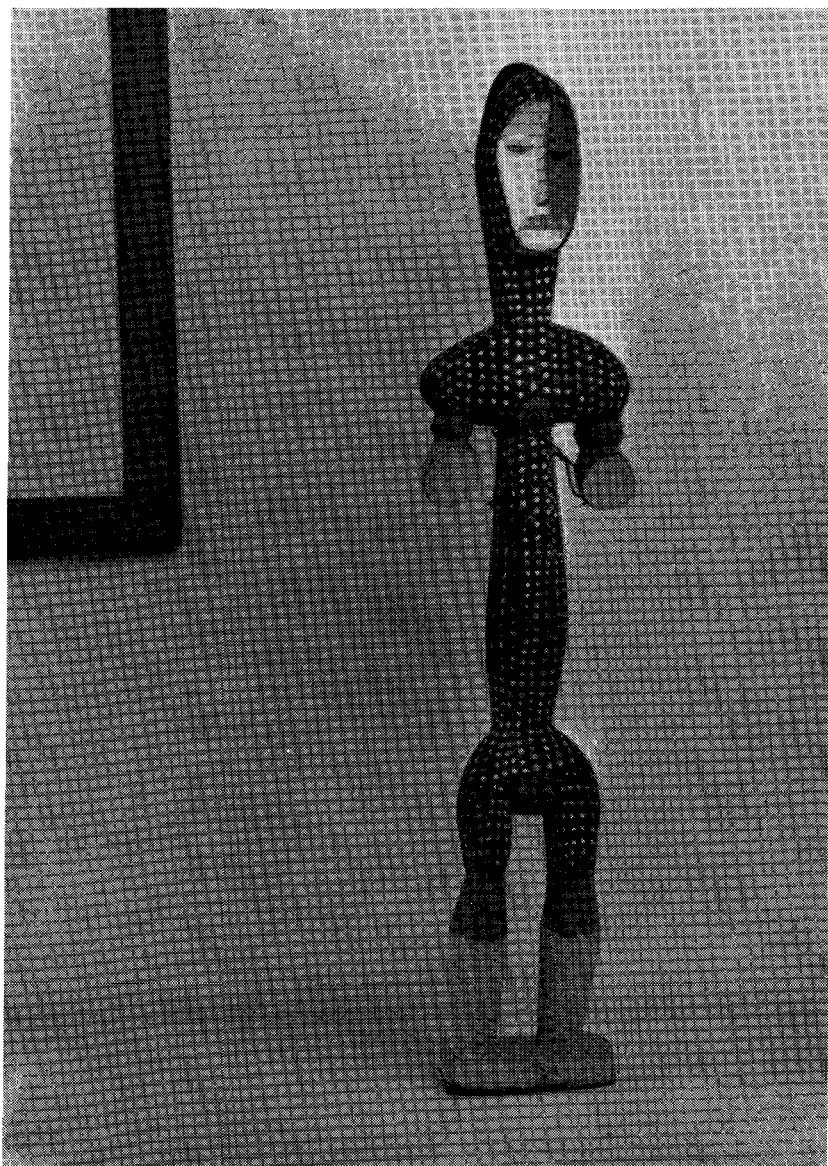
Albert Theile gør i sin bog om Afrikas kunst opmærksom på, at negerkunsten er skabt af kunstnere med direkte og umiddelbar tilknytning til livet. De ønsker at give udtryk for deres stærke tro, deres håb og angst. Denne kunst er ikke kvalt i udvendighed og overflade-dekoration, og dens inspiration er ikke udartet til tekniske tricks og intellektuel gøgl. Kunstens væsen er dens åndelige indhold, mindre en stræben efter den »rigtige« form.

Masken er hovedtilbehør ved den rituelle dans. Dansen øger kraften hos dens udøver; men vigtigere er, at den er et udtryk for afrikanerens stærke følelse af enhed med den åndelige verden. Når en mand bærer en maske til ære for en bestemt ånd, så er han ikke længer sig selv, men en tid lang denne ånd.

Meget af den afrikanske kunst er knyttet til hemmelige selskabers virksomhed, hvorfor såvel tingene selv og deres anvendelse, tilblivelse og betydning hemmeligholdes strengt.

En anden fortræffelig ting, løjtnant Nielsen sendte hjem, er en 68 cm høj figur fra folkene ved faldene ved Buikifloden ved Ponthierville. Dr. Hans Himmelheber meddeler i sin bog »Negerkunst und Negerkünstler«, at det om masker gælder, at de betales efter deres skønhed, om fetischer efter deres størrelse. Det er dog ikke alene figurens størrelse, der ville være afgørende for dens

NEGERSKULPTURER

Pontbierville (Komo-Bira) – Foto: Algor

handelsværdi, men dens sjældne forekomst. Nationalmuseet besidder en tilsvarende figur, hvad der også er tilfældet for museet i Tervuren, hvor den stammebetegnes Komo-Bira. Bira er en bantu-negerstamme, der har hjemme ved Iturifloden, en biflod til Congo-floden.

Figuren fører tanken hen på, hvad professor, dr. Katesa Schlosser skriver i »Der Signalismus in der Kunst der Naturvölker«: »Negerkunst bygger på forbilleder eller erindringsbilleder. Afvigelse fra det naturlige forbillede er ikke tilfældigt. Negerkunsten lægger vægt på bestemte kendemærker og abstraherer egentlig ikke. Et menneske har i negerskulpturen visse grundelementer: opretstående rygsøjle, hoved med stejl pande, ansigt med øjne, næse og mund. Men i visse tilfælde kan dette skema være endnu snævrere. Skulpturens køn betones. De evt. tatoveringer, en figur fremviser, er stammens kendetegn.«

I 1920 er tilgået Bornholms Museum to figurer i lyst, umalet træ fra Basonge-Baluba i Congo. De udgør et par, hvor den mandlige figur måler 41 cm, den kvindelige 39,5 cm. Begge bærer bastskørt og har en smukt udskåret hårdekoration. De er begge betegnet som fetischer, hvad der egentlig betyder »noget, der er skabt«. Fetischen hører til hos medicinmanden i hans virke og i den religiøse kult, ejer magiske egenskaber og er fyldt med kraft. Fetischen er tit langt fra europæerens skønhedsbegreb. Den er tit skrækkindgydende, ikke mindst når skørtet er »forstærket« med påhængte jernstykker o. a. Basonge-Balubafigurerne på museet er dog smukke ting. Det har sin forklaring i navnene. Balubaerne er kendt for de skønne ahnefigurer og figurligt udsmykkede brugs-genstande. De hører til et af de kunstnerisk rigeste folk i Afrika og er førende i Belgisk Congo.

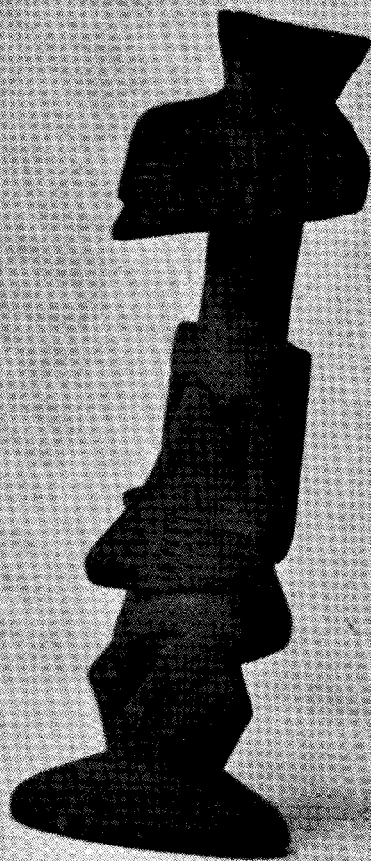
Et andet kunstnerisk højtstående folk er Senofo, hvorfra den 18,5 cm høje figur med en 3,5 cm dyb hovedprydelse stammer. Senofokunsten er for figurerens vedkommende kendelig på ansigtets ejendommelige form set forfra og med det fremskudte underansigt.

NEGERSKULPTURER

Basonge-Baluba – (Foto: Algot)

ARNE MADSEN

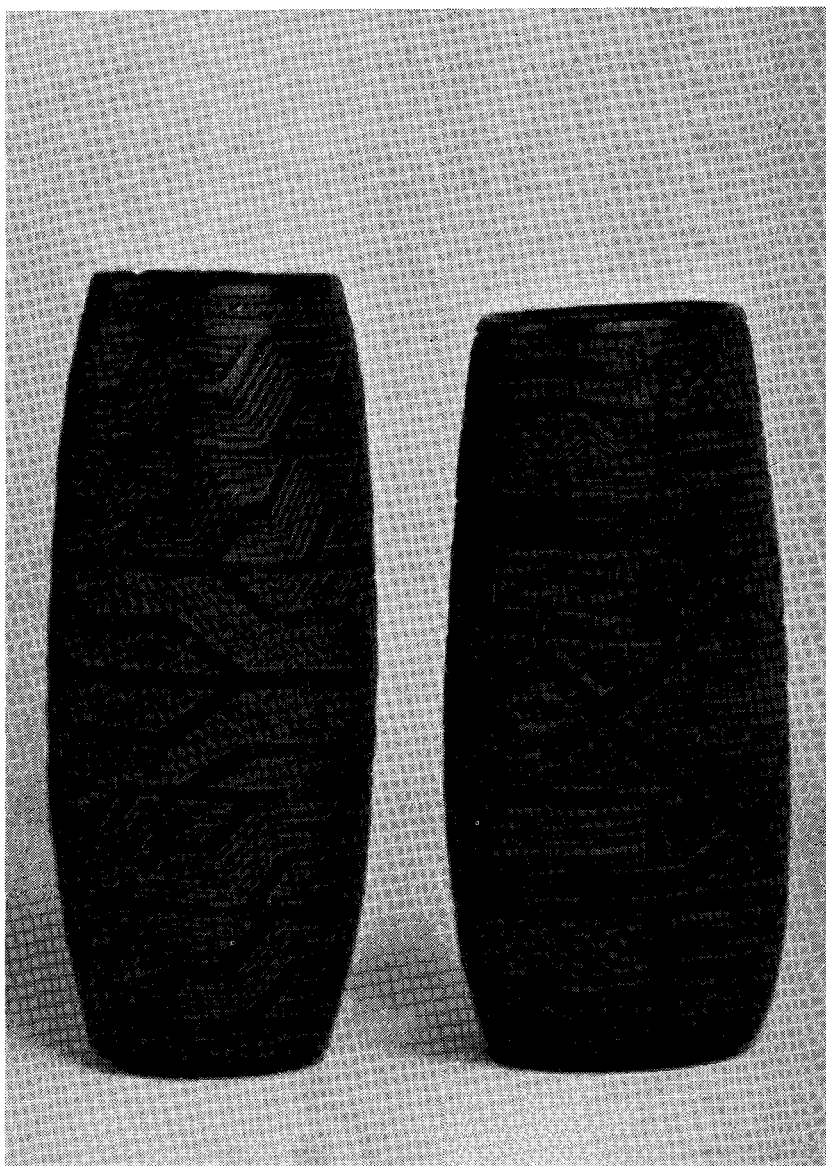
Senofo - (Foto: Algot)

En værdighedsstav fra Belgisk Congo, 143 cm lang, afsluttes i topstykket med en mandlig figur, 23,5 cm høj.

Samlerne har været meget knappe på oplysninger vedr. tingene. Det gælder især for congokommandanten Knud Jespersens vedkommende. Men han var heller ikke en mand af mange ord. Spurgte man ham ud om hans lange tjeneste for den belgiske stat i det mægtige Congo, var svaret gerne: »De kan jo læse min bog.« Han hentydede hermed til Kay Larsens: »En dansk Officers Kongofærd«. Den er vitterligen også værd at gøre bekendtskab med. Knud Jespersen blev født i Rønne 1873, døde sammesteds 1941, aftjente sin værnepligt i livgarden og kom som sekondløjtnant til Congo, hvor han steg i graderne til kommandant og chef de zone. Han var museet en god mand, der gentagne gange sendte indsamlede ting hjem. Der kom en sending i året 1901. Et af de gamle fragtbreve fra DFDS viser, der fulgte en anden den 18. maj 1903. I oktober 1908 modtog museet endnu et supplement til tidligere gaver. Gavebrevene bestod gerne af en lille lap papir, hvor der med blyant var ridset ned, hvad der fulgte.

Hver enkelt lap er dog et vidnesbyrd om, at tanken er gået hjem. For den, der har haft sin gerning i det fremmede, har sikkert tit haft det som sømanden: dyb hjemvé, når han er i det fremmede, rejsesygge ikke til at læge, når han er hjemme, og savner bølgen så såre – som Johs. V. Jensen skriver i »Norne-Gæst«.

Nu kan den museums-gæstende tage tingene i øjesyn og lære den omhu og inderlighed at kende, de ofte vidner om. Det gælder til eksempel nogle små pibehoveder, hvis uendelig fine dekorerings vidner om en meget følsom håndværker og kunstner på sit felt. Det gælder Waregakniven, skeer, tudehorn og andre ting. Det gælder baststofvævningen, 55 × 58 cm stort, der er et smukt eksempel på Bakuba-ornamentikken, som kvinderne magter det. Det gælder navnlig den lille, udsøgte samling træskærererkunst fra Bakuba, der er hjembragt af tidligere nævnte skibstømmermand P. Harding Sonne. Bakubakunsten har i træ, ler som i vævearbejder først og fremmest til formål at være dekorativ. Det er en kunst, der læres fra barnsben, hvor børnene som leg tegner mønstre

Bakuba – (Foto: Algot)

NEGERSKULPTURER

i sandet, som kendes fra væveteknikken. Bakubakunstnere arbejder ikke ud fra en helhed, men altid med et bestemt motiv, angst for »det tomme rum«. Derfor »fylder man ud« med ornamenter af ren geometrisk natur. Museets kar og palmevinsbægre, hvis højde varierer fra ca. 12 til 20 cm, er typiske eksempler på denne kunst.

Den, der gæster Bornholms Museum, tager det vel som en selvfølge, at de udstillede genstande findes der. Men det kan noteres, at med Knud Jespersens museumsgaver rejste sig det spørgsmål, hvor tingene rettelig hørte hjemme. Johs. L. Tichel skrev: »Kongo-Jespersens ting hører efter min mening ikke hjemme på Bornholms Museum, men på Etnografisk Museum.« Vi må dog være glade for, at henstillingen ikke blev taget til følge, men at de indsamlede og hjembragte ting fortsat har den tiltænkte plads på Bornholms Museum. Skulle den dag komme, hvor man evt. vil øge samlingen og vise et fyldigere udvalg af negerkunst, så udgør grundstammen dog en solid og værdifuld basis at bygge videre på.

HVEM BYGGEDE SVANEKE KIRKESPIR I 1789?

Af Bent Bergsøe

En nysgerrig københavnerdreng spurgte for et halvt århundrede siden sin mormor i Svaneke: »Hvem har bygget kirkespiret?«. Det har »Spirlars«, lød svaret, og dermed måtte han stille sig tilfreds. I de erindringer, som »Glaserinjen« Johan Hansen nedskrev i Svaneke i 1889–91 anfører han samme overlevering med disse ord: »Her havde før min tid (J. H. kom til Sv. i 1849) levet en mand, som havde bygget spiret og derved fået navnet »Spirelars«. Han har altså haft Lars til fornavn.«¹ Th. Lind, som i 1934 havde udgivet Johan Hansens erindringer, går i sin Svaneke Bys Historie lidt nærmere ind på problemet. Han skriver: »Hen imod århundredskiftet er der en eller anden, der har fået den idé, at kirken burde have et spir. Det havde været interessant at vide, hvem ideen er udgået fra, men vi ved kun fra kirkeregnskaberne, at 1789 blev der indkøbt tømmer til et spir, og at dette lovedes opsat i sommerens løb. Enten spiret så er blevet bygget det år eller et af de følgende, har Svaneke da fået det spir, som siden har været kirkens pryd og byens vartegn med svanen i toppen over de lave huse... Det var »Spirelars«, der byggede det ottekantede, spånklædte, sorte spir; med det tilnavn mindedes han, men hvad hans virkelige navn var, vides ikke. Han havde ellers fortjent at huskes.«²

Den kilde, som Lind citerer, er Svaneke kirkes regnskab for tiden 1/5 1789–1/5 1790. Det hedder heri: Ifølge holdet Skiøning over Svanike Klokkene Huus og derpaa fulgt Resolution til en Spiires Opsettelse er indkøbt følgende Tømmer til dens Brug, der i Sommer skal blive opsat, saa snart mueligt.«³

Deltagerne i skønsforretningen må have været kirkens bestyrelse, altså byfogeden J. A. Borring, sognepræsten I. M. Hiort og kirkeværgen, rimeligvis suppleret med bygningskyndige folk. Baggrunden var den, at klokketårnet var kassabelt, hvilket kan slutes af,

at et tidligere kirkesyn i 1767 konstaterede, at tårnets tømmer var afstivet med jernbånd. At formålet med at erstatte det faldefærdige og uanseelige klokketårn med et højt spir har været at pryde byens kirke ligger klart, men tillige skabtes der jo herved arbejde og for tjeneste for den lille bys håndværkere og de forskellige leverandører.

Det var da også lokale folk, som fik tømmerleverancerne betruet. Regnskabsbogen anfører de enkelte betalinger:

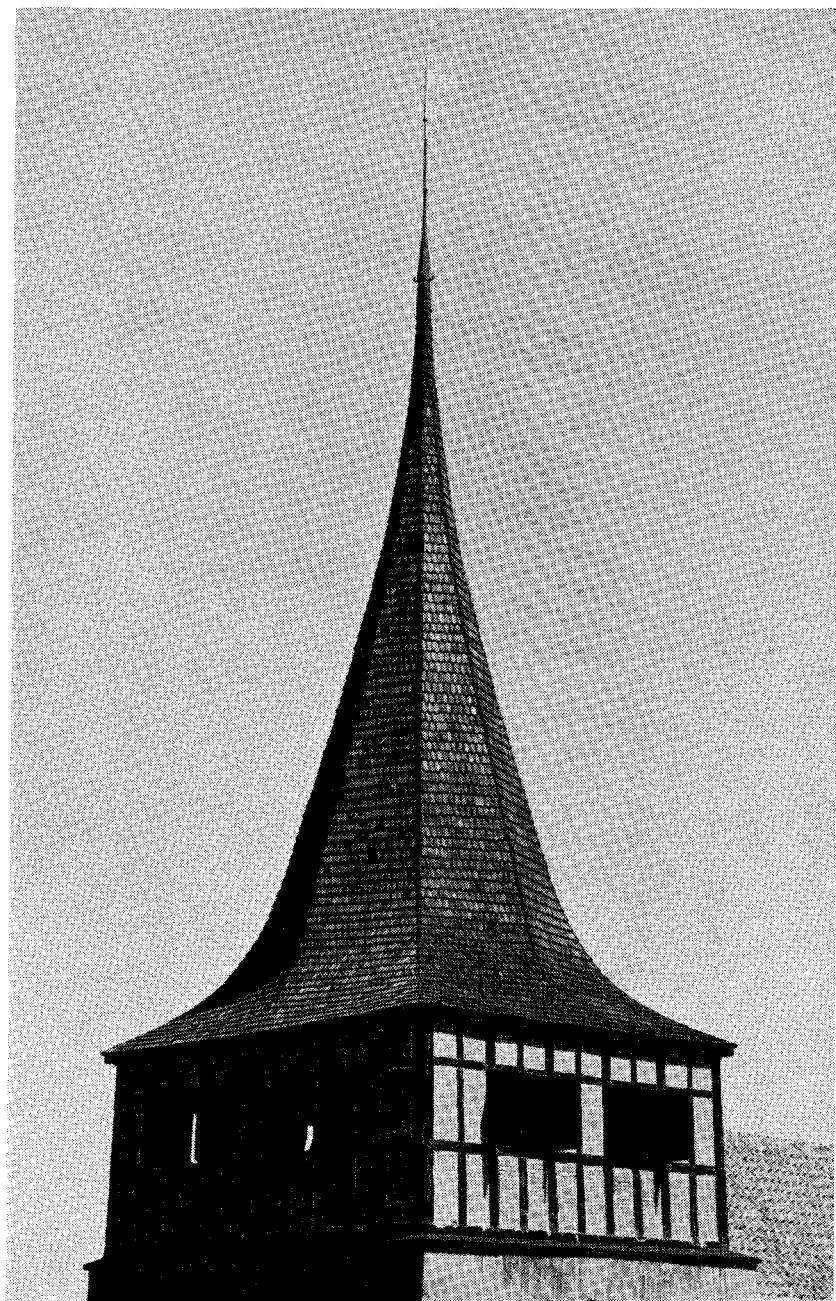
Poul Kofoed	24. rdl.
Mads Rasmussen	82 rdl. 2 mk.
Mads Davidsen	93 rdl. 2 mk.
Jep Jørgen Kofod	93 rdl. 2 mk. (Kofodg. Ø.marie)
Jochum Bohne	37 rdl. 3 mk. (Købm. Sv.)

Skønsforretningen synes foregået i de første måneder af året 1789. I april var man i fuld gang med at nedrive klokketårnet. Kirkeværgen Alexander Kofoed skriver den 16. april til amtmand Heiberg i Nexø: »Da her er beliggende nogle Støcker gl. Tømmer, som af Svannicke Kirke Torn er blevet udtaget, ville jeg hermed underdanigst udbede mig, at De ville give Ordre til Sammes Bortsælgelse, at Samme kunne blive Kirken til Indtægt beregnet.«⁴

Spiret stod rimeligvis færdigt engang i løbet af året 1790. Den valgte spirtype er ikke ualmindelig – et ottekantet spir på et firkantet fundament. Arkitekt ved Nationalmuseet Morten Aaman Sørensen udtaler om den arkitektoniske udformning:

»Noget bestemt forbillede kan ikke udpeges, men det er nærliggende at tænke sig, at bygmesteren har studeret Rønne kirkes gamle træspir, som udviser beslægtede træk. Det tidligere Rønnespir menes i øvrigt bygget omkring 1600. Det blev nedrevet og genopbygget i dette århundrede. Svaneke-spiret er udformet med henblik på at sikre en kraftig forankring i den solide tårnbygning. Ved spirets udtalte tilspidsning har man søgt at undgå en for stærk vindpåvirkning. Praktiske forhold har således været bestemmende for spirets karakteristiske kurver, men også rent skønhedsmæssige hensyn har uden tvivl gjort sig gældende.«

HVEM BYGGEDE SVANEKE KIRKESPIR

Endelig afregning med håndværkere og leverandører findes på regnskabet for tiden 1/5 1790–1/5 1791. Også i denne, den endelige afregning konstaterer man, at det for størstedelen er Svanekeborgere eller nærboende, som har taget hånd om byggeriet.

Afregningen anfører nedenstående betalinger:

Poul Kofod	25 rdl.		
Skipper Jacob Birch	22 rdl.	2 mk.	4 sk.
<i>Tømmermand Michel Andersen (Sv.)</i>	29 rdl.		
Købmand Poul Ancker (Rønne)	5 rdl.	1 mk.	8 sk.
Blytækker Morten Lov	4 rdl.		
Snedker Philip Rasch (Sv.)	36 rdl.	4 mk.	
Murerarbejder Hans Piil (Sv.)	4 rdl.	1 mk.	8 sk.
Købmand Bohne (Sv.)	40 rdl.	3 mk.	12 sk.
Smeden Niels Holm (Nexø)	50 rdl.	2 mk.	8 sk.
Murermester Hans Due (Sv.)	17 rdl.	4 mk.	4 sk.
Købmand Steenbech (Sv.)	61 rdl.	0 mk.	1 sk.
Christen Mortensen (Sv.)			
for heste og vogn	14 rdl.	0 mk.	6 sk.
Niels Jensen (Sv.) dito	1 rdl.	1 mk.	8 sk.
<i>Tømmermand Jens Pedersen (Sv.)</i>	87 rdl.		
<i>Tømmermand Lars Mortensen (Sv.)</i>	52 rdl.	3 mk.	
Købmand Herman Sonne (Nexø)	17 rdl.	1 mk.	4 sk.
En urmager	1 rdl.		
<i>Jens Pedersen (Sv.)</i>			
for svane og en krone i kobber	10 rdl.		
Jep Jørgen Kofod (Kofodg. Ø.marie)	46 rdl.	4 mk.	
samt kirkeværgen	68 rdl.	4 mk.	6 sk.

Det endelige regnskab godkendtes 1/5 1791 af byfoged Borring og sognepræsten Hiort.

Byggeriet finansieredes i øvrigt ved kirkens egne midler. Allerede 28/7 1788 skriver amtmanden til byfoged Borring om opsigelse af kirkens tilgodehavende hos kirkeværgen,⁵ og den 6/5 1790

foreslår amtmanden at opsiges kirkens pantebrev på 400 rdl. hos Lars Mogensen Munch.

Spirbyggeriet beløb sig i direkte omkostninger til omkring 900 rdl., en stor sum på en tid, hvor et firefags hus i Svaneke vurderedes til 30–50 rdl. Den træge omsætning fik en tiltrængt kontant indsprøjtning, der kom penge blandt folk. Byens spidser, købmændene, tjente på leverancerne, byens håndværkere på deres arbejde. Utvivlsomt har solide økonomiske betragtninger vejet til ved beslutningen om at tage hul på kirkens midler. Tilfældigvis har vi et vidnesbyrd om den økonomiske tilstand på Bornholm i disse år. Et forslag fra Sjællands biskop om indkøb af nogle salmebøger til kirkernes brug affødte en skrivelse af 7/9 1787 fra landsprovsten M. L. Hiorth i Østermarie til hans høje foresatte. Det hedder heri bl. a.:

»Det er bekjendt, at der her paa Landet hersker en stor og almindelig Pengemangel. Obligationer og Pantebreve ere her i Mængde, men derfor kan man ingen Salmebøger kjøbe, og Contanterne er borte. Foruden de mange Mennesker, som i disse Aar ere blevene forarmede og have maattet gaae fra Huus og Hjem, findes der maaske endnu en større Mængde, der trykkes af Gjæld, som i mange Aar ikke kan betales.«⁶ Bispem får det råd, at salmebogsindkøbet bør udsættes.

Men hvem var nu bygmesteren? Ingen andre end de ovenfor nævnte har fået vederlag i forbindelse med arbejdet, ingen stedlig eller fremmed bygmester nævnes. Man må da gå ud fra, at det er de Svaneke tømmermænd, som har været mestre for den smukke udformning af spiret. Som det vil ses, er 3 tømmermænd anført som deltagere i arbejdet.

Den første *Michel Andersen* ejede huset Kirkevangen nr. 9⁷ og var ifølge folketællingen af 1787 ca. 44 år gammel. Han kaldes arbejdskarl. Ved folketællingen i 1801 er han fisker. Henset hertil samt til det beskedne vederlag 29 rdl. må man nok antage, at han har deltaget som medhjælper. Hans navn træffes desuden ikke siden i kirkeregnskaberne.

Med *Lars Mortensen* er vi derimod stødt på den »Spirars«, som traditionen senere udpegede som spirets bygmester. Også han var

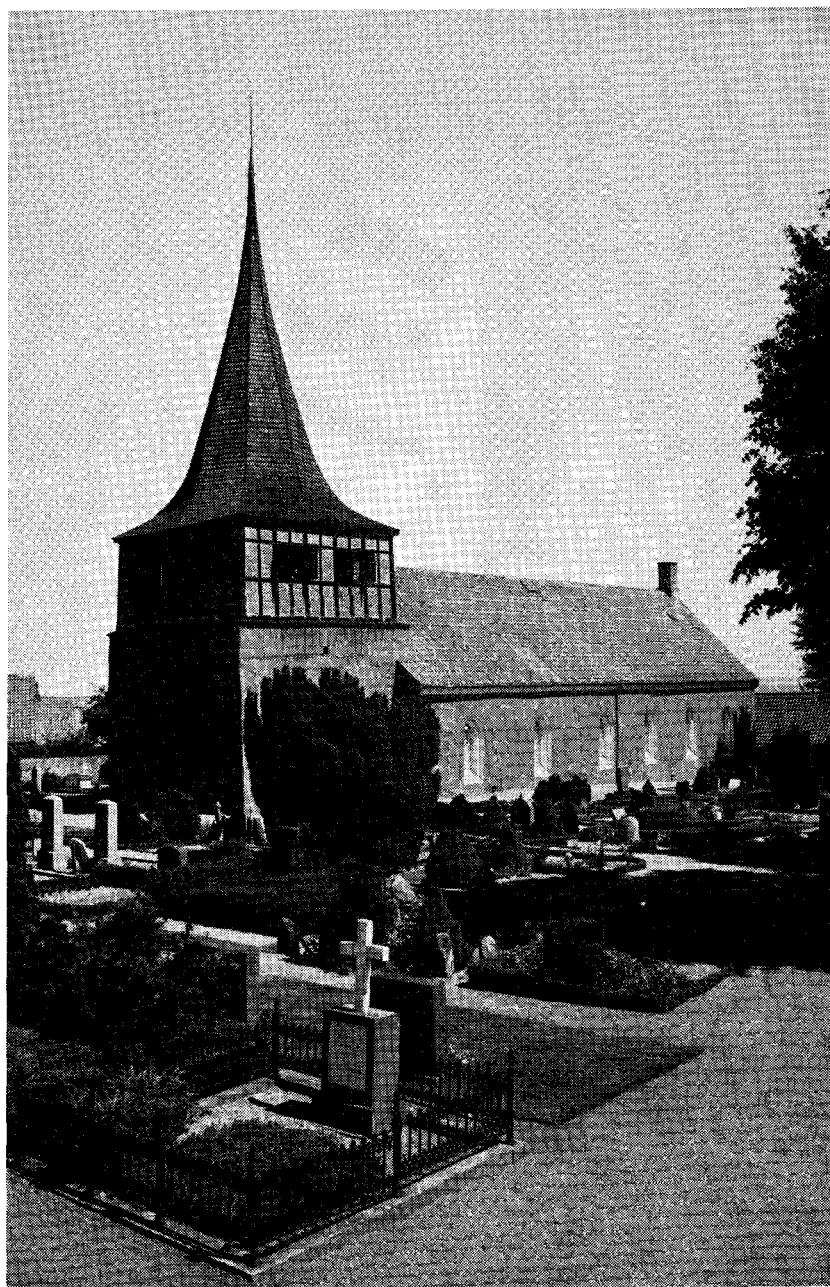
bosat i Svaneke, hans firefags hus lå i Madvigsgade nr. 4. Han blev født i Østermarie i 1768 (døbt 16/10) men tilbragte langt den største del af sit liv i Svaneke, og han døde her i 1842 (begr. 16/2).⁸

Tilknytningen til kirkearbejdet bevarede han for så vidt, som han i 1795 modtog 2 rdl. 1 mk. for lapsalving af spiret samt porte og luger, hvortil der blev forbrugt 120 potter tjære. Til arbejdet medgik 5 dage inclusive opsætning af taljer. Som håndlanger medvirkede Mogens Kiøller. Ved næste lapsalving i 1798 betroedes arbejdet imidlertid til tømmermanden Peder Hansen Piil. Lars Mortensen var gift tre gange (første gang i 1793) og efterlod sig flere børn. Huset i Madvigsgade 4 havde han i 1837 solgt til en søn, sømand Hans Larsen. Der var meget få aktiver i hans dødsbo i 1842.⁹

Den tredie tømmermand, som tog del i spirbyggeriet, var som nævnt *Jens Pedersen*. Hans arbejdsvederlag var det største af alle håndværkerbetalingerne, nemlig 87 rdl. (mod 29 rdl. til Michel Andersen og 52 rdl. 2 mk. til Lars Mortensen). Men hertil kommer, at han modtog 10 rdl. for den kobber-vejrføj på spiret – svanen med kronen, som endnu eksisterer. Også han havde senere arbejde ved kirken. I 1793 modtager han således 9 rdl. for at lægge bræddegulv i klokketårnet, opsætte en ny trappe og »skiulbrædder« udvendigt på tårnet. Han kaldes ved denne lejlighed snedker. I 1796 fik han 4 mk. for en luge i klokkehuset og en portstolpe. Jens Pedersen var lige så lidt som Lars Mortensen svanekebo af fødsel. Han fødtes i Åker i 1759 (døbt 16/12) som søn af bonden på Tyskegård (10. vg.). Han nedsatte sig i Svaneke, hvor han som 25-årig i 1784 giftede sig med den 50-årige Kirsten Jensdatter, den hidtil ugifte ejerinde af huset Helligkilde nr. 12. Efter hendes død i 1794 (begr. 27/7) indgik han i 1795 i Østermarie ægteskab med den 12 år yngre Anna Margrethe Hansdatter, datter af sandemand Hans Ipsen, St. Ølegård (58. slg.). Denne gård blev nu overtaget af Jens Pedersen, men allerede i 1802 solgte han den til Jens Hansen Munck for 2699 rdl.¹⁰

Tømmermanden opgav at være bonde og slog sig ned som møller på sydlandet. Allerede i 1801 havde han for 700 rdl. erhvervet

HVEM BYGGEDE SVANEKE KIRKESPIR

sig en af møllerne i Pedersker sogn, kaldet Kirkemøllen, fordi den var nabo til sognekirken.¹¹ Som møller har han på vindstille dage kunnet arbejde som snedker og tømrer for sognets beboere, men om han gjorde det, vides ikke. Han blev ingen gammel mand, døde 29/3 1812 som 52-årig enkemand, idet han året i forvejen havde mistet sin hustru, som kun blev 39 år. Skiftet efter ham nævner hans tømmerkiste med de mange redskaber. Den havde sin plads i den stue, hvori han døde. Men i øvrigt er der ikke i de registrerede aktiver og passiver spor af, at han befattede sig med andet håndværk end mølleriet. Han efterlod sig 2 børn, den 13-årige datter Kirstine Margrethe Jensdatter og en femårig søn Jens Jensen, som arvede henholdsvis 2203 rdl. og 4407 rdl., en betydelig sum i 1812.¹² Børnene voksede op og har efterladt sig en talrig efterslægt på Bornholm.

I Jens Pedersens efterslægt huskede man ham længe som den, der havde bygget kirkespiret i Svaneke. Således udarbejdede en svanekeborger, skomager, sergent og dannebrogsmænd Hans Peter Pedersen (1829–1917) omkring 1890 en slægtsbog¹³ over såvel sine egne som sin hustru Karen Kirstine Jørgensens slægtninge. Hustruen (1834–1909) var datter af Jens Pedersens ældste barn, den ovennævnte Kirstine Margrethe Jensdatter. H. P. Pedersen skriver således i sin slægtsbog:

»Jens Pedersen født paa Tydskegaard i Aakersogn, boede paa Store Øllegaard i Østermariesogn og flere Steder, var Snedker og Bygmester, *han udførte Arbeidet med at bygge Kirkespiret i Svaneke i Aarene 1789 og 1790.*«

Denne slægtstradition støttes på det smukkeste af Svaneke kirkerenskaber, hvorefter den 29-årige Jens Pedersen som anført får det største vederlag, ligesom han har ansvaret for arbejde uden for sit fagområde (vejrføljen). Hertil kommer, at han i flere år efter spirbyggeriet var kirkens snedker. Lars Mortensen derimod var som ca. 20-årig endnu en uprøvet kraft, hvis senere kirkearbejde kun omfattede lopsalvingen.

Når Jens Pedersens indsats er blevet glemt i Svaneke-traditionen, er det let forklarligt. Jens Pedersen forlod byen nogle få år efter

spirbyggeriet uden senere at vende tilbage, hvorimod Svaneke borgere i deres midte gennem et halvt århundrede i Lars Mortensens person bevarede mindet om en markant begivenhed i den lille bys liv. Rejsningen af et kirkespir er jo vitterligt en håndværksmæssig bedrift, og Lars Mortensens deltagelse heri har givet ham rig lejlighed til mangen velspunden »ende«, som har ført til, at »Spir-lars«-navnet blev hæftet på ham, utvivlsomt med en anelse af spydighed. Hvad der da for samtiden lød som et øgenavn – af den slags som bornholmere excellerer i – blev for eftertiden sagnet om, at en mand ved navn Lars var den, som var bygmester for byens smukke kirkespir.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Johan Hansen: En bornholmsk Håndværkers Erindringer v. Th. Lind, Rønne 1934, s. 175.
2. Th. Lind: Svaneke Bys Historie, Rønne 1954, s. 47.
3. Kirkeinspektionsark. Svaneke i Landsark. f. Sj. m. m. Regnskabsbøger. Indeholder alle de bragte oplysninger om spirbyggeriet og dets forudsætninger.
4. Nr. 726 Bornh. amt, Inden og Udenamts Breve 1788–89, Landsark.
5. Svaneke Byfoged, breve fra amtet 1761–96, afd. N, Landsark.
6. Sjællands Bispearkiv Bornholm, Indkomne Sager, 1780–89, Landsark.
7. Kilder til Svaneke Bys Bygningshist. udgivet af Nat.mus. Rønne 1969. Herfra alle oplysninger om boligforhold.
8. Østermarie Kb. i Landsark. Alle kirkelige oplysninger om personerne hidrører fra kirkebøgerne for Østermarie, Svaneke, Åker og Pedersker.
9. Sv. Byfogeds skifteprot. i Landsark. indeholder alle skifter vedr. L. M.: 1808 (efter 1. hustru), 1815 (2. hustru) og 1842 (L.M.s dødsboskifte).
10. Søndre Herreds skøde- og panteprot. Landsark.
11. Søndre Herreds skøde- og panteprot. Landsark.
12. Søndre Herreds skifteprot. Landsark.
13. Af denne slægtsbog findes talrige afskrifter. Den omfatter efterkommere efter fisker Anders Svendsen, Svaneke (1753–1835), stenhugger Peder Nielsen, Nexø (1749–1828), Jørgen Hansen, Rabekkegård, Ibsker, og bygmester Jens Pedersen. Originalen beror hos nærv. artikels forfatter.

BITTERDRAM MOD SKØRBUG

Sundhedstilstanden på Christiansø 1684¹

Af *J. Klindt* og *Helmer Kofod*²

Når man i dag ser »Ertholm« udspy raske og glade turister, og postskipperen »Peter« med autoritet og glimt i øjet fordele mælk og frugt til solbrune ø-piger, er det mærkeligt at tænke på, at her, hvor folk er så raske, at den lokale læge gennem tiderne har haft stunder til adskilligt andet end sit embede – her led folk for knapt 300 år siden af skørbug!

Fæstningsbyggeriet startede i 1684 på samme tid af året som vor turistsæson – solen var begyndt at varme klipperne, da en eskadre først i juni måned kom til Ertholmene, medbringende den ledende ingeniør, nordmanden Anthony Coucheron, fire »directeurer«, der på kongens vegne skulle følge arbejdets igangsætning, samt to kompagnier norske soldater under ledelse af major Holst, kaptajn Gustav Gorgias vor Gorgas, løjtnanterne Stub og Hübert samt fænrikkerne Haagen og Knoff. Nordmændene var afsejlet fra Larkullen i Oslofjorden den 25. april. Desuden fulgte der 5 norske »berg-geseller«, samt danske håndværkere og tjenestemænd, herunder barber, eller »chirurgus«, som han selv underskrev sig, Henrik Bremer, der skulle tage sig af sundhedstilstanden i det lille samfund, som nu skulle begynde at tage form. Barbererne (»bartskærerne«) udøvede dengang lettere kirurgisk og – til lægernes fortrydelse – også en vis medicinsk virksomhed, bl. a. også i hær og flåde (»feltskær«).

Arbejdet med at anlægge fæstningen på de næsten øde holme i henhold til den af Chr. V approberede plan, gik i gang med vældig energi. Man startede med de 4 havnebastioner, samt uddybning og og indretning af havnen, og i løbet af sommeren voksede det imponerende Storetårn op, ivrigt kommenteret fra de svenske krigsskibe, der krydsede i farvandet for at følge Danskens nyeste træk.

Den egentlige arbejdsstyrke bestod af de nævnte ca. 230 norske soldater, der var vant til at arbejde med sten, samt 50 udskrevne bornholmere, der dog kun skulle være der i 14 dage ad gangen. Hertil kom 5 københavnske snedkere, 11 murere, 7 tømrere og de tidligere nævnte 5 berggeseller.

Der var allerede ved planlægningen taget hensyn til forplejningen af denne styrke. Med skibene fulgte køkkentøj »som til et skib med 300 mand«, nemlig 6 kobberkedler af forskellig størrelse, 4 kobberpoter, 1 kobberspand, 2 kobbervægtskåle med 1 jernvejbjælke og 5 vægtlodder á 4, 2, 1½, 1 og ½ pund, en kobberpumpe, en skumske, 1 ildtang, en jernrist, en trefod, 2 flæskegafler, 2 øser, en fiskebalje, 8 vandpøse, en tinkande, 150 træbakker, 80 træsleve og 70 beslagne vandbeholdere.

Og inden afrejsen fra København blev der hos amtsskriver August Deckner på Bornholm bestilt »blødt brød« og øl, som skulle bages og brygges hos borgerskabet i byerne. Der blev givet nøje forskrifter: Brødet skulle være godt og forsvarligt bagt, hvert brød så vægtigt, at det 2 dage efter bagningen holdt 6 skålpund (= ca. 3 kg), og der skulle bages af 1 tønne byg til 3 tønder rug. Desuden skulle leveres godt »ordinarie« skibsøl. For hver mand blev beregnet ½ skålpund brød og 3 potter øl daglig. Leverancerne skete fortrinsvis gennem borgmester Poul Kofoed i Svaneke, (der i tiden efter er omtalt som Bornholms rigeste mand), og de blev gerne suppleret med f. eks. 290 potter brændevin, 22 pund tobak og 22 dusin tobakspiber, for blot at nævne en enkelt leverance. Salt kød og fisk samt ærter og gryn havde man med fra København, men fik det også derefter fra Bornholm.

På salt flæsk, ærter, brød, øl, grød, brændevin og tobak gik det løs fra morgen til aften, i regn eller brændende sol. Der blev oprettet en teltelejr eller »campement« nordude på Kirkholmen (nu: Christiansø), hvis trækors på den nuværende Møllebakke havde givet den navn. (Vejen nordpå fra havnen hedder endnu Lejrgaden). Fiskerhytterne ved havnen og på Boe-øen (nu: Frederikso) blev taget i brug af de høje herrer, og kun til håndvær-

BITTERDRAM MOD SKØRBUG

kerne var der blevet bestilt køjedækkener og »hængemåtter« (28 stk.), medens arbejdssoldaterne åbenbart måtte klare sig med det, de havde fået med fra Norge og Bornholm. Den 8. juli blev der dog i København indkøbt 236 par soldatersko; de norske soldater havde allerede slidt deres fodtøj op!

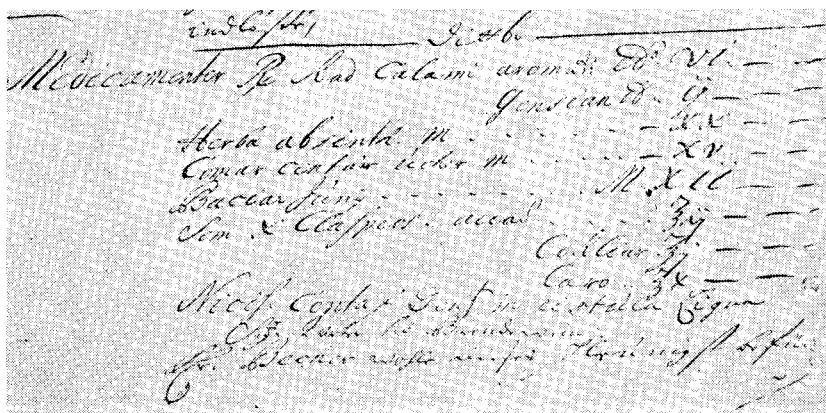
Der arbejdedes med de solvarme klipper. Østersøen blev sejlet tyndt med cement, grus, mursten, brædder, kalk, klippebor og alt muligt materiel fra Norge, København og Bornholm. Der blev drevet på for at få Storetårn i vejret. Men det gik langsommere og langsommere — — —.

Midt i juli måned blev man klar over, at der var noget galt. Den 19. juli bestilte admiralitetet 200 tønnder øl i København, »til det arbejdende folk på Ertholmene — — — og se til, at det vel vorder kaaget (= kogt), som på Bornholm ikke sker, så at adskillige sygdomme sig ytrer«. Der kom derefter 200 tønnder »lybsk øl« fra København ca. hver 14. dag. Men det stærke øl og de 2 tønnder kornbrændevin, der hver gang sendtes med »til forfriskning«, gjorde det heller ikke. Der var noget andet i vejen. Arbejdet gik stadig langsommere.

Barberen Henrik Bremer havde ved overfarten fået udleveret »medicinal kiste No. 4« af den kendte apoteker Johan Gottfried Becker på Elephantapoteket i København — nu Kgl. Hofapotek i St. Kongensgade. Den 29. juli sendte apotekeren en supplerende urteblanding til Ertholmene efter følgende recept:

Rcp. Rad Calami aromat.	libras	vi — —	2250 g kalmusrod
Gensian.	libras	ij — —	750 g enzianrod
Herba absinth.	m	xx — —	250 g malurt
Comar. centaur. (minor?)	m	xv — —	180 g tusindgylden
Baccar. Junip	M	xii — —	250 g enebær
Sem. (et?) Clasprios (accad?)	uncias	ij — —	62 g kryddernellike
Coklear.	uncias	ij — —	62 g koklearefrø
Caro	uncias	x — —	310 g perikumfrø
Nicis. conta (et.) Dept in cistula Ligna			
Sign. Urter til Brendeviin			

Den benyttede tekst ser således ud:

Mængderne er angivet i Nürnbergsystemet,^{3,4} der gjaldt for apotekerne før 1868; 1 pund, libra = ca. 375 gram, 1 unse = ca. 31 gram; 1 drakme = ca. 4 gram forekommer ikke i denne recept. Ordet er oprindelsen til vort »dram«, som i tidens løb er blevet lidt større end 4 gram! M står for manipulus: håndfuld, en temmelig udefineret høkerangivelse; det til en håndfuld svarende antal gram i den danske oversættelse af recepten er skønnet ved forsøg med den pågældende droge.

Det latinske direktiv, der traditionelt afslutter enhver recept, må formentlig tydes som: »skæres og knuses, pakkes i en lille træ-kasse«. Vendingen »Incisis et contusis« er almindeligt forekom-mende i datidens recepter⁵ på lignende blandinger. Fejlskrivningen »Nicis« i stedet for »Incis« har ligesom de andre uklarheder i recepten sikkert sin forklaring i, at protokollatet er en afskrift ved en ikke-fagmand (underskrevet af Sehested). Det sidste bogstav i ordet »Nicis« er et *langt* s i fuld overensstemmelse med samtidige formelsamlinger⁵ trykt med latinske bogstaver.

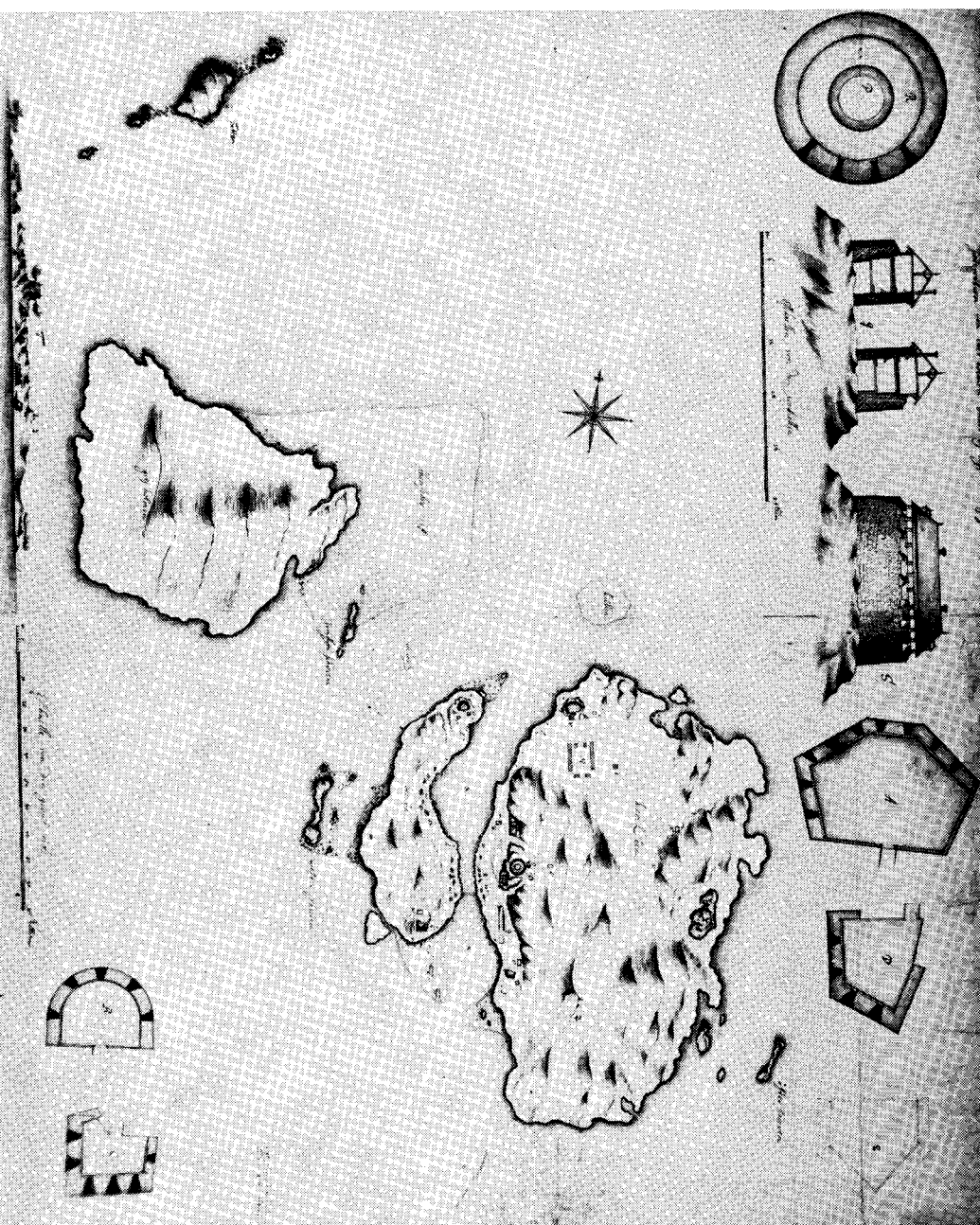
Etikettens brugsanvisning er på dansk (som det også kræves i dag), men skrevet med gotiske bogstaver, klart læseligt: »Urter til Brendeviin«. Hvad der derimod *ikke* oplyses, er, hvor mange potter brændevin, urterne er beregnet til, måske 100–200 l?

Forfatterne af denne artikel har anstillet forsøg (dog i mindre skala), der viser, at 200 l brændevin til den angivne urteblanding i al fald giver en aromatisk drik, der kan nydes som bitterdrum af vor tids ganer, og som med en tilsætning af 15 % sukker minder en del om Italiens campari.

Der var næppe bag denne mavebitter nogen klar erkendelse af, at sygdommen var skørbug. I så fald havde Becker eller Bremer formentlig benyttet sig af aqua antiscorbutica, et skørbugsmiddel, der i ikke mindre end tre udgaver (hvoraf den ene skyldes den berømte lærde Ole Worm) findes i den da gældende officielle lægemiddelfortegnelse, Dispensatorium Hafniense,⁵ som de begge har kendt og arbejdet efter. (Ole Worm's skørbugsmiddel er da også anført på listen over indholdet i den nye medicinkiste, der i august 1864 blev sendt til Christiansø). Alle tre udgaver af Aqua antiscorbutica indeholder bl. a. kokleare og brøndkarse, begge nu kendt som rige C-vitamin kilder. Som i mange andre tilfælde har man altså været på det rigtige spor på et tidspunkt, hvor man kun kendte symptomerne, men ikke årsagen til sygdommen. Langt op mod år 1800 blev fugtighed, kulde og »fordærvet føde« endnu anset for mulige årsager til skørbugssymptomerne.⁶

At friske grøntsager og frugt var et sikkert middel mod skørbug, blev først sikkert kendt fra midten af 17. hundredtallet. Lige efter år 1800 blev der regelmæssigt udleveret citronsaft til mandskabet i den engelske flåde. Det »noget«, som modvirkede skørbug, kaldtes efterhånden C-vitamin, men først i 1928 blev det renfremstillet som kemisk stof og kaldt askorbinsyre. Dets kemiske bygning blev fastslået i 1933.

Med elefantapotekerens mavebitter skyllet ned med godt øl – en sammensætning, der så påfaldende minder om et af vore dages »sæt«, der indtages på Christiansø kro ved femtiden – har man ment at kunne råde bod på de stadige svagheder hos folkene. Men ak, de få C-vitaminer i koklearen var jo ikke nok til 300 mand. »Accidenterne« tog til, hvor mange bitterdrumme der end blev indtaget.

Den 31. juli anmodedes generalkvartermester Coucheron om »at måtte behage en person at bestille, som en del firbene, så mange som vedkommende kunne der på holmen fange, at indsende i olie, hvori de levende skal indlades«. Skulle sygdommen mon komme heraf?

Man begyndte også fra København at spørge om vandets beskaffenhed, men fik at vide, at der fandtes »skønt vand i 2 kilder«. Der sendtes alligevel prøver til København, »da nogle finder at det smager mineralsk eller kobberagtigt«.

Men andre havde anet, hvad der var galt. Den 7. august blev Deckner bebrejdet, at han ikke var blevet ved at levere fersk kød i stedet for salt, som der var givet ordre til, og desuden ønskede man fiskedagens tørrede fisk erstattet med *fersk* kød, på grund af den blandt folkene sig ytrede *skørbug*. Først nu blev ondet nævnt ved sit rette navn!

Så vidt var det altså kommet, i sommerens bedste tid, så nær ved det bugnende bornholmske land, for ikke at tale om Østersøens fiskefylde! Der var blevet arbejdet hårdt hele juni og juli måned på kost uden antydning af C-vitamin. Ingen af de ledende, endsige »bartskæren«, har været klar over faren, selv om den jo var nok så kendt fra skibe i søen og arktiske ekspeditioner. Måske kunne Coucheron ikke kende så meget hertil, men blandt »directeurerne« var der dog en hollandsk admiral (Span), en højstående embedsmand i admiralitetet (Sehested) og en generalbygmester (Hoffmann). De fik deres navne udødeliggjort på de nye bastioner, men de rejste intetanende og tilfredse fra øen, inden det gik galt.

Leverancerne fra Bornholm, der blev ordnet gennem den upålidelige amtsskriver Augustus Deckner, har været af ringeste art,

Ertholmene, sommeren 1684. (Hærens arkiv). *Planen, der er tegnet på stedet i 1684, viser forholdene, som de var under det første arbejdsår. Man ser »tårnet« (der var jo kun dette ene det første år) og de 4 havnebatterier såvel på planen som i større målestok. Desuden snit og opstalt af tårnet, og forneden et profil af øen. Ved M ses lejren eller »campementet« (nu: ved Hestehytten), og ved N, omtrent hvor skolen nu ligger, et »hus til de syge«. Vandbrønden er angivet såvel ved lejren, ved Kildendal nær huset til de syge, og lige øst for tårnet.*

og ordrer om fersk kød synes at være blevet chikaneret. Det er naturligvis gået værst ud over de stakkels nordmænd og håndværkere, der var bundet til arbejdet på holmene, medens bornholmerne bedre kunne klare sig de 14 dage ad gangen, de var der. Forceret arbejde og dårlige indkvarteringsforhold har bidraget til sygdommen.

Nu blev der givet anvisning på, at »kallunet, hovederne og fødderne skal gå med i spisningen, for de som har lyst til slig spise(!) Ligeledes skal alleryderste flid anvendes, at der anskaffes så meget som muligt af de bløde brød, idet folkene ej er vant til det hårde brød, som derfor kan forårsage yderligere svaghed«.

Men blødt brød til de løsnende tænder kunne ikke skaffes fra Bornholm (hvordan skulle man også kunne bage det af 1 del byg og 3 dele rug?). Ja man erklærede tilmed, at det bornholmske brød »mulner og fordærves på få dage i det varme vejr«, så der måtte spises »Kafring-brød« (= tvebakker!), indtil der kunne indrettes bageri på holmen selv, hvilket der straks blev gjort anstalt til. Et reglement for bageren blev stillet op, som en begyndelse.

Også på anden måde søgte man at gøre øerne mere selvfor-synende. Eget bryggeri blev anlagt, og der bestiltes 24. august 10 gode malkekøer samt 14 slagtenød (= slagtekreaturer) på Bornholm, inklusive vinterfoder.

Men endnu den 30. august var skørbugen ikke bekæmpet – der sendtes nu »en god del ensian, peberrod og malurt« fra Elephantapoteket til Ertholmene, og desuden »en god parti hyldeblomster, kanelblomster, dansk kommen og dansk kommenvand«, alt efter recept af dr. Borch, der samtidig anviste omslag af rugmel med udkog af disse urter på de hævede knæ. Ole Borch – grundlægger af Borchs kollegium – var tidens førende mediciner, og som alle videnskabsmænd dengang også engageret i meget andet end sit speciale – f. eks. filologi, kemi og botanik. Netop kombinationen af læge og botaniker gjorde ham jo særlig skikket til at ordinere lægende urter, og det er muligt ham, der står bag de

efter datidens forhold relativt fornuftige forholdsregler mod skørbugen, der nu var taget i anvendelse.

Der skulle også i København opsøges en ny, dygtig barbermester med en svend at skikke til Ertholmene med »en barberkiste for 1 år på 316 mand«. Denne medicinkiste indeholdt som ovenfor nævnt også mere effektive midler mod skørbug. Den nye »mesterbarber« Johan Kircherling indfandt sig på Christiansø allerede den 30. august, og er formentlig gået i gang med dr. Borchs recepter – Chirurgus Henrik Bremer vendte tilbage til København lidt senere, sammen med de norske tropper.

Den 1. september var garnisonsbageren Christopher Jacobsen og garnisonsbryggeren Eskild Svendsen i gang – man var ved at indrette sig bedre, men arbejdet på fæstningen gik stadig langsomt. Der arbejdede til tider kun 150 mand – resten var syge. I oktober skulle fæstningen have været færdig, og den skulle i hvert fald nu have sin egentlige garnison. Et dansk marineinfanterikorps på ca. 300 mand kom dertil, og den 24. oktober fik fæstningen sit navn: Christiansø. Heller ikke de nyankomne fik det rart – de måtte overvintre i et kasseret orlogsskib, da der ikke var bygget huse nok, og en epidemi bortrev uhyggeligt mange af dem. Skørbug hører man dog ikke om mere hos de næste beboere på øen. Så kloge var man vel blevet.

Næppe helbredte, og mærkede af skørbugen og det hårde arbejde, kom nordmændene til København i november og derfra videre til Norge. Hvor mange af dem, der *ikke* kom hjem, ved vi ikke – kirkegården på Christiansø blev først indviet i oktober 1684, vi kender blot et enkelt eksempel på, at præsten inden da rejste til Gudhjem med 2 lig.

Det enorme, dobbeltcylindriske tårn, der blev hovedresultatet af de bitre anstrengelser det første år, kom aldrig rigtigt til nytte, men er stadig den dominerende kerne i fæstningen.

Skål da, Coucheron og alle I andre, i jeres bitre, unyttige, men dominerende medicin.

NOTER OG LITTERATUR

1. Rigsarkivet. Søetaten Mønsterskr.: Protokol ang. den nye fæstning Christiansø, begyndt 26. januar 1684. Oplysninger i denne artikel hidrører i alt væsentligt fra ovennævnte utrykte protokol, der indeholder referater af udgående breve fra admiralitetet til diverse embedsmænd på Bornholm og Christiansø.
  2. Civilingeniør J. Klindt, Rønne, har behandlet de historiske hovedemner og professor, dr. Helmer Kofod, Danmarks farmaceutiske Højskole, de specielle farmaceutiske emner. Sidstnævnte takker professor, dr. M. Wellendorf for sagkyndig assistance.
  3. K. Bærentsen: Vægt og mål i ældre farmakopeer. *Farmaceutisk Tidende* 1961, nr. 5 og 6.
  4. *Pharmacopoea Danica* 1868 p. 310 (sammenlignende tabel over Nürnbergsystemet og det metriske system.)
  5. *Dispensatorium Hafniense* 1658, pag. 164 ff.
  6. Øivind Larsen: *Schiff und Seuche 1795–1799*. Universitetsforlaget Oslo, 1968, pag. 37.
- Jævnfør i øvrigt:
- K. Carøe: De gamle Bartsøkærkister og deres indhold. *Bibl. f. læger* 101 (1909) 345.
- K. Carøe: *Feltsøkærkister i det 18. årh. Militærlægen* 17 (1909) 49.

VOGNHJULETS FREMSTILLING, MATERIALER OG DET ANVENDTE VÆRKTØJ

Af Aksel Jensen

I Norden blev lavet meget fine firhulede vogne allerede for godt 3000 år siden. Ved mekaniseringen i de udviklede lande er hestekraften blevet afløst af motorkraften, og hestevognen er blevet afløst af nutidens biler.

Om få år vil det gamle karetmagerfag være uddødt, hvorfor det sikkert vil kunne have interesse for den kommende slægt at høre om, hvorledes vogne blev lavet i tidligere tid.

Hjulnavet

Dette ord eller blot betegnelsen nav bruges i flæng og siger tilstrækkeligt til, at det ikke kan misforstås. Til hjulnav anvendtes asketræ eller i tidligere tid elmetræ af en passende tykkelse – til stivvogne 20–25 cm i tværmål. Når det havde ligget i 3–4 år, blev det afkortet i navlængder og i midten gennemboret med et 3–4 cm stort bor. Dels for en bedre udtørring og tillige, for at det ikke skulle revne, hvad det havde en tilbøjelighed til at gøre. Af samme grund skulle barken blive siddende på træet. Dette hindrede naturligvis udtørringen, og der måtte regnes med yderligere 3 års tørring.

I en by blev navet sendt til drejeren. Ellers måtte karetmageren selv dreje det, og midt på navet blev afsat to fine rids med samme afstand, som gerne skulle være brede – se 21 og 22. Uden for egebænken blev der levnet plads til bændringene, og derefter blev der drejet ned til for- og bagpiber. Den forreste lidt mindre end den bagerste. Til bredringene, som skulle sidde på navets ender, blev der neddrejet en plad på 2½ cm bredde og så meget, som ringene var tykke. Til slut blev navets nøjagtige længde afsat til efterfølgende afskæring med et sav.

Efter drejningen blev egebænken inddelt med en stikpasser til egehullerne – almindeligvis til 12 eger, men til høje og lette hjul til 14 eller 16 eger. De sidstnævnte hjul havde en forsætning af egerne på 1 cm, og disse var beregnet til gig- eller jumbenhjul. Boringen af navet skete i tidligere tid med sneglebor og borsving af træ – senere af jern – eller på maskine.

Dernæst skulle de borede huller stemmes (hugges) ud til fir-kantede huller, og til dette arbejde anvendtes et smalt og et bredt stemmejern. For at få den rigtige smig i egehullerne brugtes et stemmemål, hvis størrelse kunne være $15 \times 5 \times 1\frac{1}{2}$ cm og havde den rigtige smig på den ene ende. Dette mål havde en fraskåren slids med samme smig, og stemmemål blev brugt ved stemningen af navet.

Hos smeden blev lagt to bændringe, og disse var varme ved pålægningen. Ringene skulle sidde godt fast, ellers ville navet gå i mange stykker ved islåningen af hjulegerne. Dette arbejde kaldtes at bænde et nav.

Ved træaksler blev der smedet to halvbøsninger til navets for- og bagende – disse havde en længde af 7 cm, og den forreste var den mindste. Bøsningerne var forsynet med en ribbe, der skulle forhindre, at de løb rundt i navet. Navet havde smalle piberinge, og hjulet blev holdt inde på plads med en luntestik.

Til jernaksler brugtes helstøbte bøsninger med krave og to ribber. Stivvognene havde spidse bøsninger – de andre lige, desuden fandtes de såkaldte patentaksler, som blot behøvedes at smøres en gang om året. Til at holde hjulet inde på plads havde jernakslerne navmøtrikker, men disse skulle være skåret med højre og venstre gevind – de venstre hjul ville trille af, hvis de venstre vendende aksler ikke havde venstre gevind.

Hjuleger

Ordet hjuleger eller blot eger betyder det samme, og begge benævnelser benyttes for alle slags hjul. Hjuleger skulle altid være af egetræ, og muligvis stammer navnet ege herfra. Grundet på egetræets garvesyre er det meget bestandigt imod råd, og det kan

bære et eller to lag nye fælg. Alt vogntræ skulle være hårdt og sejt, og dette gælder i særdeleshed for hjulegernes vedkommende.

Fagfolk kan allerede i skoven se, om det er det eller ikke. De stærkeste hjuleger er dem, som bliver skåret op som grønne, og dette udtryk vil sige som nyskovet træ.

For at kunne modstå vognens sidetryk er det af største betydning, at egerne hælder. Hvis egerne ikke havde denne hældning, ville det meget hurtigt blive ødelagt. I gamle dage havde stivvognshjul megen hældning, og vognen var meget smalsporet, og den væltede let på dårlig vej. De holstenske vogne var derimod bredsporede, og dette blev almindeligt på Bornholm fra 1880.

Ophøvlingen af de opskårne eger foretoges med en slethøvl og en langhøvl. Derefter skulle egens navtap skæres efter to rids på langs af egen, og disse rids angav, hvor tyk tappen skulle være. Ligeledes blev tappens længde og smig ridset af. Ved bortskæringen af slidserne fremkommer to ansatser – en på hver side af egen, og disse kaldes for bryst eller stemme – se 23. Det næste arbejde var egerens skæring og runding. Først blev skiltet skåret – se 23 – og dettes længde var 8–10 cm fra navtappen. I gamle dage var forskiltet skarpt – det bagerste bredere. Skiltene blev skåret med en båndkniv, og ligeledes blev egerne afkantede med denne. Rundingen blev foretaget med en egehøvl, der var mindre end en slethøvl og uden næse. Den sidste afpudsning skete med en bugthøvl, siklinge og sandpapir. Siklingen var som regel en knækket urfjeder på et par cm bredde, og denne kunne fås hos en urmager.

Ved et sæt eger forstås 4×12 – altså til 4 hjul – til jumbe 2×14 og til gig 2×16 eger.

I gamle dage blev egetappene strøget med træbjære, før de blev slået i navet, og fra bagenden af navet blev boret et hul på skråt gennem to egetappe og inddrevet en pind på 8 mm tykkelse. I Moths ordbog kaldes den en dimling – det er sikkert det samme, der på bornholmsk kaldes en dømling – på dansk en dyvling.

Hvis der om sommeren blev kørt for længe med et hjul, hvor ringen ikke længere lå fast, da kunne egerne gå løse i fælgene og egerne »knadre«.

Inddrivningen af egerne i navet foregik på følgende måde: Efter at navet var blevet kogt i nogle minutter, blev det lagt i hjulbænken, hvor det blev holdt på plads af et par holdehager. Med en 3 kg tung kortskaftet mukkert (hammer uden pen) blev 2 eger slået halvvejs i det første og femte egehul i navet og indstillet efter en på hjulbænken værende stillepind. Med en rettestok (lineal) blev der målt, om egerne havde den rigtige hældning. Derefter blev hveranden ege slået helt i fulgt af de sidste seks. Egen blev med en kraftig stok trykket frem eller tilbage for at komme til at stå rigtigt, medens den blev slået i.

Hjulfælg – fælg

Begge betegnelser betyder det samme og bruges lige meget. 6 fælg til et hjul var det mest almindelige – til høje og lette hjul brugtes 2 hjulbøjler af dampbukket træ, og det var til hjul, hvorpå der blev lagt gummi. Bøjleens højde var 3 cm – højere kunne den ikke være, da egerne ikke kunne trykkes så meget sammen ved påsætningen af bøjlen.

I Dejbjerg mose blev der fundet en godt 3000 år gammel vogn, og på den havde hjulene kun én bøjle, men her gik egetapperne kun halvvejs op i bøjlen.

Til hjul med seks fælg blev disse opridsede på dertil afkortede planker med en stangpasser, og udskæringen skete i gamle dage med et fodsav, hvis klinge var godt en meter lang – i vor tid på et båndsav. Dernæst blev fælgene høvlet indvendig med en rundhøvl, som havde en sål af messingplade; ellers ville den slides alt for hurtigt op. Fælgene blev derefter ridset af på højde med et ridsemål, og fælgenes længde blev afmærket med en stangpasser. Længden var lig med hjulets radius.

Smigvinkelen blev indstillet og fælgenderne afridsede, hvorefter fælgene blev færdigskårne.

Hjulet blev lagt op på høvlebænken, det forreste navhul midler-

tidigt tilstoppet og centrum opmærket. Med stangpasseren blev sat et par prikker på to modstående eger. Dette mål stemte ikke helt, da navet er højere end egerne, hvorfor det rigtige mål blev afsat med en stor passer af træ, hvis ben var 70 cm lange. Stangpasseren blev indstillet, og der blev sat en prik på hver ege.

I fortangen på høvlebænken blev spændt en kraftig pind og hjulet trædt på denne, hvorefter der med en båndkniv blev skåret en flade fra prikken og udefter. En lang lineal blev lagt på modstående eger, for at se om den nye flade var vandret, da fælgene skulle ligge vandret under fugningen.

Derefter blev hjulet lagt på en trebenet fuge- og tappebuk, hvis ben sad fast i en svær rund klods og midt i denne blev sat en rund pind, hvorpå hjulet kunne drejes rundt. Fælgene blev lagt på, og fugningen kunne begynde. To fælg ad gangen blev spændt fast i fortangen på høvlebænken, og med en lille jernhøvl blev fælgenderne høvlede. Sluttelig blev fælgene lagt med en enkel åbning på en halv centimeter – denne skulle den senere hos smeden pålægge jernring trække sammen.

Med et kraftigt rids blev der på egerne afmærket, hvor de kommende bryst skulle være. Udvendigt på fælgene blev sat en blyantstreg, hvor egerne skulle afkortes, og disse skulle være 3 mm kortere end fælgets højde, da egetapperne aldrig måtte stå på jernringen. På fælgene blev afmærket med blyant, hvor egehullerne skulle være, og endeligt blev der sat et nummer på en ege og fælgene nummereret. Egerne skåret af på længde, og tapningen kunne begynde.

Ved at lægge hjulet op på høvlebænken blev bagbrystet afmærket med en ridsespids med hjælp af en vinkel, som holdtes fast imod egerne. Med ridsemålet blev for- og bagbryst afridsede. I gamle dage brugtes ikke noget forbryst. Med en rygsav blev brysterne skåret ned til ridsene, og derefter blev hjulet lagt på fuge- og tappebukken – denne blev lagt om på siden, og afskæringen af slidserne kunne begynde. Rundskæringen af hjultapperne udførtes med en smal båndkniv og med en håndsav blev skåret et snit til de senere isatte kiler ved fælgenes påsætning i hjulbænken.

Fælgene blev lagt på en fælgbuk og spændt fast med et par raske slag, se 19. Egehullerne bores med et sneglebor og borsving – senere dog på maskine. Disse huller blev boret op med et karetmagerbor 14, som blev styret med en brystplade, i hvis midte der sad en blyklump med en hulning passende til tappen på karetmagerboret. På fælget blev afsat med en lille stikpasser egetappens bredde, og dette bestemte, hvor meget der skulle fjernes med det tidligere nævnte karetmagerbor. Egetappen måtte ikke spænde på bredden af fælget. Hvis den gjorde dette, ville fælget flække. I fælgenderne blev boret huller til dyvlingerne og disse sat i. I vore dage er dyvlingerne blevet afløst af trekantede splitter af jern, og da skulle der skæres snit til disse.

Efter at egetappene var blevet dyppet i vand, blev hjulet sat i hjulbænken og fælgene sat på. Grundet på egehullernes mindre afstand indvendigt på fælgen end udvendigt – måtte der ved svære hjul bruges en kraftig stok og et kort, sammenbundet reb. Derved kunne egerne klemmes så meget sammen, at fælget kunne sættes på.

Fælgene blev slået på med førnævnte mukkert og kilerne sat i. For ikke at beskadige fælgene anvendtes en træklods med hul, hvori nævnte kiler kunne gå op. Fælgene blev slået helt til bunds og kilerne strammet ved at give dem et ekstra slag. De for lange kileender blev hugget af med et stemmejern. To små kiler blev sat i den ved fugningen nævnte åbning, og disse blev senere fjernet af smeden. Til sidst blev fælgene afhøvlet med en hulhøvl. Til hjul med megen hældning blev der høvlet anvending – dette vil sige, at der høvles lidt mere af forkanten på fælgene, ellers vil jernringen slides hurtigere end på bagkanten.

Dernæst blev hjulet spændt vandret op på høvlebænken og en stok sat for at holde oppe. Fælgene er altid bredere end jernringen og må derfor høvles ned til dennes bredde, hvorved fælgene bliver smallere ved ringen. Fælgenes indvendige kant blev affaset med en rundhøvl – på pænere hjul dog med en rund kant. Det sidste arbejde på hjulet var udboringen af bøsningen, og dette skete

med bøsningbor også kaldet en rydske. I nyere tid på en bøsning-boremaskine.

Før sammensvejsede jernringe blev kendt, brugtes 6 hjulskinner, som blev sømmet fast med hesteskolignende søm.

Af største betydning var det, at det anvendte træ var godt tørt – mindst 4 års lufttørring, og for hjultræets vedkommende gerne i en tørreovn. Når det var en rigtig varm sommer, kunne det ske, at træet tørrede så meget sammen, at ringen kunne løsne sig. Denne måtte da tages af, og der måtte skæres $\frac{1}{2}$ cm af længden på et fælg – »skære luft«, som det hed. Kilerne måtte slås længere ned og ligeledes fælgene, hvorefter smeden igen kunne lægge en opvarmet ring på hjulet. At denne skulle være »glødende«, som nogle har skrevet, er en stor fejltagelse, da der så ville gå ild i træet. Dette forkuller ved 253 grader. Når ringen var blevet lagt på, blev det i en hurtighed afkølet i et vandbad.

Stivvognens fremstilling

Når undtages de kongeliges og adelsmændenes kareter, har stivvognen været »vognen« igennem flere hundrede år – indtil fjedervognen kom frem for et hundrede år siden. Efter anden verdenskrig afløstes den af gummivognen, som har vist sig at være mere praktisk og særligt efter traktorens fremkomst. Men i udlandet er den overvejende endnu »vognen«.

Denne vogntype har i det væsentligste været ens ikke alene i de danske landsdele, men tillige i mange andre lande.

Stivvognens forred (forvogn) bestod af akselbænk, klo og plade (bro) samt kæpstok. I tidligere tider havde alle disse vogne træaksler, og disse var fuldt tilstrækkelige til datidens brug, men da andre vogne fik jernaksler, fik stivvognen det også. Træakslen var blot en forlænget akselbænk, hvis ender var rundet til navets udboring, og hjulet blev holdt på plads med en luntestik (jernpind). Jernakslen blev derimod hugget delvis op i akselbænken. Se 20.

I kloen blev udskåret en forklo til vognstangen og en bagklo til langvognen. Som enspændervogn fik den en fast hammel og

et par enspænderstænger. Oven på akselbænk og klo blev lagt en plade, og to dragebånd holdt sammen på forredet, og hvis der var jernaksel, da tillige denne. Midt igennem kæpstok og forred blev boret hul til hovedboltens. Kæpstokken kunne da drejes på en jernkrans.

En langvogn holdt forbindelsen imellem for- og bagred, og med en lang langvogn kunne vognen blive 4 meter lang, når den skulle anvendes som høstvogn eller kørsel af træstammer.

Bagredet bestod af en akselbænk som forred, men var 1½ cm kortere – grundet på de større baghjul, og hjulsporet skulle være lige bredt for og bag. På akselbænken blev lagt en vognvær, som havde forbindelse med langvognen. Ovenpå disse kom kæpstokken, og denne kunne ikke dreje. Kæpstokken blev altid lagt midt over akslen – i tidligere tid lå den slet med for og bagkant af kæpstokkene, men derved blev trykket på akslerne skævt.

Når stivvognen blev forsynet med en kasse bestående af bund, to fjælle og to gavle, kaldtes den for en fjællvogn.

Præster og læger havde ofte deres eget en-personers sæde, som kunne spændes fast på fjællene med læderremme og derved formindske de hårde stød, vognen gav.

Men så sent som 1840 bestod denne vogntype, hvor en vognmand Johan Kofoed i Rønne bekendtgør, at han kører med fjeldvogn.

Den slags vogne skulle dog snart til personbefordring blive afløst af vogne med fjedre og jernakslers, og dette begyndte sidst i 1850'erne. De første var de såkaldte to- eller tresædede vogne – den tosædede var den mest almindelige. Forsædet sad fast, men med to bagsæder kunne vognen blive til en char-a-banc og have plads til 6 personer. Ved fjernelse af bagsæderne kunne vognen anvendes til at køre med varer. F. eks. til mølle eller til bys.

Snart efter kom tospænder fjedervogne til arbejdsbrug og en enspænder vogn til mindre landbrug – denne kunne tillige anvendes til stadskørsel.

Senere kom flere vogntyper frem, og disse var ponyvogn, dogcart, gig og jumbe.

VOGNHJULETS FREMSTILLING

Til fremstilling af disse vogne var fire fag nødvendige, og det begyndte med karetmagere og fortsatte med smede, malere og sadelmagere. I Rønne var dog en vognfabrikant, som havde de nævnte fag under et.

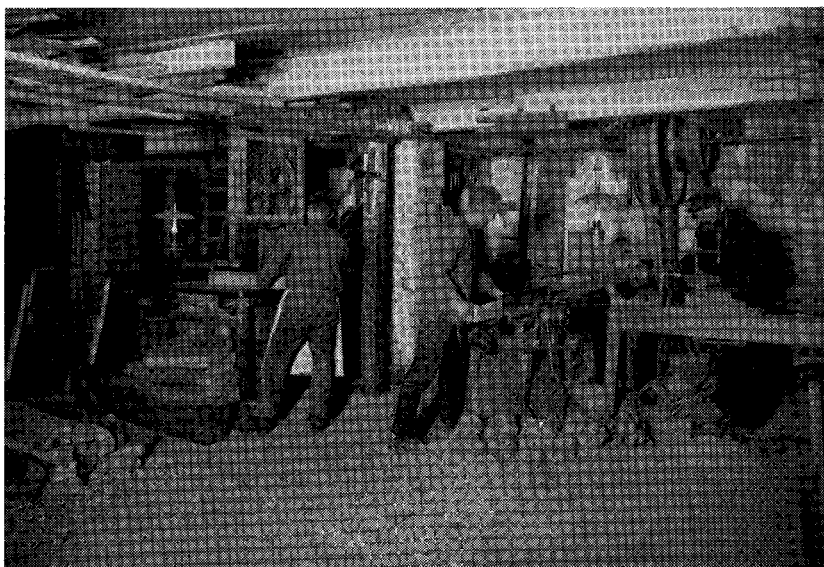
Karetmagerværksted

To billeder af et karetmagerværksted i Østermarie, som det var indtil 1946. Det var bygget 1893.

Fra venstre ses på det ene billede færdigafhøvling af fælg på et hjul. Ved væggen ses et hjul til såmaskine. På en stang under loftet hænger båndknive og borsving. I reolen på væggen ses forskellige stemmejern og sneglebor. Foran den midterste høvlebænk ses en færdig kane og ved den sidste høvlebænk ses en dog-cart kasse.

Midt i forgrunden ses 4 hjulnav til gighjul med forsatte egehuller. De er lige kommet hjem fra smeden, hvad rebet igennem bøsningshullerne viser. Hvert nav er blevet bændt med to bænd-

ringe af halvrundt jern. På stænger under loftet ligger hjuleger og andre trædele – fjernest ses større træmodeller til forskellige større vogndelev. Under loftet ses lidt af en sortmalet tegneplan, hvor vognkasser blev tegnet op med brændt kridt og derved blevet hårdt.

Til bilkarosserier var den dog for lille, hvorfor der blev lavet en større, der lige kunne gå op imellem bjælkerne. På denne blev sat maskinpapir og karosseriet tegnet op i fuld størrelse med blyant. Under loftet ses stokke, hvorpå lamperne let kunne flyttes.

På det andet billede ses fra venstre på et par stænger under loftet nogle kasser, hvori der er færdige kiler i forskellig bredde til at sætte i egetapperne, når fælgene er blevet sat på i hjulbanken.

Maskinerne består af et båndsav, en afrettermaskine og en hjulmaskine. På stolpen foran skorstenen ses et stregmål, og oppe under loftet hænger en række karetmagerbor i forskellige størrelser. På bjælken hænger et kantapparat til kantning af tospænderstænger på høvlemaskinen. Hjulmaskinen er opstillet til boring af hjulfælg.

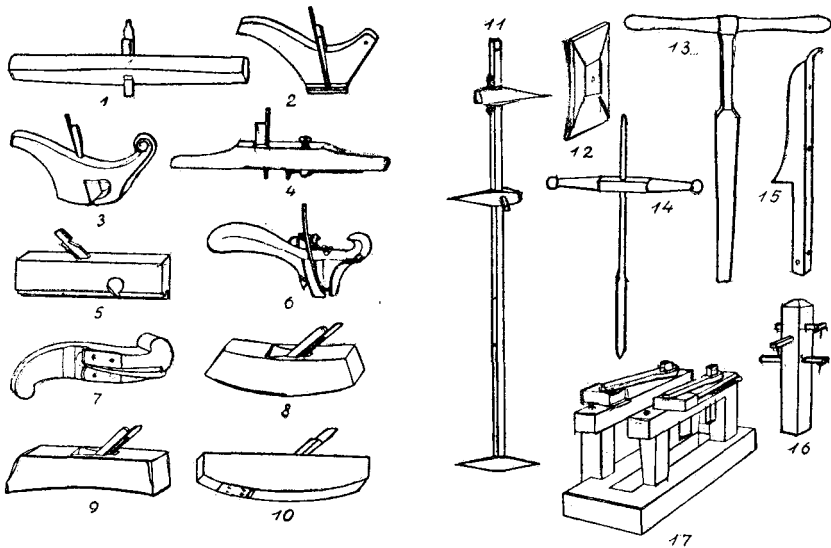
VOGNHJULETS FREMSTILLING

Derunder ligger forskellige dele til boring af egehuller i nav og til tapning af runde tapper, efter egerne er slået i navet.

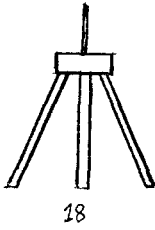
Bagved og under loftet er forlagstøj med remskiver og remme til at trække maskinerne, og disse løber meget hurtigt fra 800 til 4000 omdrejninger pr. minut.

Karetmagerværktøj

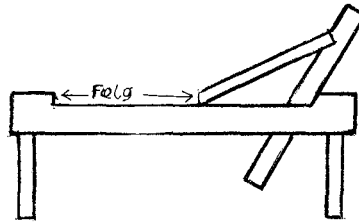
1. Grundhøvl, 2. Falshøvl, 3. Falshøvl, 4. Kradser, 5. Listehøvl, 6. Nothøvl, 7. Nothøvl, 8. Rundhøvl, 9. Hulhøvl, 10. Rundhøvl, 11. Stangpasser, 12. Brystplade til karetmagerbor, 13. Bøsningbor eller Rydske, 14. Karetmagerbor, 15. 2 stk. rundehager til høvlebænk, 16. Stregmål, 17. Hjulbænk, 18. Fuge- og tappebuk, 19. Fælgbuk, 20. Stivvogn, 21. Karetmager-høvlebænk, 101. Langhøvl, 104. Slethøvl.

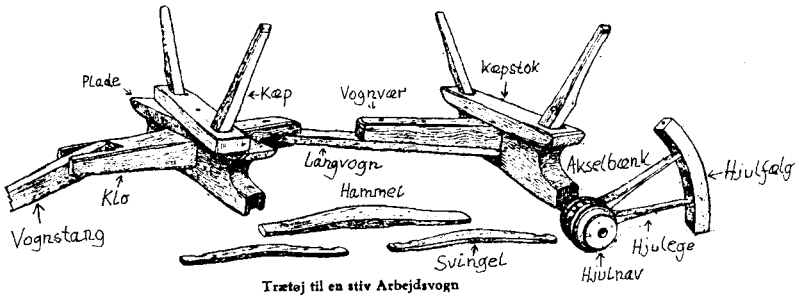
AKSEL JENSEN

18

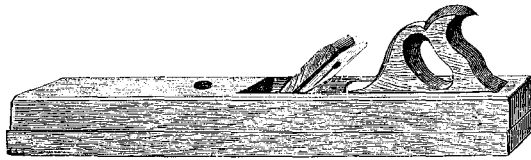

19

Trætoj til en stiv Arbejdsvogn

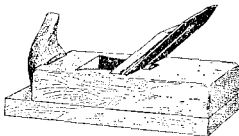
20

Nr. 101. Rubank, 63 cm (24") lang, af Rødbøg,

med dobbelt Jern

$2\frac{1}{4}"$	$2\frac{1}{8}"$	$2\frac{1}{2}"$	$2\frac{3}{4}"$	3"	engelsk
58	62	65	70	75 mm	4,65—5,50

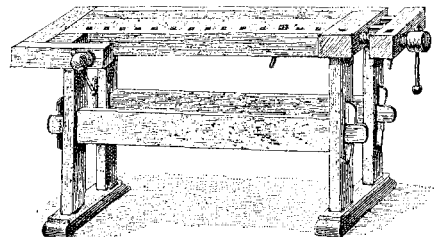

Nr. 104. Dobbelthøvl, 25 cm ($9\frac{1}{2}"$) lang,

med

$1\frac{3}{4}"$	$1\frac{1}{2}"$	2"	$2\frac{1}{8}"$	$2\frac{1}{4}"$
46	48	50	54	58 mm

brede Jern ..... 2,75—3,15

21

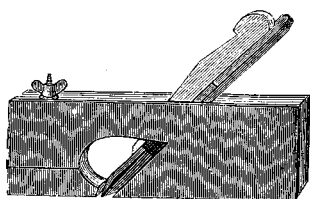
VOGNHJULETS FREMSTILLING

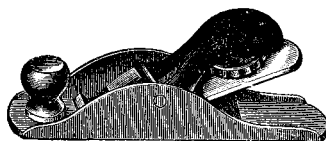
Nr. 95. **Bugthøvl**, 255 mm lang,
Jernet 54 mm bred.

Nr. 107. **Baandknife**, Stutgarter

Nr. 116. **Simshøvl** m. dobb. Jern 3,25
do. m. enk. Jern. 1,35

Nr. 133. 170 mm lang, m. 44 mm
Jern 1,50

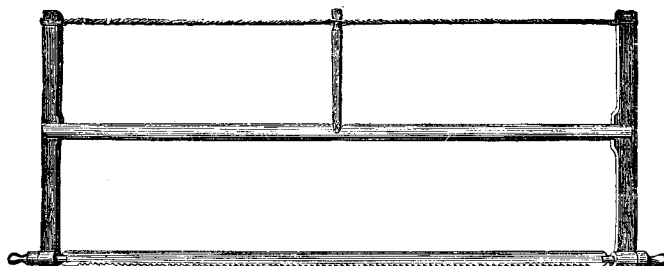

Nr. 191. **Stemmejern**, franske, alm.
tynde, fra 2—50 mm brede 0,35—1,60

Nr. 218.

Nr. 218. **Stemmejernshefte**, ovalt,
af Hvidbøg, 13, 14 og 15 cm
0,16—0,20

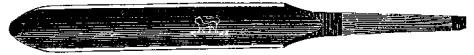

Nr. 273. **Haandsav** med lakerede Bøgetræsarme og Klinge med faste Angler
som Illustrationen, i Størrelser 1 $\frac{1}{4}$ —3' 1,45-

AKSEL JENSEN

Huljern, franske fra 4—45 mm. ....

Nr. 247. Drejerør, franske, fra 6—40 mm. 0,65

Nr. 249. Drejemejsler, franske, fra 6—40 mm 0,60-

Nr. 261. Karetmagerøkse, forlagt m.

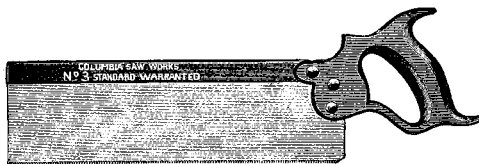
Støbestaal, 175 mm Snit. 6,65

Nr. 263. Skarøkse, hul 3,50

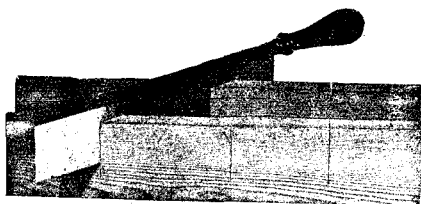

264. Skørsav, P. W. Brand, 3½ Fod med tyndsleben Ryg, filet og

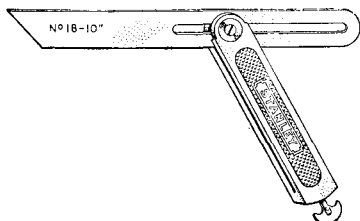
Nr. 300. Rygsav, amerikansk, med blaa Ryg, 8" - 18" engelsk ..... 2,15 - 5,25

VOGNHJULETS FREMSTILLING

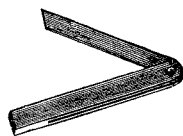

Nr. 340. Geringskasse af Fyrretræ, 200 og 250 mm. 0,90—1,00

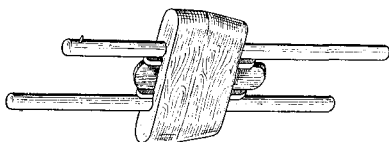
Nr. 340 a. do. af Bøgetræ, 200 og 250 mm . . . . 1,10—1,45

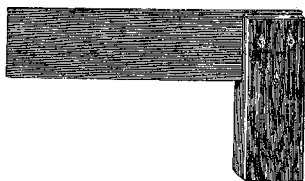
Nr. 352. Smigvinkel, Stanley, stilbar, helt af Staal, forniklet, 200—250 mm . . . . . 2,25—2,50

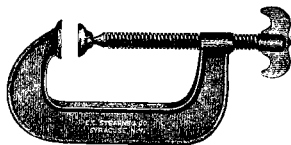
Nr. 354. Smigvinkel af Træ 0,90

Nr. 364. Stregmaal af Træ ud. Besl. 0,80

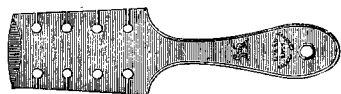

Nr. 358. Amerikansk Stanley-Vinkel med Messingbeslag og Staaltunge 115—300 mm ($4\frac{1}{2}$ —12" eng.) 0,70—1,90

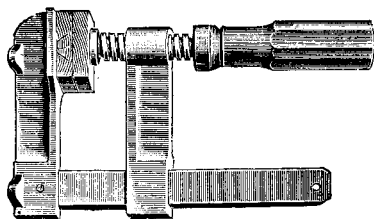

Nr. 372. Jern Skruetvinger i samme Størrelse som Nr. 371 . . 0,75—1,00

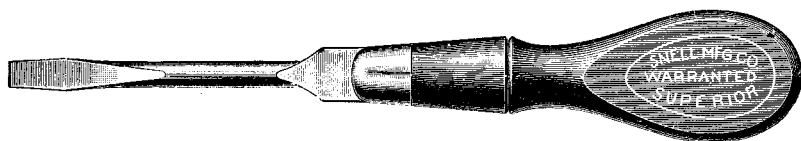
AKSEL JENSEN

Nr. 330. Savudlægger, fransk 0,60

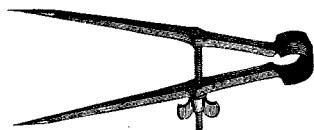
Nr. 374. Stilbar Skruetvinger, 125, 175, 200, 250, 300 cm Spændevidde ..... 2,00—4,25

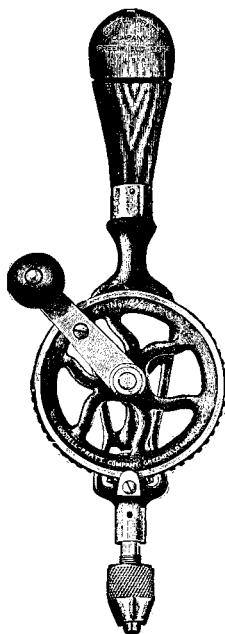
Nr. 388. Skruetrækker, sort Haandtag, forniklet Ring og prima 75, 100, 125, 150, mm Klinge ..... 0,30—0,65

Nr. 451. Passer, prima fransk, mrkt. „Haand“, 10, 13, 16, 19 cm 0,55—

Nr. 459. Fjederpasser, fransk, med Skrue, 13, 16, 19 cm. 1,30—1,60

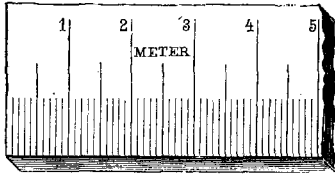

Nr. 491.

VOGNHJULETS FREMSTILLING

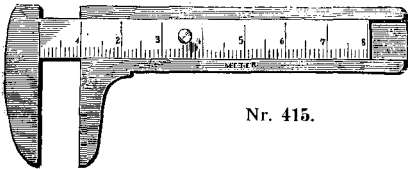

Nr. 401. Tommestok, ekstra prima, med selvluukkende Fjeder.

Nr. 405. Stiv Maalestok

- a) 1 Alen lang, dansk og Meter 0,25
- b) $\frac{1}{2}$ Meter lang, — 0,25
- c) 1 — — — med Mes-
singbeslag..... 0,85
- d) 1 Meter lang med Svindmaal, 1 $\frac{0}{0}$ ell.
2 $\frac{0}{0}$ Svind..... 1,15

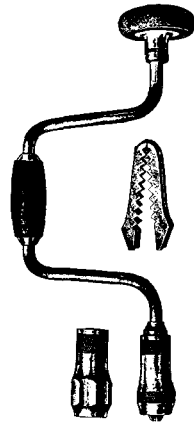

Nr. 415.

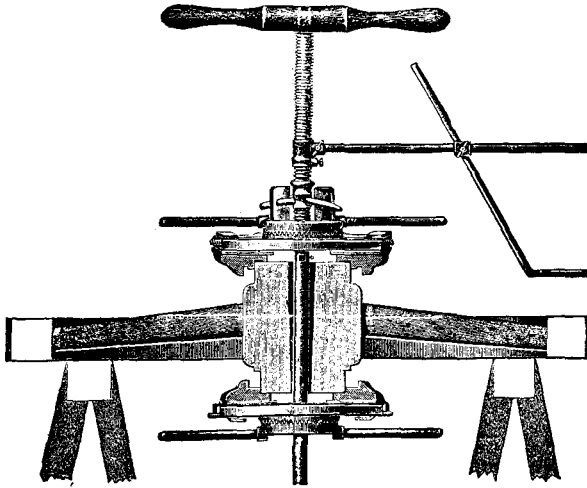
- Nr. 415. Skydemaal helt af Messing,
Tomme og mm Inddeling, 80
—100 mm lang ..... 1,50—1,85
- Nr. 415 a. do. do. dansk, engelsk
og mm Indd., 80—100 mm 1,65—2,00

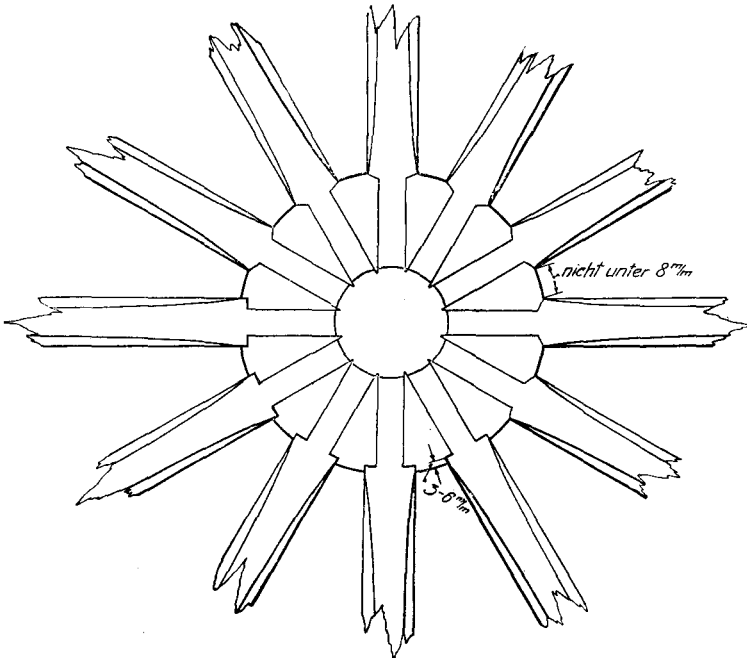
Nr. 467. Lomme passer, $7\frac{1}{2}$ — $11\frac{1}{2}$ cm
0,45—0,70

Nr. 475. Borsving,
amerikansk, prima 2,50

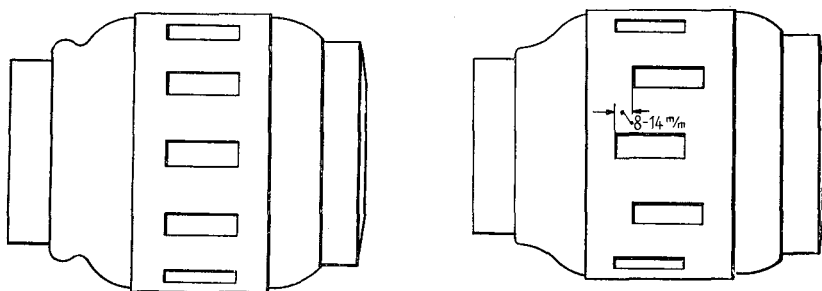

Navboreapparat. Borer saavel cylindriske som koniske indtil 120 mm, faas saavel med som uden Rettelinial.

Snit af hjulnav med nederste del af hjulegerne.

VOGNHJULETS FREMSTILLING

Tegning af hjulnav – det ene med forsatte eger.

Biler på Bornholm

Den første bil kom til Bornholm den 20. januar 1905. Det var kaptajn Fuglsang fra Dansk Automobilselskab, som kom med 12–14 pers. omnibus med faste gummiringe. Det var en fransk bil af mærket »Brillie« med 4 cylindret motor, og den havde 24 hk. og var indregistreret i København og havde nr. K 98.

I Rønne blev den hejst i land fra damperen, og straks efter gik det i strygende fart til Hasle, hvor man gjorde holdt uden for fotograf Soltau Sivertsens ejendom. Han havde sikkert vist interesse for biler, og han blev da også den første bilejer på Bornholm. En halv time senere fortsatte den til Allinge fulgt af mange hestekøretøjer. Om eftermiddagen var pressen indbudt til en køretur med bilen.

Bilen blev nogle få dage på Bornholm, og den kørte forbi vores hjem i Østermarie på vej til Svaneke, men jeg mindes ikke andet end en stor støvsky – vejene var dengang ikke støvfri.

Det blev imidlertid ikke denne bil, Sivertsen købte, men en anden åben Char-a-banc bil – den havde plads til 12 personer. Den fik det høje nummer J. 2012. Billetprisen var 50 øre pr. mil (7½ km). Den viste sig mindre driftsikker og blev ombyttet med en mindre bil. De fleste biler havde ikke vindspejl og var åbne – enkelte dog med kaleche. De fleste biler havde kun ringe maskinkraft, hvorfor passagererne af og til måtte stå af og skubbe bilen op ad stejle bakker. Efter nogle års forløb ophørte han med bil-

kørselen og fik plads på apoteket i Næstved – han var nemlig udlært farmaceut.

Iblandt de første bilejere var teglværksejer Kielberg, som havde en åben »Villie« bil med nummer J. 1, og urmager Munk, som fik bil nr. J. 2. Dyrlægge Veilbach havde en topersoners »Wanderer« – den var meget smal, og personerne sad efter hinanden. Maskinhandler, kaptajn Johan C. Kofoed i Allinge fik en bil 19. oktober 1906 med 4½ hk. motor – denne motor blev hurtigt ombyttet med en stærkere. Den første har nok ikke kunnet tage bakkerne.

Læge Borch, Allinge, havde en trehjulet »Phænomobil«. Møllebygger Christoffersen i Rønne havde ligeledes en trehjulet bil, »Cyklonette«, men ellers var alle biler på fire hjul.

På den tid havde bilerne udvendig bremse- og gearstang, ligesom de havde karbidlygter, som lyste ganske godt, men havde den ulempe, at om vinteren frøs vandet i gasudvikleren til is. Når en bilring punkterede, var det som med cykler i vore dage. Dækket måtte tages af og en anden slange sættes på. Senere kom omskiftelige fælge og i vore dage omskiftelige hjul.

I 1916 blev Gudhjem-Åkirkeby jernbanen indviet, og der blev oprettet en omnibusrute Østermarie-Svaneke. Tidligere var en sådan blevet oprettet imellem Rønne og Hasle.

Straks efter første verdenskrigs afslutning 1918 kom der hurtigt mange amerikanske biler og særligt af mærket »Ford«.

Automobilforretningen Bornholm ved Rørdam Holm havde til april 1919 en hel række Fordbiler til syn på Store Torv. De fleste med kaleche – der snart blev til laser. I 1925 havde automobilhandler Ferd. Jørgensen et endnu større antal Chevrolet biler til syn, og nu var det blevet til lukkede.

Stadsingeniør C. Milner begyndte 1922 omnibuskørsel med to 25 pers. Audi. – Den ene hele året fra Rønne over Åkirkeby til Neksø og Svaneke. Den anden om sommeren til Allinge, Gudhjem, Østerlars, Østermarie, Almindingen, Årsballe og Rønne. Senere på dagen kørtes den samme rute, men den modsatte vej. I 1935 overtog De bornholmske Jernbaner alle omnibusruter på Bornholm.

VOGNHJULETS FREMSTILLING

Til en begyndelse kunne benzin kun fås meget få steder. I Rønne kunne den fås hos grosserer Erthmann og Jens Vest, og leveringen skete fra benzintønder. Derefter fik købmændene benzinstandere, som igen er blevet afløst af tankstationer.

Den første bil, som blev lavet hjemme i Østermarie, var en 5 personers Fordbil, og det var i vinteren 1919. Karosseriet blev skåret over lige bag forsædet, og der blev lavet en forretningskasse, hvorved bilen kunne benyttes både til privatkørsel og til forretningsbrug.

Da bilerne efter første krigs afslutning kom frem, kunne de kun fås som personbiler og ikke som last- eller forretningsbiler. Disse blev fremstillet af stedlige håndværkere, og det blev til adskillige. Tillige blev der bygget to personbiler i Østermarie – de eneste, som blev lavet på Bornholm.

I vor svendetid havde min broder, Aage Jensen, og jeg haft arbejde på forskellige karosseriværksteder i ind- og udland.

Min broder begyndte karosseriværksted i Rønne 1930. Året efter overtog jeg min faders forretning, og her blev det mest hestevognsarbejde. På den tid var det meget dårlige tider, og det kunne være småt med arbejde.

I vore dage fås alle biler færdige fra fabrikkerne.

Foruden biler må vel også nævnes motorcykler. De første havde en lille motor foran på en almindelig cykel – dog med en forstærket forgaffel. De blev lavet i København og bar mærket G. E. M. Ellers var de tyske »Wanderer« de mest udbredte. Omkring 1908 kom de bekendte »Ellehammer«, og disse havde en vis lighed med vore dages scootere. Efter første krig var de mest kendte B.S.A., Harley Davidson og Indian.

DAMS HOTELS HISTORIE

Af Johannes Lyngby

Da ejerforholdene til den bygård i Rønne, der senere blev til DAMS HOTEL, er så nogenlunde kendte, måtte det være fristende at bringe en nøjere beskrivelse af disse, når det her forsøges at give en beretning om stedet og dets historie, så meget mere som dets ejere gennem årene helt fra slægten Kames (1558) var »kendte navne«, folk, der ikke alene beskæftigede sig med landets vigtigste erhverv: handel, skibsfart og landbrug, men tillige var blandt byens ledende personer som borgmestre og rådmænd.

Imidlertid er historieskrivning af ringe værdi om den ikke er fuldt korrekt, og da der her ville kunne påpeges forskellige mangler m. h. t. navne, arveforhold og årstal, der ofte blander sig ind i hinanden, må det foretrækkes at tage springet ca. to hundrede år frem til den tid, hvor familienavnet DAM bringes ind i billedet sammen med bygningernes anvendelse som HOTEL.

Af hensyn til senere beskrivelse skal det her anføres, at ejendommen, på nær et par mindre huse beliggende ud til Store Torv (Mønsterpladsen), omfattede hele arealet mellem Rosengade og Krystalgade (Skidenstrædet) ned til det smukke gamle stengærde ind til kommandantgårdens have, og at disse bygninger, foruden til købmandshandel, benyttedes i forbindelse med de to tilhørende avlsgårde, Rosmannegård og Nygård i Knudsker.

Efter tidernes omskiftelser solgtes gårdene med tilliggende jorder på tvangsauktion i 1768 for 753 rdl. 3 mk. og 3 sk. til Mads Koefoed Stender, der, som kun nittenårig, havde giftet sig med enken efter kaptajn P. Dam, Agnete Dam, Åkirkeby, hvorved han blev stedfar til seks børn. Modigt gjort, kan man vel sige.

Men foruden kone og børn må han også have fået penge, hvilket kunne fremgå af, at fru Dams yngste søn Peder Chr. Dam, kun ni år gammel, kunne indskyde en større sum penge som prioritet i gården. Der angives 688 rdl. og 2 mk., hvad dog må synes noget

ejendommeligt, med mindre det kan have forbindelse med den kendte bornholmske arveregel, der giver den yngste søn største arveret. Det var da også ham, som efter stedfaderens død indtrådte i ejerforholdet og gav stedet det navn, det siden har beholdt. Arvefølgen gjorde, at hans søn af samme navn bragte dette forhold videre, og da denne, Peder Chr. Dam jun., der var svagelig og led af krampetilfælde, ikke mere kunne magte styret, lod han det overgå til sin broder, Adolf Müller Dam (1819), med have og løssøre for henhv. 700 og 300 rdl. rede sølv desuden »Undentag« beregnet til 110 rdl. Man må dog her erindre, at det var efter statsbankerotten 1813, hvor seddelpenge kun havde en trediedel af sølvpenges værdi.

Det må også bemærkes, at ombygninger gennem årene helt havde ændret forholdene fra alene at være gårdbrug til andre mere bymæssige formål.

Adolf Dam var kun nitten år gammel, da han overtog gården, men i modsætning til sin broder beskrives han som en stor og kraftig mand, der munter og livsglad ydede en berømmet indsats i byens florerende selskabsliv. Dette forstås, når han også nævnes som en betydelig dilettantskuespiller. Adolf Dam blev en skikkelse, som længe vil leve i vort teaters historie. I sit embede som kæmner, og i sit virke som den muntre og foretagsomme leder af DAMS HOTEL, vil hans navn ligeledes blive erindret.

Sammen med to andre unge mænd, Lars Windsløv (senere sognepræst i Østerlars) og Mads Stender (ejer af Ladegård), tog han initiativet til at bringe afveksling i de sædvanlige fastelavnsløjer ved at gå til byens embedsmænd og mere velhavende borgere for, under private former, at give scener af Holbergs komedier. Han optog således også her en af hans broder startet gerning.

Det påstås om ham, at han havde et »godt Teateransigt«, og i sammenligning med hans kunst går man helt op til Phister og Volkersen.

De komiske roller lå bedst for ham. Bl. a. udførte han bonde-drengen Per Nielsen i Holbergs »Den pantsatte Bondedreng« I 1826 udnævntes han som meddirektør for det nyopførte teater,

Parti fra torvet mod Krystalgade.

men virkede stadig på scenen. I årene 1818 til 1840 ikke mindre end 87 gange, et antal, der ikke menes overgået af nogen anden.

Den i Knudsker beliggende gård »Rosvang«, den egentlige avlsgård, var stadig under Dams Hotels ejerskab. Af dens 69 td. land afhændede Adolf Dam de 35 til kaptajn Rasmus Marcher, der på et eller andet tidspunkt også må have erhvervet sig det areal, der lå mellem rådhuset og Rosengade, hvor blandt andet senere gæstgivergården »Fremtiden« blev bygget. Som ejer af restarealet var han dog stadig knyttet til Knudsker kommune. I denne forbindelse nævnes en mellem A. D. og kommunen opstået konflikt, idet han, da jorden var ubebygget, og høsten avledes til Rønne, ikke mente sig interesseret i at være medlem af »Gildet«, som alle andre gårdejere i sognet var det, i henhold til »Gildeskraaen«. Knudskers bønder holdt imidlertid fast på deres krav og udnævnte ham endog til »Skraaherre« (protokolfører). Men A. D. holdt ved sit. Han nægtede stædigt at modtage protokollen og udeblev fra gilderne, hvilket resulterede i følgende resolution, indført i protokollen 29. maj 1842:

»Det bemærkes, at der ved samme Datoes Gildesforsamling blev af Uuldermanden, P. Sode, udnævnt af Sognets de mest ansete

Bønder til at dømme hvad Muldt at Hr. Adolf Dam, som Ejer af 20. Selvejerre i bemeldte Sogn burde pålægges (!) for den af ham begaaede Forsømmelse, at han ved den 29. Septbr. 1839 at være udnævnt til Skraaherre og ved aldeles Udeblivelse, derfor af undertegnede dømt til, til førstkommende Mortens Dag at levere $\frac{1}{4}$ Tønde forsvarligt Øel til Gildeslaugets bedste, og saaledes fragiver sin Post og i hans Sted udnævnes Hans Peder Jespersen.«

Da Gildesprotokollen senere er tavs om, hvorvidt leveringen har fundet sted, kan man vel tvivle, om noget »forsvarligt Øel« er kommet gildesbrødrene til gode.

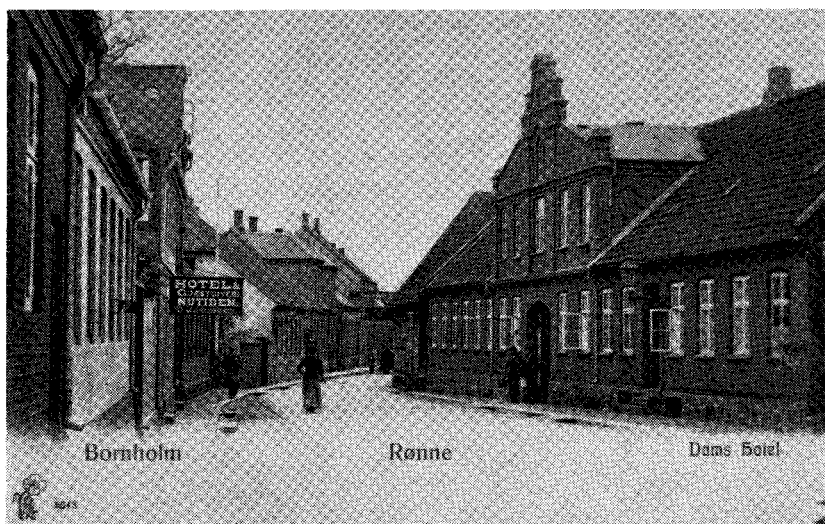
Selv om det hævdes, at der, før A. D. overtog stedet, er blevet lejet værelser ud til rejsende, kan der dog ikke herske tvivl om, at det er hans navn, hotellet bærer og antagelig vil beholde i al fremtid. Ej heller om, at det er ham og hans hustru, som gav det sit, for deres tid, så personlige præg, og gjorde det til et så udtryksfuldt træk i byens ansigt.

Når ungerne rundt i hjemmene var kræsne og ikke ville spise den mad, de fik, hed det: »Kain I ikkje li Måden, saa faar I mæn gaa te Adol Dams, der kain I faa Fasânstej aa Napoleonskåger.«

Adolf Dam giftede sig 1829 med en møllerdatter fra Vordingborg, Juliane Marie Thomsen. I ægteskabet fødtes seks børn, hvoraf de to døde, før de blev et par år. En søn, Karl Erasmi Dam, blev gårdejer og giftede sig i Sverige, Boda, Kalmar len. Desuden »de tre jomfruer Dam«. A. D. døde den 20. august 1868, hans kone først 20 år senere. I familiegravstedet på Rønne kirkegård, som stadig bevares, hviler forældrene og de tre jomfruer.

Købmandshandelen var allerede i A. D.s tid fuldkommen ebbet ud. Efter hans død solgtes resterne af endnu tilhørende avlsbrug, og de fire efterladte drev gæstgiveriet videre.

1869 foreligger ansøgning fra »Gæstgiver Dams Enke, hvorefter hun agter ved Stedet, nyt Nr. 766, at nedrive 19 Alen af den søndre Længe og i Stedet opføre 6 Fag af Grundmur med Tegltag«, hvorimod intet haves at erindre, når visse betingelser opfyldes, herunder indrykning fra gadesiden og »at Vinduerne ud imod

Bygningen mod Krystalgade med den senere påmurede frontspice.

Gaden ikke maa indrettes til at aabne udad, forsaavidt Fortovet paa enkelte Steder ikke maatte være 2 Alen bredt.«

Fru Dam har altså ikke manglet initiativ.

Bygningen stod færdig til indflytning i sommeren 1870. Samme år søgtes om tilladelse til at reparere »østre Længde, som er indrettet til Heste- og Kostald«. 22 kvadratalen jord ved gaden solgte hun for 4 mark pr. kvadratalen!

Det havde tidligere været pålagt grundejere i Rønne selv at brolægge gade og fortov ved deres beboelser, men i 1872 vedtog Rønne byråd at brolægge Skidenstrædet og samtidig – efter københavnsk mønster – at omdøbe det til at hedde Krystalgade, ligeledes vedtoges det, at Storegade fra Krystalgade til Statsskolen skulle brolægges for således at gøre disse gadestrækninger til hovedfærdselsårer til havnen.

Man forstår den betydning, disse arbejder må have haft for Dams Hotel, selv om man nøjedes med at »lægge en kørebane i midten, 6 alen bred af tilhuggede sten«. Da der ingen kloakering var til afløb for regnvand, måtte rendestenene være ret dybe og således overdækkede med rendestensbrædter ved indgange og til

porte. Under store regnskyl kom vandet fra højereliggende gader brusende og sejlede dem med strømmen ned ad Silkegade til, og hele gaden stod under vand. Men man tog det jo ikke så nøje den gang, og forøvrigt var denne form for gaderensning almindelig lang tid efter.

Det vil måske være rimeligt også her at erindre om, at gården rent bygningsmæssigt efterhånden havde taget en hel anden karakter, og nye arbejder foretoges stadig. Laderne, der lå ud mod Skidenstræde blev hovedbygning. Stuer og pakhus i vest blev gradvis til stueetagen i den endnu eksisterende gamle sal, og den hidtidige gårdsplads ændredes til at blive det haveareal, der havde indgang fra Skidenstræde. En del af det er af den nuværende ejer indtaget som en nødvendig udvidelse af hotellets restaurant. Nordre længe var opbygget med stuer, køkken og bryggers. Staldene i øst var stadig stalde med tilhørende affaldsplads. Ind gennem disse bygninger førte en overdækket port fra smøgen ud til Store Torv langs købmand O. P. Raschs pakhuslænge. Ud mod haven lå bestandig det gamle tørveskur, vist nok den ældste tilbageværende bygning, der med sit krogede skånske bindingsværk og de lerklinede mure kom til at danne en meget smuk pendant til længen mod nord, hvor søstrene Dam kom til at nyde deres otium, og havde både adgang til, og udsigt fra, til haven. Det har været et sted i 1850-erne, den fik sin store fornyelse, dog sikkert af sparegrunde kun ned til den lille tværbygning, hvor de beholdt køkken og bryggers, og hvis gavl mod øst var sat af gamle munkesten på højkant. I den sad små vinduer med blyindfattede, metalglinsende småruder, der spejlede deres alderdom i solglansen og sendte en smule af den ind på Trines loft. Alt i den bygning kaldtes *Trines*.

Efter moderens død overtog hun ledelsen af hotellet, medens søstrene Marie Adolfine og Augusta Tomine overtog hver sin rolle i den daglige drift. For moderens initiativ stod hun ikke tilbage, men fuldførte fløjen mod gaden og forsynede den senere med en frontispice.

De udførte byggearbejder foranledigede, at hotellet kom i besiddelse af en stor del gæsteværelser, hvorved det fik et betydeligt

*Det gamle tørveskur og den podede
rødtjørn.*

forspring for de andre i byen eksisterende hoteller, »Danebrog« (senere Hotel Bornholm) og Hotel Rønne ved kirken, som for adskillige år siden er nedlagt. Ligeledes købte hun huset, der lå, hvor nu Odd-Fellow-Logen er opført. Desuden havde hun evne til at bibeholde de af faderen skabte gode traditioner. En gammel rønnebo, kaptajn Th. Folkmann, har i sine erindringer skrevet: »Gamle Adolf Dam, hans Frue og Døtrene – særlig Trine – var meget optaget af Hotelvirksomheden og stod i høj Kurs hos Børgerskabet. Vi unge mødtes jævnlig, naar vi gerne ville have arrangeret et lille Bal, hvortil mange af Byens Fruer og Frøkner mødte. Naar Midlerne var smaa, blev det til et saakaldt »Bollebal«.

Før der gås videre med den historiske rækkefølge af hotellets ejerforhold, skal her anføres et par eksempler på lejemaal og beskrivelse af nogle fester, der fandt sted under Dam-slægtens ægide.

Før »Bornholms Avis« fik sit eget hus i Store Torvegade, havde ejeren, Eggert Tryde, måttet flytte sit, som det hed, »Priviligerede Avertissementstidende«s trykkeri til forskellige ejendomme i byen, herunder Dams Hotel, hvor bladet havde til huse i årene 1830–32.

Fra 1843 at regne var Adolf Dam i otte år kæmner i Rønne, og havde da ganske naturligt indrettet dette stadens vigtige administrationslokale i sin egen bygning. I øvrigt må det vel lyde lidt snurrigt i vore ører, at en mand, der dog må menes at have nok at bestille som hotelvært, købmand og avlsbruger, også fandt tid til at påtage sig et sådant hverv, men det forstås vel, når en statistik, udarbejdet af A. D. i 1850, fortæller, »at Byen da havde 4717 indbyggere, hvoraf der var 1008 Skatteydere, og af disse 38 Embedsmænd, 134 Enker, 121 Daglejere, 34 Fiskere og 82 Sømænd, der alle, enten ved Privilegium eller Uformuenhed, var helt eller delvis fri for skat«.

Som den vigtigste lejer i hotellet må Rønne Klub nævnes.

Det var en henvendelse fra klubbens styrelse, der fik fru Dam til efter sin mands død at bygge den første grundmurede bygning ud til Krystalgade for at få lokaler her. Dette efter at klubben havde flyttet noget om i byen. I den gamle apoteksbygning på hjørnet af Nygade og Storegade havde apoteker Dirchs oprettet en »Spise-café«, hvis lokaler klubben benyttede. Denne overtoges senere af Johan Peter Mangor, efter enkefru Dirchs, som drev den efter sin mands død. Han fik indført i sin kontrakt, at der kun skulle serveres »Koldt Bord«.

Når fru Dam har ment det økonomisk forsvarligt at gå til en større ombygning for at kunne huse klubben, må det skønnes, at denne har haft en væsentlig betydning for borgerne. Amtmand Thorup oplyser således: »Rønne har en Klub for Mandfolks Samling to Dage ugentlig. Fruentimre komme kun til Baller, men ellers ikke i selskaber.«

Løjtnant M. C. Bech skriver i sin dagbog (1808): »Der var en Klub oprettet i Rønne, tildeels af Officerer og Embedsmænd, og holdtes den i Apotheker Mangors Lokale, hvor der dog kun beværtedes med kold Mad. Her samledes Medlemmerne hver Aften til Billard, L'hombre og Whist, naar de ej var anbragt andensteds i Selskab. Kongens Fødselsdag d. 28. Januar 1810 blev højtidelig holdt i Klubben hos Mangor, ved Middagsgilde og stort Bal om Aftenen.«

Længen mod nord, hvor søstrene Dam nød deres otium, set fra havesiden.

Senere flyttede klubben til »Billardholder Ølsteds Lokale«, muligvis senere »Konditor Bruuns Lokale paa Storegade«, (senere Bornholms Avis' ejendom) og herfra til »Madam Kofoeds Gaard 'Fremtiden'«, hvorfra den flyttede til »Enkefru Dams Gæstgivergaard i 1869.

Der var ikke på dette tidspunkt almindelig foreningsfrihed, og det kan måske være interessant at gengive et par af de betingelser, som klubber og forsamlinger var underlagt. De findes i en forordning udstedt til landets politimestre, således:

1) »At du haver nøje at erkyndige dig om alle slige Forsamlinger eller Clubs, hvor de holdes og under hvilke Formænd. Dette antegner du og tilstiller dem en Afskrift af denne vor Befaling, imod at de giver en Revers fra sig, at de samme, til allerunderdanigst Efterfølgelse, har modtaget.

2) Hvor disse Clubs herefter kan indrette sig, skal ikke Husværten alene, men og Formændene ufortøvet til dig anmelde, at de paa det eller det Sted forsamler sig. Vi vil, at Formændene skal være Embedsmænd saa vidt muligt, i det mindste Mænd af agtet Alder og et sat Væsen og bekendt for god Opførsel. Naar dette ikke er saa, anses Forsamlingen for ulovlig og maa ikke taales.

3) Da sådanne Formænd i Henseende til Ungdommens Sæder og Forlystelser ene kan og bør have Vor Tillid, saa vil Vi og at de skal være Gud og Os ansvarlige for den ungdoms Opførsel, som de antager i denne Forsamling, forstaas paa Stedet, hvor de samles, og saalænge forsamlingen varer. Formændene skal da mage det saa, at det hele Selskab forener sig med hinanden om saadanne Artikler, hvormed ikke alene smuk Orden, den værdige Sømmelighed og en anstændig Forlystelse kan fastsætte, men og skadelig forsømmelse og Tidspilde for Ungdommen forekommes, og paa det bedste denne slibrige Alder i fornuftige og ansete Folks Selskab, anføres til Sædelighed, Klogskab, Ærlighed og Sparsommelighed.

4) Dette forudsat flyder det af sig selv, at Selskabet ender Kl. 11 om Aftenen, at intet lastefuldt taales, som er under Politiets Tiltale, at alle Slags Hazardspil aflyses, og kort sagt, at alt, hvad som Dyd, Lov og Anstændighed har sat sit Brændemærke paa, ikke fordrages. Thi i alt saadant har du, naar det imod al Forventning skulde indtræffe, ikke alene alvorligt at gjøre dit Embede, men og straks efter kort Forhør at anmelde Os selv alt.«

Saaledes løde de kongelige ord!

Det er ikke meningen i disse bemærkninger at indflette ord, der kunne siges at høre til i en moralprædiken, men mon ungdommen ikke godt kunne opfordres til at læse slutningen af stk. 4 endnu en gang? Skade kan det sikkert ikke.

Dams Hotel afgav for 150 rdl. i årlig leje 4 værelser, hvor der holdtes klub onsdag og lørdag, og en gang om året »Bal med Kottillon«. Lejemålet i Dams Hotel varede 15 år, og nævnes som en god tid i klubbens historie.

Af fester, der afholdtes på hotellet, nævnes en grundlovsfest

Den nordre længe, nu erstattet af hotellets store sal i gården.

1858, hvortil kommunen for opførelsen af »Kongemindet« i Almindingen havde udsendt indbydelser. Foruden 19 kongelige embedsmænd var de fleste af byens betydende borgere med fruer mødt. Man samledes i haven for derefter at begive sig til det smukt pyntede bord, hedder det i »Avisens« referat. De officielle taler indledtes med en skål for kongen, udbragt af amtmand, kammerherre Wegener. Derefter talte byfoged Bjørnsen for det øvrige kongelige hus, oberst Schiørring for »Danmark og Fædrelandets Flor og Lykke«, toldkontrollør Beyer for arméen, sejlmager Wichmann for marinen (man har, ses det, sørget for, at der blev noget til alle), kaptajn Lucianus Kofod (forfatteren til »Bornholm du prude...«) om betydningen af et »åndeligt Skandinavien«. For grundloven og pressefriheden talte »Digteren Bogbinder Høyer«, hvorefter fulgte en lang række *private* taler. »Gæstgiver Ingerslev (Teatergaarden) udbragte en skål for sin huslæge, den bedagede landfysikus justitsråd Grove, o. s. v.«

Desværre siger referatet ikke noget om, hvad man fik at spise og drikke, men det må jo have været en forsvarlig række af begge dele.

Om en fest, der fejredes på 200-årsdagen for Bornholms befrielse for svenskevældet og til minde om befrieren Jens Pedersen Kofoed, siges det beskedent, at »Festen havde samlet saa mange Deltagere, Lokalerne kunde rumme; den forløb paa den højtideligste og smukkeste Maade.«

Endelig om kronprins Frederiks besøg i 1866 siges det, at »Ved 6-Tiden var der Middag hos Gæstgiver A. Dam, til hvilken Embedsmændene, Kommunalbestyrelsen med flere var indbudt.« Men prinsen må have haft travlt, thi »Allerede Kl. 8 hævedes Bordet, og Kronprinsen steg til Vogns for over Aakirkeby at age til Nexø.«

I over hundrede år havde Dams Hotel været knyttet til slægtsnavnet Dam. Da Trine og hendes to søstre, efter i en kortere årrække at have forpagtet forretningen til frk. Brandtsen, om hvem intet af interesse vides, ønskede at afgive styret, blev det til slægtningen *Nicolai Richard Ancher*, hvis slægt stammede fra Smørbygård, 22. selvejer i Knudsker, der i 1759 var overtaget af Michael Andersen Ancher, gift med Elisabeth Blykop, i hvis ægteskab var otte børn, blandt disse Hans Michael Ancher, der blev proprietær til Almegård, Knudsker, og var farfar til Richard Ancher og dennes broder, den kendte maler, Michael Ancher.

Efter at have taget realeksamen fik R. A. stilling på det nyanlagte Hasle Kul- og Teglværk. Senere tog han til København, hvor han beklædte stillinger som bogholder på forskellige hoteller, sidst Hotel Kongen af Danmark, der dengang ansås som et af de førende i byen. Her traf han sin kone, Marie Boldt, en særdeles værdig og repræsentativ dame.

Omkring 1880 købte parret Hotel Helligdomsgaarden, som de drev, til de overtog Dams Hotel foreløbig i forpagtning, senere som ejendom. Initiativrige, og med tidens økonomiske fremgang som støtte, gennemførte de forskellige forbedringer og byggede den gamle sal i den nordvestlige fløj med facade og gavl til begge

Ane Cathrine Dam, 1832–1916.

haver. Men R. A. havde større mål i tankerne, og fra eftersommeren 1909 til foråret 1910 lod han det store byggeforetagende udføre, som, sammen med den smukke montering af alle de nye lokaler og vestibule, gjorde hotellet til noget helt nyt og meget omtalt inden for det danske hotelvæsen. Selv erindrer jeg i samtaler mellem handelsrejsende, som jeg påhørte, medens jeg arbejdede på andre hoteller her i landet, hvorledes man roste og beundrede det her nyskabte og, hvor man var utilfreds med et eller andet, henvistes til, hvorledes tingene nu forholdt sig på *Dams Hotel i Rønne*.

Dette i så høj grad, at selv Herman Bang udtalte sin uforbeholdne beundring for stedet. »Hotelløve«, som han er bleven kaldt.

Af hvad R. A. berettede om den første tid som ejer af hotellet, kan her gengives, hvordan han og fru, før de tog endelig beslutning om byggearbejdet, måtte nedkæmpe deres betænkeligheder ved forehavendet, men at lysten til værket havde været afgørende for dem, ikke mindst efter opmuntringer af daværende svensk vicekonsul, grosserer J. H. B. Lyngberg, der på så mange andre måder havde fæstnet sit navn til, hvad der skete af fremskridt i Rønne, bl. a. handelsskolens oprettelse. Hans gode råd og den meget betydelige økonomiske støtte, han gik ind for foretagendet med, havde været dem en stor hjælp.

Maleren Michael Ancher besøgte ofte sin broder og boede med sin familie på hotellet. Også han støttede tanken om de væsentlige ændringer, ligesom kgl. kammersanger Vilhelm Herold havde medvirket til beslutningen. Han og hans frue kom regelmæssigt om sommeren og boede på nr. 20, et værelse over salen med veranda mod haven. De havde fået opført en stor villa i Ryvangen, tegnet af arkitekt Jens Ingversen, og det blev hans udkast til ombygning af hotellet, der efter konkurrence blev antaget af værtsparret. Man vil her særlig understrege den smukke vestibule og opgang til værelserne og måske allermest den særprægede gårdfacade med svalegangen, der så smukt harmonerede med den gamle før omtalte bindingsværkslænge, der nu har måttet vige for en større udvidelse.

Murer-, tømrer- og snedkerarbejdet blev ved licitation overdraget bygmester J. Munch, Nexø, for 65.000 kroner. Når man betænker, at der hertil skulle lægges omkostninger til malerarbejde, elektriske installationer og den første begyndelse til centralvarmeanlægget (restaurationslokaler og 7 værelser) og ikke mindst udgiften til møbleringen af de nye værelser, de gedigne egetræs stole og borde i restauranten, det helt eksklusive Louise seize møblement i »Kongeværelset« og de dybe hvilemøbler i herreværelset, vil man forstå, at den samlede investering, selv efter den tids priser, *har været til at tænke over!* Dette så meget mere, som der ofte tidligere havde været økonomiske vanskeligheder at bekæmpe, en ting, Ancher ikke gjorde nogen hemmelighed af. Begge ægtefæller havde måttet

DAMS HOTELS HISTORIE

Indgangsdøren til de gamle klublokaler efter senere ombygning. »Boden« til venstre.

lægge både kræfter og nattesøvn til for at holde skuden flydende og skaffe renter og afdrag til forfaldstid. Han fortalte mange træk om, hvorledes han i prekære situationer måtte finde på råd.

Måske var det mere almindeligt dengang end nu, at man gerne talte om, i hvor fint selskab man havde været, og hvad der havde været budt på for lejligheden. Både R. A. og Dams Hotel ansås i by- og landkredse for at høre til, hvad man gerne fortalte naboen om, særlig når man havde haft æren også at være i selskab med andre *navne* på tidens notabiliteter.

Adskillige bønder havde mange penge. Selv af bondeslægt behøvede Ancher ikke at spørge om hvem. Man ofrede gerne sine midler for at kunne fortælle og selv blive talt om. Modtog derfor gerne indbydelser til middage med påfølgende l'hombre hos hinanden og, ikke mindst, gerne i byen. Påklædningen ved disse lejligheder var det fornemste selskabsdress: kjole og hvidt. Derfor: Når man havde ærinde til staden – selv om ærinde var af en noget luftig art – havde man altid, i en æske eller lille kuffert, sit selskabstøj medbragt, for alle tilfældes skyld! Det kunne jo være, at der var

selskab et eller andet sted netop den dag, og skulle det hænde, at værten fik anelse om, at man *var* i byen, og *skulle man så blive indbudt*, var det da forbandet ærgerligt at måtte sige nej, fordi man ikke havde tøj at tage på.

Traktementerne svarede så helt til påklædningen: Middag med suppe, fisk, steg og dessert, med diverse vine var det helt almindelige. Champagne hørte under diverse vine. Ofte mødtes man på eftermiddagen for at begynde l'hombren og få slukket den værste tørst. Da whiskyen omkring århundredskiftet var ved at vinde indpas i hjemmene, var det whisky med sodavand, man slukkede den med. Så klædte man om og begyndte middagen, der ofte trak længe ud, før kaffen med likører og cognac serveredes, og de store »Coronas« tændtes under udfoldelse af og diskussioner om, hvorvidt det nu var rigtigst blot at stikke en tilspidset tændstik i enden af den for at få træk, eller om man skulle knibe en spalte i den rundede »spids«. Det med at skære enden af med en lommekniv, eller sætte den i en cigarklipper og gøre det, betragtedes som den blodigste vandalisme. Spørgsmålet om man beholdt »mavebæltet« på eller ej, var afgørende for, om man kunne anses for at være en virkelig »havannaryger«. Endelig var det meget vigtigt at konstatere, om det var cigarer af ny import – *friske* havannacigarer – eller om de var fra året før. Når de var friske, var de, så man som »kender« kunne ryge dem, men følte de tørre – og havde man måske både røget og drukket, så man ikke mere kunne smage hverken vin eller røg – gav man dem et hurtigt bad i det høje, slebne, halvfylde champagneglas.

Det med at tænde »middagscigaren« og ryge den med vedtagen anstand var en ceremoni, hvorpå det kendtes, om man besad det kulturelle stade, var »comme il faut«, så man ikke blev til grin. Men med timerne forsvandt også de selskabelige krav, og når man satte sig ved spillebordene, kunne varmen være så generende, at man aflagde både kjole, slips og flip.

Og så spilledes der!

Satserne var høje, men Ancher var en dygtig spiller. Han var også stærk, havde armkræfter, og når månen stod på himlen, og

Indgang til Trines køkken.

der var sne i gården, gik man ud og holdt væddemål om, hvem der kunne kaste snebolde over taget på den gamle længe, hvor jomfruerne Ancher sov deres aftægtssøvn – eller gerne ville! Deres nevø fik sine bolde over – som regel – sig selv til fortjeneste, tanterne til den uvilje, som de gav lydelige udtryk for dagen derpå. fortalte han.

Den slags selskaber var altid herreselskaber, og man påstod om en af deltagerne, hvis kone havde for vane at ytre sin utilfredshed med mandens sædvanligvis sene hjemkomst, at han altid stak en stor pengeseddel og lidt småmønt (for tilforladelighedens skyld) i sin vestelomme, og dæmpede hendes talestrøm ved at trykke hende dem i hånden og sige: »Ja, men se her, dem har jeg vundet til dig, min Pytta!«

Når dette gengives her, er det for at fortælle lidt om tidens »ånd og gerning«, i dette tilfælde skabt af de besværligheder, der som almindelig regel fulgte med hotel erhvervet – ikke alene på Bornholm.

Men der kom en opgangstid. Under denne udbyggede værtsparret Ancher deres hotel med yndige antikke møbler og deres egne stuer med smagfuld snedkerkunst i mahogni, fornemme malerier, naturligvis særlig fra broderens hånd, kunstgenstande og bøger i kostbare skindindbindinger.

Med det renommé, hotellet havde erhvervet sig, fulgte naturligt, at alle embedsmænd og andre personer, der havde ærinde til øen, søgte det som gæster, ligesom også det store antal forretningsfolk, der flere gange årligt kom her til som repræsentanter for landets største firmaer.

Det var almindeligt, at alle indtog deres to faste måltider, den daglige table d'hôte med den obligate halve flaske rødvin og kaffe og det opulente kolde bord på stedet. Samlet pris for middagen kr. 3,70 og 2 kroner for aftensmaden – men det er jo også mere end halvtreds år siden!

Det må også her siges, at hotellets vinkælder var berømt for at være en af landets bedste, ikke blot blandt hoteller. Det usædvanlige heri var vel nok at finde i Anchers, ud fra vor tids syn, noget

*Familien Adolf Müller
Dams gravmæle
på Rønne kirkegård.*

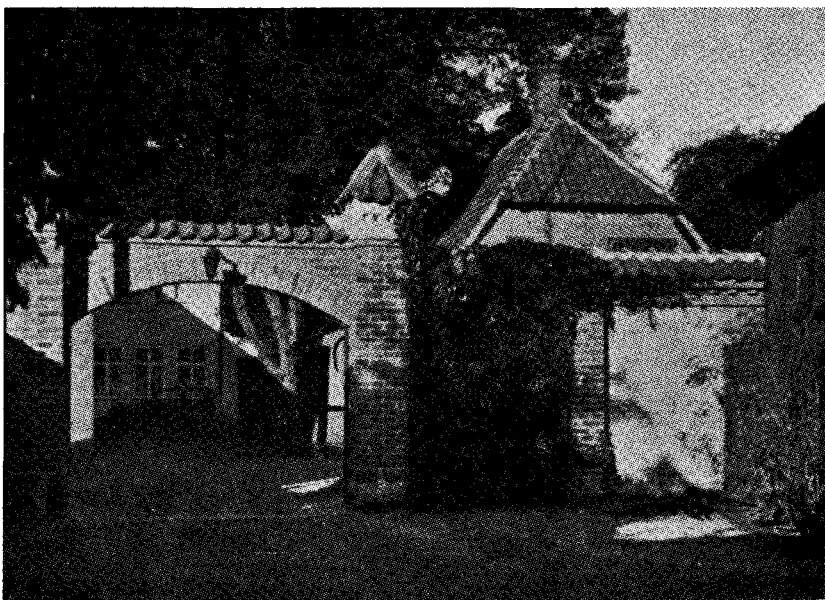

forfinede smag. Det var særlig bordeauxvine af de store årgange fra sidst i halvfemserne op til 1916, ofte i originale aftapninger, der dominerede på hylderne. Men også de bedste rhin- og moselvine, sjældne madeiratyper og Douro dalens bedste vintageårgange fandtes smukt repræsenteret på stedet, der vel trods alt måtte betegnes som et beskedent provinshotel.

Ancher var, hvad man på den tid kaldte for *kender*, og han talte med sagkundskabens begejstrede blik i øjnene om de forskellige »crus« fra berømte vindistrikters slotte, og med bifald om, hvad han kaldte »de daglige, mere almindelige vine«, hvis særpræg og holdbarhed han gerne karakteriserede. Det at overtage disse beholdninger, og således at kunne opretholde og videreføre en smuk tradition, var en virkelig præference.

Der skal ikke her berettes om Marie og Richard Ancher som *personer*, men det skal siges, at deres fornemme smag og sans for kultur ikke alene prægede deres egen fremtræden, men også alt det, de lagde i deres virksomhed, som gav den præg og gav den ry.

»Tider skifter, og sæder mildnes«, hedder det. Men digterord er digterord, oftere sagt ud fra en stemning end med erfaring bag.

Arkitekt Thorsens indgangsportal til gården, muret af gamle lübecksten. Til højre O. P. Raschs gamle længe.

Perioden fra ombygningens fuldførelse og op til krigens begyndelse 1914 havde vist støt fremgang i hotellets drift. Efter en stagnation, mest forårsaget af den utryghed rejseforholdene bød, og hermed at danske som svenske turister udeblev – med tyskerne havde dette jo sin særlige grund – kom hele den opblomstring i forretningslivet, som fulgtes af en hel del usunde forhold og en kunstig pengerigelighed. Men Dams Hotel manglede sit sædvanlige publikum og havde sine værelser stående tomme, med tab af væsentlige indtægter.

Og ulykker kommer sjældent alene, siges det. Familiemæssige forhold med uheldige spekulationer ramte særdeles hårdt. Hertil kom Anchers begyndende sygdom, der gjorde, at personalet til sidst tog magten i alle forhold. Der blev ikke penge til vedligeholdelser noget sted. Samtidig svandt beholdningerne af dækketøj, service og sengebeklædning ned til det mindst mulige, da ingen fornyelser fandt sted.

DAMS HOTELS HISTORIE

En afhændelse af hotellet var af disse årsager påkrævet. Afståelsen fandt sted den 1. september 1923, og den historie, der herefter kan skrives, vil helt blive overladt til andre.

Imidlertid ville det sikkert opfattes som en mangel, om ikke et afsnit med et forsøg på at skildre Dams Hotels have føjedes til de øvrige beretninger, og tillige strege et lille rids af Marie og Richard Ancher, der gennem de mange år prægede den helhed, som udgør begrebet Dams Hotel. At det måske ikke kan gøres helt uden personlige og oplevelsesmæssige følelser i billedet, må så bedes tilgivet.

DAMS HOTELS HAVE

blev nævnt som en seværdighed i byen – og var det! Adgangen til den fra gaden var gennem den pyntelige røde port i den hvide mur, som dengang forbandt hotellet med Odd-Fellow-bygningen. Den betragtedes sammen med hotellet med den respekt, som hele ejendommens patriciøse anslag af fornemhed, størrelse og ælde foranledigede, og som så smukt håndhævedes af dets ejerpar.

Konsul Ancher og konsulinden deltog gerne i byens såvel forningsmæssige som private selskabelighed. Deres interesse var som sagt kunst, smukke antikviteter, bogbind og årgangsvine af 1ste cru, samt at pleje haven med skønne vækster – ofte hjembragt fra Frederiksbergs Haveselskabs Have, eller hvor de fandt dem fritvoksende i den frodige bornholmske natur. Fælles for dem begge var de lidt stive bevægelser og talemåder, som man måske i dag nok vil henføre til den på de tider ofte trufne »fornemhed«, også i klædedragt.

Konsulen gik i tæknappet diplomatfrakke og høj, stiv flip med et tyndt, sort slips bundet i sløjfe foran, og bevægede sig med den værdighed som svarede til den, der almindeligt tillagdes stedet og naturligtvis titlen som konsul. Fru Ancher afveg ikke i klædedragt fra, hvad ældre damer af stand almindelig anvendte af lange, sorte, højhalsede kjoler, hvortil gerne hørte et lille hvidt forklæde med broderede flæser og rynker. Hertil bar hun den lille kappe med sorte perler og en lille sløjfe, anbragt som et låg over det kogende, krøllebrus af gråt hår. Pibekraven løb hende, sirlig sat, omkring

halslinningen med de oprette fiskebensstivere i en spids pegende op bag begge ører. Lakbæltet spændte stramt om livet på hende og delte kroppen, så den set fra siden sås som to halvkugler sat skævt over hinanden med kjolens lille slæb raslende bagud. Den fodfri mode kom først senere til øen.

Hun bar borgens nøgler sikkert i sin hånd!

Ægteparret kendte jeg, og når den gamle gartner Andersen ikke glemmes, skal det siges, at det var dem, der bar æren for at have formet og præget det stykke jord, der lå gemt bag hotellets bygninger, og givet det den alsidige velplejethed og frodige skønhed, der faldt så vidunderligt sammen med de gamle bindingsværklænger, det gamle havehus og de gamle væggered af røde munkesten og egestolper, som hegnede haven både til Rosengade og Ole Peter Raschs gård.

Ind mod kommandantens have løber (endnu) det pragtfulde, brede, begroede rullestengærde, som i en skarp vinkel bøjer af for at nå hen bag det metertykke elmetræ, der dog nu for længst har kastet sine sidste manna over græsplænerne.

Har man veneration for gammel stil, er man opdraget til respekt for mænd i redingote og kalvekrøs og damer i raslende silke med sort perlebesætning, træffer man dem på deres eget domæne, og er man selv en ung mand, der kun er nået at vokse sin første alen på sit livs bane, træder man varsomt ind på steder som her.

Det gjorde jeg! Alligevel skreg det gul-rødbrune årdsalegrus under mine skosåler og fik mig til at standse – eller var det måske mit første indtryk af fornemheden (dette udtryk i bedste betydning), der skabte min første reaktion?

Den smukt svungne granittrappe, der bred og pompøs førte op til restauranten, de to podede acasietræer på hver side af den, der stod som skildvagter og syntes at bestræbe sig for at ligne sydens viftepalmer. Langs muren over for stod blomstrende syrenbuske, der dannede serveringspladser mellem sig. Helt dækkende muren slyngede sig en tæt bevoksning af vild klematis, som netop var ved at danne sine hvide blomsterknopper på guirlanderne om den lange række af stærekasser med pindene strittende ud.

Forhaven med de højstammede roser.

Lidt længere fremme ved trappen op til spisestuen voksede »tobakspibetræet«, astrologia, med de store lysegrønne blade og de morsomme pibeformede frugter op ad et nedløbsrør, helt til taget. I række, bag en stenhøj, stod ranke kristtorn af forskellige arter – og hvad de nu tillod at vokse under sig. Midt i det hele den rektangulære græsplæne med de højstammede roser, som hængte deres blomstrende grene ned om sig, bag dem elmetræet og under det, langs stengærdet, efeu i et tykt tæppe, som nu dækkede vintergæk og eranthis. Alt sammen stod det for mig næsten som en aladdin-drøm.

Det var i mange år tradition for mange af øens faste gæster, at de drak deres morgenkaffe her efter bådens ankomst. Imens holdt landauere forspændt af nystriglede heste i sølvbeslået seletøj og ventede foran døren. På bukken sad den liberiklædte kusk og børnene. I bagsædet herren med lang pibe, fru en med flagrende overstykke og den brede hat spændt fast om hagen. Med ryggen mod kørselsretningen agedes familiemedlemmer eller større børn. På bagfjedrene lå foderposen og vippede, når turen gik ud mod ferielivets glæder, eller de handelsrejsendes virksomhed, hvis det var dem, der kørte.

Mellem salens hjørne og stengærdets vinkelspids var anbragt en lille tremmelåge næsten skjult af bevoksninger. Uden anelse om, at hotellets gæster helst skulle have konsulens tilladelse til at overskride den her afstukne grænse, lukkede jeg den op og gik skrupuløs videre, ind i *den store have* – den *private* have – ægteparret Anchers elysium.

Det var atter her noget ganske uventet, jeg stod overfor, både hvad størrelsen og den helt uoverskuelige skønhed gav et så pludseligt indtryk af. Helt overraskende var det midt inde i Rønne by at stå i et område, hvor man ingen grænser så. Kun noget af en gavl, tagryggen og skorstenpiben på et hus, gjorde forsøg på at gøre sig synlig over et myldrende, vældende flor af slyngroser, blå klematis og hvad andet der ynder at sno og slynge sig sammen som baggrundspryd for andre havevækster. De store morbærtræer spærrede synet længst nede, mod nabohaven var intet udsyn. Af Ole Peter Raschs stalde og kornmagasiner var intet synligt. Hvor jeg stod dækkedes de af det kæmpemæssige kastanietræ og nogle andre. Knap nok sås den ældste af hotellets egne bygninger, det lille lerklinede hus med det skånske bindingsværk, som i al sin færdighed var et klenodie. Det stod skjult bag en sammenpodet rød- og hvidtjørn, vist en stor sjældenhed.

Jeg var standset for at betragte alt dette, betuttet og betaget som jeg var. Til venstre for mig voksede alt det, der kan vokse i skyggen af syrenbuske og guldregn og paradisæbler, som selv stod trykkede af, hvad der skyggede inde fra oberstens have. Det hele dannede en grøn væg, der syntes bygget med kampestensgærdet som fundament. Midt ned gennem haven løb en sti ind under morbærtræernes knudrethed med alt det velnærede løvværk. Velnæretheden kom af, fik jeg senere at vide, at de var plantede i et lille mosehul, der senere vor opfyldt som mødding. Hvor gamle de var, kan vel næppe anes, men dybt ind under deres rubbede, sortbrune bark var sat store cementplomber, som frosten igen havde sprængt, et alderstegn, der sammen med det område, de bredte sig over, nok må tages i betragtning.

Ned mod den kuppel, de dannede, stod højt voksende rosensorter

med armtykke stammer – det er ikke løgn! – duftende provence- og teroser med undergroninger af campanula, blokke af anemone apenina og alt det, jeg først adskillige år efter fik lært navnene på.

Måske må jeg allerede her indrømme, at det slet ikke er så let at give en skildring af denne have, som blot i nogen grad fyldestgør. Hvad andre mennesker har skabt med omsorg og plejet med ømhed, lagt en livsinteresse i, kan næppe skildres, som det kan ses og føles, men har man selv fattet forståelse for et sådant værk, fået kærlighed til det, er det lige så vanskeligt ikke at gøre et forsøg på at meddele og delagtiggøre, for måske at bevare for andre, hvad der for en selv har så stor værdi af en fortid, der rakte sig som en arm til os.

For enden af salen var en udgang til haven. Foran den stod en gammel træveranda med drejede søjler, malede i mange kulører efter tidens smag. De bar den balkon, som hørte til det eneste af hotellets værelser, hvis beboere kunne glæde sig over det privilegium at nyde udsigten over al skønheden nedenfor. Vilhelm Herold, Michael Ancher og den kinesiske mandarin, bornholmeren Oiesen, var blandt dem.

Her oppe fra så man ud over de to små græsplæner med de podede pronus, der i blomstringstiden, med de små lyserøde blomster på grenene, stod som udslåede silkeparaplyer, og over de tynde havegange med det gule robbedalegrus lysende i solskinnet. Disse

*Det attraktive værelse
mod haven.*

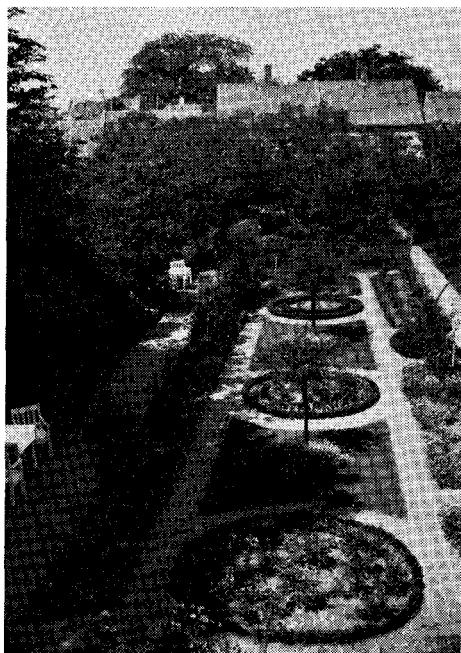
Haveparti mod den gamle veranda

stier var som gule bændler, bundne i sløjfer omkring de klippede buxbomkanter, eller kanter af blå violacornuta eller gule primula eller aurikler med allefarvede glødende fløjlsøjne mellem de matgrønne blade. I de lange rabatter voksede atter roser, høje og lave, der stod hvide jacobsliljer og røde brandliljer, helenium og floks i mange farvetoner, japanske anemoner, fingerbøl og »brinnande kjærlek«, foruden alt det, jeg har glemt. Alt dette strakte sig helt ned til morbærtræet.

Over midtergangen var spændt en jernbue, fra hver sin side bevokset med en poliantrøse og en blå klematis. Så man lige ned gennem den mødte blikket den tjærede låge ud til Rosengade, næsten skjult af forsythia, ribes og en abrikos, samt – en gang til – det armtykke rosentræ med de strittende tynde kviste. Det bar lillarøde firbladede blomster, der så ud, som var de lavede af det fineste kinesiske porcelain.

Det gamle væggered med de frønnede stolper og frostsprængte røde mursten løb hen til gavlen på Ibsens hus. Den var fuldt bevokset med blåregn i et opsat tremmewærk, der fortsatte om hjørnet som et lille lysthus med en hvidmalet bæk. Den satte jeg mig på for at se ud over den halvrunde græsplæne med birketræet

– og udsigten derfra.

i midten, og atter et smalt bed, der rundede sig langs plæns kant, med højstammede roser. Til venstre var en stenhøj med erica og kongelys og edelweiss (bemærk: *Edelweiss*, som dog også fandtes i Julius Hansens Have) sammen med fattige husløg. Bag stenhøjen stod pæoner og forglemmigej, og – – tænke sig, at det altsammen kunne gro dér!

Helt inde i hjørnet, dækket af en hyldebusk, var et gammelt gænge ind til Ole Peters gård. Jeg så det ikke den gang, men under krigen gjorde det nytte et par gange.

Bred og vældig stod hestekastanien her med sine femfingrede blade på de tynde håndled, og med de lysende, piggede frøhylstre på grenspidserne. Under det voksede op ad muren logan-berrys, som jeg ikke ved, hvad hedder på dansk, men siges at være en krydsning af hind- og brombær. De lyserøde bær smilede fra de matgrønne ranker, og et par solsorte fløj forskrækkede op, da jeg nærmede mig.

Foran kompostbunken ved det gamle redskabsskur stod vilde roser og snebær, som for at skjule begge dele, overflødigt, syntes jeg, for den gamle bygnings vedkommende. Dens skæve bindingsværk med lerkliningerne imellem de ældemossede tegl og den tjærede kampestenssokkel, var en levning, der talte om fortidens enkle opfattelse af, hvad der blot skulle være til nytte, nu en skønhedsværdi i al sin forfaldenhed. Borte!

Med et drej til højre stod jeg vendt mod gårdlængen med de små vinduer mellem egestolperne. (Den har måttet give plads for den nye salsbygning). Græsplænen foran den blev engang skåret af mosetørv og lagt her. De skal være kommet fra Nygård, der ejedes af Herman Clausen Bohn (år 1700). I de nu så sørgeligt upåagtede rester af den myldrer endnu i forårstiden mange af engens sarte vækster frem i det bløde tæppe og beviser arternes levedygtighed. Der var også rosenbede lagt i den, og spiræa og en helt enestående samling højstammede fuchsia, som i Kristi navn om efteråret dryppede deres blå-røde bloddråber ud over den. Hele billedet, set mod det gamle bygningsværk, var af stor skønhed.

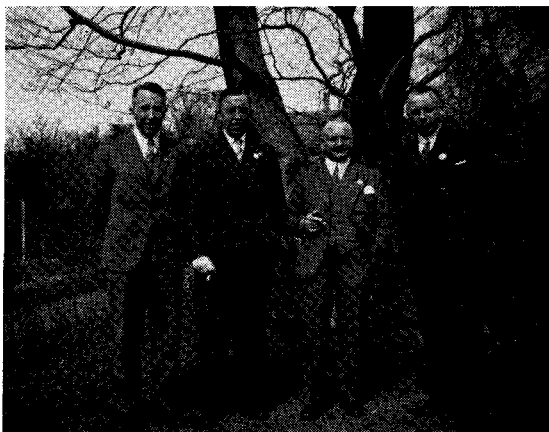
Til slut er så blot et særpræget midterparti at omtale. Det bestod af en tvestammet rødbyg, der bredte sig vidt ud og lod kun vokse, hvad den selv ville. Til siden for den stod et accasietræ, der af sær nåde har fået tilladelse til at leve. Det er, som om det er flyttet uden for haven, da en meget stor part af den blev taget ind til parkeringsplads. En mur rejstes mellem rødbyggen og det, og det står nu som sat udenfor – smidt ud som en paria, til skygge for opstaldning af de mange biler. Helt nødvendigt i øvrigt. Det gør mig bare ondt for accasien! Og bøgetræet!!

Gartner Andersen plagede i flere år for at få dets ene stamme skovet. Der var så meget andet, som ikke ville gro, sagde han. Så skete det, og derved gik en virkelig pompøs enkelthed bort, som også en af havens skønneste hvilepladser under det.

Men på det lille skovstykke under træerne stod hasselnød og syrener, og også en topklippet kristtorn. I bunden groede duftende bukar, blå og hvide anemoner, liljekonval, kejserkrone, storkonvaller med deres hvid-grønne blomsterklokker under de finttegnede,

buede stængler. Og op midt i det hele tidligt blomstrende peberbuske og sene hortencia, og hvad der ellers kunne gro. Der var aldrig langt til skovs på Dams Hotel.

Der var så at sige ingen tid på året, hvor vi ikke kunne hente et eller andet der ude, som kunne anvendes til pynt inde. Hele efteråret og julen over klippede vi og skar, fandt stadig anvendelige ting af frøkapsler og kviste og hortencias tørre paraplyskærme. Roserne holdt ofte længe der ude, og kristtjørn med røde bær og forskellige grønne og blakkede farver i bladene var der altid nok af. Så kom foråret med alt, hvad der får liv og blomster på den tid, begyndende med de gyldne eranthis forjættelse spredt over den nøgne jord. Så kom anemonerne, og så flettede tulipaner og hyazinter deres farvestrålende borter om bedene. Med rødbygens første uldne bladspidser var sommeren på vej. Lidt senere kom acasiens lyse bladvæv, som, når man så op igennem det mod den blå himmel, var som at se en bred dug med skønne mønstre i hedebo-syning. I kristtornen nedenunder rugede solsortene, men ved aftens-tide tog de sig belønnede med udsigten og sangen fra Ipsens skor-stenspibe, mens kattene forundrede os med deres forårsbesynder-ligheder. Ikke fordi vi kunne lide dem, sådan da – for de åd jo »vores« fugleunger, og en gang havde vi dem stærkt mistænkte for at have ryddet et nattergalebo ovre ved stengærdet. I sommer-

Stamgæster i haven.

*Det gamle væggered med
den skjulte indgang til
Ole Peter Raschs gård.*

aftenerne (når vi havde tid) sad vi med venner under rødbøgen og havde lyserød vin på bordet, ofte til himlen igen tændte sine lys. Nede ved den lille åkandedam, når frøerne gurgledede deres kærlighedssymfonier, og »radiotrioen« spillede klassisk i salen, kunne man så i en stille stund ensomt meditere sine bekymringer, eller, måske selvanden, ved en flaske vin snakke skæmt eller alvor med en ven i en dertil helliget stund. Den kommunale gaslygte i Rosengade sendte gerne sit sygdommelige skær gennem løvværket for at fortælle om vores bys vidunderlige fredfyldthed – dengang!

Når tiden så flød ind i august, løb der, som på den dag jeg første gang trådte ind i haven, en bred flod af allefarvede flox og mørkebrune helenium ned mellem gangene. Helenium kaldte fru Ancher for »agerhøns og champagne«, lidt patetisk måske, men det kom af, at en svensk gæst engang, da han havde beundret hele denne pragt, var gået ind til Hjorth og havde købt en af firmaets brune stentøjskrukker, sat helenium i den og anbragt den på sit bord, mens han spiste en agerhøne og drak en flaske af den gyldne vin dertil. Det var senere blevet tradition i huset Ancher at gøre det samme hvert år, når agerhønsjagten var gået ind. Blomsterne og vinen havde man jo i huset!

På denne tid begyndte morbærrene at modne – og at falde ned

på gangenes grus, når de ikke plukkedes i tide. Ofte overkom vi det ikke. Efter isvintrene 1940–41 sygnede træerne hen. De store cementplomber faldt ud, frosten havde sprængt både plomber og træer itu. Vi begyndte varsomt at fjerne visne grene, men til sidst måtte vi lade sav og økse foretage den sidste henrettelse. Kun et enkelt skud reddedes og står endnu.

Når denne have kan nævnes som den pryd, den var, skyldes det, som før sagt, hr. og fru Anchers kærlighed til den, men også i meget høj grad gartner Andersen, der lagde al sin kunnen og til sidst alle sine kræfter i at hæge, pleje og bevare alt dette, som han selv værdsatte så højt. Man sagde, at »han gik uden for skoene«, og det kunne se sådan ud, så brede var de, men det var hans døvhed, der var hans store handicap. Han ville så gerne snakke og forklare, men en samtale med ham blev oftest til »goddag mand – økseskaft«. Det var dejligt at glæde ham med at høre efter, og hans døvhed gjorde ikke hans indsats eller hans minde ringere!

— — —

Naturligvis ligger der i alt, hvad her står skrevet, en stærk personlig følelse af besidderglæde, men også af veneration for om muligt at gengive og bevare blot et indtryk af oplevelser med blomster og dyr på et sted, hvor den samme idyl ikke kan findes mere.

Med Dams Hotels have, *som den var*, gik botaniske sjældenheder tabt. Et sjældent og særpræget stykke bornholmsk natur måtte ofres for det, man med en lidt for undskyldende betegnelse benævner »tidens forandringer«. Rønne har mistet en højst attraktiv idyl, en seværdighed, som intet forsøg på at beskrive kan give nogen et blot uvæsentligt indtryk af.

BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

Ved *Olaf Hansen*

Generalforsamling d. 30/8 1969. – Denne fandt sted på Afholdshotellet i Gudhjem, hvor ca. 100 af samfundets medlemmer var mødt.

Til dirigent blev valgt overlæge Johs. Thoms, Rønne. Formanden, civilingeniør Jørn Klindt, kunne i sin beretning nævne, at der i forløbne år ikke var sket noget i foreningen. Det var ikke lykkedes at få bind 4 af samlingerne færdigt til det planlagte tidspunkt på grund af en række sammenstødende omstændigheder. Omtalte derefter indholdet i dette nye bind.

Redaktøren, lektor Kibsgaard, supplerede med oplysninger vedrørende det nye bind og lovede dette udsendt omkring 15. oktober. Nævnte prisen for dette bind sammenlignet med prisen for bøger af tilsvarende størrelse.

Fhv. bankbestyrer E. Kofoed spurgte, hvilke planer man havde med hensyn til fortegnelsen over bornholmsk litteratur, efter at bibliotekar fru Esther Iversen havde sagt fra på grund af manglende tid. – Formanden mente, at Centralbiblioteket ville overtage denne opgave.

Regnskabet for 1968/69 (trykt i bind 4, side 177–78) aflagdes af Olaf Hansen. – Beretning og regnskab godkendtes af forsamlingen.

På valg var lektor Davidsen, Olaf Hansen, Mørk Hansen og Jørn Klindt som alle genvalgtes. Ligeledes var genvalg af revisor og revisorsuppleant Harald Lind og Holger Jørgensen.

I samfundets love § 7 står, at generalforsamlingen fastsætter kontingentet, og at dette udgør kr. 5 årlig. Generalforsamlingen godkendte uden indvendinger, at dette beløb blev forhøjet til kr. 25, samt at tilføje dette i en fodnote til loven (trykt i bind 4, side 181–82).

Årets »Bornholmerpris« blev tildelt »Gudhjem By- og Mindeforening«, hvortil formanden udtalte: »Gudhjem By- og Mindeforening har ved at købe Gudhjem station taget et epokegørende skridt, som fortjener al mulig anerkendelse. På en eller anden måde er det lykkedes at erhverve denne attraktive bygning, som man nu ihærdigt forsøger at samle penge ind til at kunne betale. Man står nu med hele ejendommen, som skal bruges til et lokalhistorisk museum. Samtidig med at vi overrækker Bornholmerprisen til indlemmelse i samlingen, har vi følt trang til at overrække en lille pengegave på kr. 200 til hjælp for indsamlingen.« Formanden, kunstmaler Axel Munch takkede på Gudhjem By- og Mindeforenings vegne.

Efter generalforsamlingen begav medlemmerne sig til Gudhjem station, hvor man beså udstillingen af bornholmerure og lertøj.

Generalforsamling d. 29/8 1970. – På Sømmandshjemmet i Nexø var mødt 40 medlemmer. Amtsborgmester Hans Pihl valgtes til dirigent.

I beretningen nævnte formanden bind 4, der var udsendt omkring 1. november 1969. Afsnittet om Bornholms militære historie var udkommet som særtryk, og var af Bornholms Værn givet som nyt-årsgave til soldaterne i Almegårdskaserne. Takkede for tilskud. Nævnte de opgaver, der forestod: »Besættelsestidens historie 1940–45« af lektor Jørgen Barfoed. »Nexø By og Omegns Historie«, der skal udkomme i 1971, og hvortil Nexø Sparekasse har ydet tilskud. »Kildeskrifter fra 1658« en samling aktstykker og breve fra den svenske besættelse samt befrielsen. Evt. også en bog om »Svanekes Bygningshistorie« samt en bog om »Bornholmerure«. Og endelig optryk af værdifulde kildeskrifter og specielle afhandlinger.

Redaktøren gennemgik de artikler, der nu forelå til det kommende bind 5. Han efterlyste mere stof, da der endnu kun var til godt og vel halvdelen af bindet.

Major Holger Jørgensen kom med enkelte kritiske bemærkninger til beretningen. Han ønskede foreningen mere aktiv end kun med

det ene møde om året, f. eks. flere møder med film, foredrag og museumsbesøg.

Kassereren oplæste regnskabet for 1969/70 (trykt i dette bind omstående). – Beretning og regnskab godkendtes.

Følgende bestyrelsesmedlemmer var på valg: Frede Kjølner, Kibsgaard og Jørn Uffe Hansen. Alle tre genvalgte. Ligeledes genvalg af Harald Lind og Holger Jørgensen som revisor og revisorsuppleant.

Herefter overrakte Jørn Klindt Bornholmerprisen til formanden for Nexø og Omegns Museumsforening, amtsborgmester Hans Pihl, »for hans indsats og som den drivende kraft ved indretning af Nexø Museum i den vidunderlige bygning, som den gamle rådstue er.«

Hans Pihl takkede og sagde bl. a.: »Vi har været mange om opgaven: at bevare rådstuen i Nexø. Jeg kender ikke bygningens historie, men jeg ved, at der i mange år har været rådstue, og at der har været indrettet celler i kælderen. Borgervæbningen har også haft til huse i bygningen. Så blev den i en årrække pakhus og førte en lidt foragtet tilværelse, men fremtræder i dag sådan, at man kan være den bekendt. Interessen for bygningen som lokalhistorisk museum behøver ikke at indskrænkes til Nexø by og Nexø's historie. Vi har nemlig lagt an på foruden det byhistoriske at samle noget om fiskeri og søfart, og det er et område, der endog vil vise sig at have interesse uden for den nye storkommunes område.«

Forhenværende politiassistent K. M. V. Pedersen, Nexø, fortalte herefter om begivenhederne i maj 1945, hvor Nexø blev bombet. Pedersen nævnte oprettelsen af de frivillige luftværnsforeninger i 1937, og hvorledes der i Nexø var arbejdet i disse i årene fremover. Han fortalte om de historiske omstændigheder omkring de sidste dage før 7. maj, de tyske flygtninge, der kom til Nexø, bespisningen af disse og så bombardementet 7. og 8. maj. Det var et interessant stykke lokalhistorie, der her blev berettet.

Formanden takkede for det interessante foredrag. Og efter at politiassistent Pedersen havde besvaret enkelte spørgsmål, gik man ned til Nexø Museum, hvor en omfattende udstilling af billeder fra majdagene i 1945 fra Nexø og Rønne var ophængt. Samtidig

OLAF HANSEN

havde medlemmerne lejlighed til at se museumsbygningen samt en del udstillede genstande, således den gamle redningsbåd fra Snogebæk med tilbehør.

Regnskab for 1/4 1969 til 31/3 1970.

Indtægter:

Ministeriet for kulturelle anliggender:

Ordinært tilskud	1.000,00	
Ekstraordinært	1.300,00	2.300,00

Tilskud fra kommuner:

Åker	50,00	
Åkirkeby	150,00	
Allinge-Sandvig	200,00	
Nyker	200,00	
Pedersker	30,00	
Nexø	200,00	
Rønne	100,00	
Hasle	50,00	
Vestermarie	50,00	
Østerlars	25,00	
Østermarie	50,00	1.105,00

Tilskud fra pengeinstitutter:

Andelsbanken	75,00	
Bornholms Spare- og Laanekasse	225,00	300,00

Tilskud fra Bornholms Amt	200,00	
Medlemsbidrag (528)	11.766,67	
Salg af bøger	7.098,40	
Indgået i renter	824,81	
Papirafgift	98,00	
	23.692,88	
Beholdning pr. 1/4 1969	22.165,10	
	<u>45.857,98</u>	

BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

Udgifter:

Trykning af bind 4 + særtryk	22.153,00
Omkostninger ved udsendelse af bind 4	3.152,15
Møder	248,00
Annoncer og porto	282,79
Moms	20,12
Kontingent Lokalhistorisk Fællesforening	245,25
Brandforsikring	50,00
Diverse udgifter	236,00
	26.387,31
Beholdning pr. 31/3 1970	19.470,67
	45.857,98

MEDLEMSTILGANG

pr. 28/2 1971

Bach, Bent, assurandør, Stengårdsvænget 18, 5000 Odense.
Brandt, Jens, gårdejer, Bakkegård, Nylars.
Gleerupska Universitetsboghandel, Lund.
Grunth, P., 2760 Måløv.
Gumperts Boghandel, Göteborg.
Hansen, E. O. G., major, Kalmarvej 3, 3700 Rønne.
Harild, Hans, apoteker, Strandgade, 3730 Nexø.
Haslev Folkebibliotek, 4670 Haslev.
Hintze, Gotfried Ekelund, S 17.162 Solna, Sverige.
Holstebro Centralbibliotek, 7500 Holstebro.
Jacobsen, Jørgen, premierløjtnant, Paradisvej 59, 3730 Nexø.
Jørgensen, Lise Bender, stud. mag., St. Torvegade 10, 3700 Rønne.
Kjølby, Vilh., redaktør, Sander Dichsgade, 3740 Svaneke.
Kofoed Hansen, Hans Michael, Hammerensgade 3, 1267 København K.
Kofoed, Kasper, Hesseløgade 56, 2100 København Ø.
Køge Bibliotek, Kirkestræde 18, 4600 Køge.
Mogensen, Henning, Højegaard, Nyker, 3700 Rønne.
Munch, Axel, kunstmaler, Toftevej, 3760 Gudhjem.
Munch Jensen, Jørn, direktør, Industrivej, 3700 Rønne.
Nationalmuseet, Fredningsafdelingen, København K.
Pedersen, Knud, Stationsvej 26 st., 2730 Herlev.
Petersen, Olaf Jordt, bogtrykker, Aasen 26, 3730 Nexø.
Pihl, Hans, amtsborgmester, Paradisvej 42, 3730 Nexø.
Rørdam, Estrid, fru, Langemyre, 3782 Klemensker.
Sonne, Adolf, kontorchef, Buddingevej 60, 2800 Lyngby.
Stentoft, M., premierløjtnant, Møllevang, Lobbæk, 3720 Åkirkeby.
Strømme, Povl Erik, Begonievej 7 A, 2820 Gentofte.
Tuveson, Irene, frøken, Strandvejen, 3770 Allinge.
Aggerholm, Henning, Østervang, Årsballe, 3700 Rønne.
Hein, overlæge, Christiansfeldvej 58, 6100 Haderslev.
Holm, Anders, lærerstuderende, Buskager 42, 2720 Vanløse.
Johansen, Frede, overlæge, Møllevvej, Kvissel, 9900 Frederikshavn.
Larsen, H. C., overbibliotekar, Svanekevej 62, 3700 Rønne.

Pr. 28/2 1971 er medlemstallet 539.

LITTERATUR OM BORNHOLM 1968-70

Ved Bornholms Centralbibliotek

ARKIVER . BIBLIOGRAFI

Bornholmske kirkebøger. (Foreløbige arkivregistraturer udg. af Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm). 57 s. 1968.

Brandforsikringsarkivalier for købstæder og landbygninger indtil ca. 1872. (Foreløbige Arkivregistraturer udg. af Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm). 100 s. 1967.

Bornholm s. 87-89.

Iversen, Esther: Litteratur om Bornholm 1966-67. Bh. S. 2. rk. bd. 4, s. 197-207.

Også som særtryk.

Flo, Olav: Bibliografi over *H. A. Koefoeds* arbejder 1938-1968. 20 s. Bergen 1969.

Spang-Hansen, E.: *J. N. Madvig-bibliografi.* 139 sider. 1966.

BLANDEDE TIDSSKRIFTER OG ARBØGER

Bornholm i billeder. Red.: B. Ilsted Bech og Mogens Dam. 3.-5. årg. 1968-70.

Bornholmske Samlinger. Udg. af Bornholms Historiske Samfund. Redigeret af C. H. Kibsgård. 2. række, bd. 4. 1969.

J. W. G. Norrie: Bornholms Værns historie. V. Svendsen: Baggrunden for Martin Andersen Nexø's novelle Frænke. Leila Krogh: »Bornholmerskolen«. Isakson og Weie på Bornholm. Niels Årup: Jakob i Sct. Ibs Kirke. J. Klindt: Gaven til Frederik III. C. H. Kibsgård: Lektor Th. Lind. Olaf Hansen: Bornholms Historiske Samfund. Foreningen Bornholm. Esther Iversen: Litteratur om Bornholm 1966-67.

Jul på Bornholm. 36.-38. årg. Red. af Frede Kjølner. 1968-70.

Klippeøen. Årg. 27-29. Red. af H. Sonne Kofoed. 1968-70.

TOPOGRAFI

Bornholm. Med Christiansø, Frederiksø, Græsholmen. 52 s. ill. Stockholm, 1968.

Bornholm - den grønne rejsefører. Af Olaf Hansen, C. H. Kibsgård og P. Nørgård. 72 s. ill. 1969-70.

1970 også svensk og tysk udgave.

- Bornholm i fugleperspektiv*. Udgivet af Sparekassen for Svaneke og Omegn. 32 s. ill. 1970.
Luftfotos i farver. Tekster af Anker E. Kofoed.
- 42 s. ill. 1970.
Med tillæg: Svaneke og dens omegn.
- Bornholm med Ertholmene*. Redaktion: Bent Rying. (Gyldendals Egnsbeskrivelser). 199 s. ill. 1969.
- Dahl, Knud*: Naturfredninger på Lolland-Falster og Bornholm. 80 s. ill. 1968.
Om Bornholm s. 39–77.
- Fuchs, Horst*: Bornholm kennen und lieben. Die vielen Gesichter einer Ferieninsel. 131 s. ill. Lübeck, 1970.
- Holm, Jørn-Ole*: Bornholm. (Lejrskoleserien). 51 s. ill. 1969.
- Kjøller, Frede*: Bornholms natur under årets gang. J. p. B. årg. 36, s. 17–22, årg. 37, s. 27–32, årg. 38, s. 27–32, ill. 1968–70.
- Linder, Bernhard*: Vandmøller. (Omslagstitel: Værd at køre efter... Vandmøller). 64 s. ill. Ca. 1968.
Om Slusegård og Vang vandmøller s. 54–57.
- Merian*. Das Monatsheft der Städte und Landschaften: Bornholm. 112 s. ill. Hamburg, 1969.
Med bidrag af bl. a.: C. Stub-Jørgensen, Hans Henny Jahnn, Arne Larsen og Ole Klindt-Jensen.
- Med skolen på Bornholm*. Udarb. af K. P. Hassing og Sv. Dam Larsen. 36 s. ill. 1967.
- Nørgård, Poul*: Bornholm. (Geografiske Regioner). 32 s. ill. 1970.
- En pinserejse til Bornholm for 100 år siden*. Af »S« i Søndagsposten 1876 – fundet af Ludvig Mahler. 31. s. ill. 1970.
Bornholms Tidendes nytårshilsen.
- Smit, Thorv.*: Bornholm. Skitse for turister. Genudgivet med efterskrift om turisme på Bornholm for 70 år siden af Richard Nielsen. 42 s. 1969.
Fotografisk optryk af originaludgaven 1898.
- Steensgård, S.*: Bornholm. (Orientering). 32 s. ill. 1970.
- Stub-Jørgensen, Christian*: Gamle postkort. J. p. B. årg. 36, s. 4–9, ill. 1968.
- Thurah, Laurids de*: Bornholm og Christiansø. Genudgivet med en efterskrift af Henning Ipsen. 10 + 320 s. ill. 1968.

LITTERATUR

Fotografisk optryk af: Omstændelig og tilforladelig beskrivelse over den i Østersøen liggende navnkundige ø Bornholm og den ei langt derfra anlagde fæstning Christiansø. 1756.

ENKELTE LOKALITETER

- Stub-Jørgensen, Christian: Badeliv i *Allinge*. J. p. B. årg. 37, s. 11–14, ill. 1969.
- Kjøller, Frede: *Balka Strand* for 50 år siden. J. p. B. årg. 38, s. 38–39, ill. 1970.
- Magleby Sørensen, K.: *Bethesda*. Indre Missions lejrbygning i Poulsker sogn, Bornholm. 28 s. ill. 1968.
- Allen of Hurtwood, Marjory: Bornholm Play Park (*Brændesgårds-haven*). I hendes: Planning for play. S. 98–99, ill. London, 1969.
- Bøggild, Hansåge: Efterårsdage i Ravelinen {*Christiansø*}. J. p. B. årg. 37, s. 23–26, ill. 1969.
- Kjøie, Henning: *Christiansø*. 51 s. ill. 1968.
- Roose, Åge: *Christiansø*. I: Maleren Åge Roose fortæller. S. 44–53, ill. 1968.
- Årup, Niels: Jakob i Sct. *Ibs Kirke*. En nyopdaget bornholmsk runeindskrift. Bh. S. 2. rk. bd. 4, s. 155–158, ill. 1969.
- Harild, Poul: Martin Andersen Nexø's barndomsby. {*Neksø*}. 31 s. ill. 1969.
- Sandberg, Peter Ferdinand: I *Nexø* på Bornholm. Ved Helmer Kofod. J. p. B. årg. 36, s. 14–16, ill. 1968.
- Optegnelser fra apoteket i Neksø 1895–97.
- Jørgensen, Mads-Bjørn: Om passionsfremstillingen i *Ny Kirke* på Bornholm. Kirkehist. Saml. rk. 7, bd. 6, s. 471–73. 1967.
- Lund, Arne E.: Altertavlen i *Nykirke*. J. p. B. årg. 36, s. 34–35, ill. 1968.
- Løfholm, Carl: Gamle gravstene ved Sct. *Ols Kirke*. J. p. B. årg. 36, s. 36–37, ill. 1968.
- Fabricius, Jørgen: Sct. Nicolai Kirke, *Rønne* i 50-året for ny-bygningen. (Omslagstitel: I fortid og nutid). 36 s. ill. 1967.
- Kjøller, Ejnar: Nørrekås minder om hav og strand. {*Rønne*}. 47 s. ill. 1968.

BORNHOLMS CENTRALBIBLIOTEK

Kyhn, Ernst: Min barndomsgade. {*Rønne*}. Klp. årg. 28, nr. 12, s. 21–22 og årg. 29, nr. 1, s. 4, ill. 1969–70.

Om Vesetsgade og Møllegade.

Lund, Henry M.: Slægtens spor – og spredte minder. {*Rønne*}. Klp. årg. 28, nr. 12, s. 16–17, og årg. 29, nr. 12, s. 18–19, ill. 1969–70.

Gamle gader og ejendomme omkring Store Torv.

Bevaringsplan *Svaneke*. Udg. af Nationalmuseet. 172 s. ill. 1969.

Eine ganze Stadt inventarisiert und unter Schutz gestellt. *Svaneke* auf Bornholm. I: Bauwelt 1970, 44, s. 1692–95, ill. Frankfurt a. M. 1970.

Uddrag af Bevaringsplan *Svaneke* og Kilder til Svaneke's bygningshistorie, overs. af Günther Kühne.

Kilder til *Svaneke's* bygningshistorie. Udarb. af Per Å. Andersen m. fl. Udg. af Nationalmuseet. 685 s. ill. 1969.

Hansen, Werner: Inde i landet. Udg. af *Åkirkeby* og Omegns Sparekasse i anl. af jubilæet 1869 – 1. maj – 1969. 317 s. ill. 1969.

Sørensen, Th.: Fra *Åkirkeby*. J. p. B. årg. 38, s. 33–37, ill.

KIRKELIGE FORHOLD

På Ordets grund. Luthersk Missionsforening 1868–1968. Red. af Frode Thorngreen. 176 s. ill. 1968.

ØKONOMISKE FORHOLD

Stub-Jørgensen, Christian: Fra verdenskrig til velfærdsstat. Bornholms Spare- og Laanekasse i Rønne 1944–1969. 63 s. ill. 1969.

RETS- OG FORVALTNINGSFORHOLD

Dommere og domstole på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1919–1969. Udg. af Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm. 10 + 111 s. 1970.

S. 94–97: Retten i Rønne. Retten i Neksø.

MILITÆRET

Norrie, J. W. G.: Bornholms Værns historie. Bh. S. 2. rk. bd. 4, s. 9–86, ill. 1969.

Også som særtryk.

LITTERATUR

FORENINGER

- Bornholms Hjemstavnsforening 1942–1967.* 41 s. ill. 1967.
Særnummer af Klippeøen 1967, nr. 2.
- Goddag–goddag!* 39 s. ill. 1969.
Sct. Georgs Gilderne på Bornholm præsenterer øens spejdertroppe.
- Hansen, Olaf:* Bornholms Historiske Samfund (Generalforsamling 1967). Bh. S. 2. rk. bd. 4, s. 175–78. 1969.
- Foreningen Bornholm. (Generalforsamling 1967). Bh. S. 2. rk. bd. 4, s. 179–180. 1969.
- Idrætsklubben Viking af 1907:* Årsskrift 1967. 94 s. ill. 1967.
S. 6–42: Beretning om tiåret 1957–67.
- Pedersen, K. M. V.:* Bornholms Amts Skytte-, Gymnastik- og Idrætsforening gennem 100 år. 267 s. ill. 1968.
- Den Røde Badeanstalt.* Har vi råd til at lade være med at give alle skolebørn undervisning i svømning. Ved Rønne Svømmeklub. 57 s. ill. Ca. 1969.
»Hvidbog« om 25 års drøftelser om opførelse af et svømmebassin i Rønne.

FORSIKRING . FORSORG

- Rønne Børneasyl 125 år.* Af Viggo Sonne og Johanne Thaarslund. Udg. af Rønne Børneasyl. 26 s. ill. 1968.
- Rønne Sygekasse gennem 125 år.* Udarbejdet af K. Stribolt Nielsen. Udg. af Rønne Sygekasse. 61 s. ill. 1969.

FOLKETRADITION OG FOLKELIV

- Jensen, Thomas E.:* Varperne. Et bornholmsk sagn. 35 s. ill. 1969.
Bornholms Tidendes nytårshilsen.
- Madsen, Arne:* Om julen derhjemme engang. J. p. B. årg. 37, s. 33–36, ill. 1969.
- Rohmann, Åge:* Sagn og tro på Bornholm. Folkeminder bd. 14, s. 42–51, ill. 1969.
- Stub-Jørgensen, Christian:* Folketro og folkesagn på Bornholm. J. p. B. årg. 38, s. 8–15, ill. 1970.

GEOLOGI

- Bondam, Jan:* Structural changes in adularia in hydrolytic environments. M.D.G.F. bd. 17, s. 357–70, ill. 1967.

Geologi på Bornholm. Af Helge Gry, Tommy Jørgart og Valdemar Poulsen. Red.: Mona Hansen. (Varv Ekskursionsfører, 1). 64 s. ill. 1969.

Gry, Helge: Belastningsstrukturer (load casts) fra Nexøsandstenen. M. D. G. F. bd. 18, s. 101–06, ill. 1968.

– Callianassagange og skolithosrør i Robbedaleformationen. M. D. G. F. bd. 18, s. 205–12, ill. 1968.

– Megaspores from the jurassic of the island of Bornholm, Denmark. M. D. G. F. bd. 19, s. 69–89, ill. 1969.

Jensen, Åge: Opaque minerals in the precambrian plutonic rocks of Bornholm and their relation of the development of these rocks. M. D. G. F. bd. 18, s. 79–96, ill. 1968.

Ophiomorpha Lundgren 1891 aus dem Mesozoikum von Bornholm. Von U. Jux und F. Strauch. M. D. G. F. bd. 18, s. 213–19, ill. 1968.

Platou, Steen W.: Om grundfjeldet på Bornholm. Dansk Geologisk Forenings Årsskrift 1970, s. 54–63.

– The Svaneke granite complex and the gneisses on East Bornholm. M. D. G. F. bd. 20, s. 94–133, ill. 1970.

Poulsen, Chr.: Det første liv i Danmark. Varv, årg. 1969, s. 67–76, ill.

Om faunaen i Bornholms nedre kambrium.

Poulsen, Valdemar: Tretaspis shale at Øleå Bornholm. M. D. G. F. bd. 18, s. 349–50, ill. 1968.

Sjørring, Merete: Rastrites skiferen på Bornholm. Dansk Geologisk Forenings Årsskrift 1969, s. 29–35.

Sørensen, Henning: Lidt om lag. Varv, årg. 1968, s. 113–19, ill. 1968.

Wienberg Rasmussen, H.: Danmarks geologi. 176 s. ill. 1968.
Om Bornholm særlig s. 10–52.

SUNDHEDSVÆSEN

Kofoed, Svend E.: Hygiejniske problemer på Bornholm under og efter en besættelse. Medicinsk Forum, 23. årg. nr. 2, s. 50–64, ill. 1970.

LITTERATUR

LANDBRUG

- Prahl, Jacob Peter:* Agerdyknings catechismus efter Bornholms agerdyknings-måde. Som fotografisk optryk genudgivet af Bornholms Historiske Samfund. 104 s. 1970.
Originaludgave 1777.

ERHVERVSFORHOLD

- Bornholms stilling og muligheder som turistområde.* Rapport udarbejdet til Bornholms Turistforening af Institut for Trafik-, Turist- og Beliggenhedsforskning. 90 s. 1968.
- Hasle i 125 år.* Udg. af Hasle Klinker- og Chamottestensfabrik. 20 s. ill. 1968.
- Jensen, Ib Frank:* Analyse af det bornholmske landbrug. Udgivet af Bornholms Erhvervsråd. 28 s. 1968.
- Turistanalyse på Bornholm.* Udg. af Bornholms Turistforening. 47 s. 1970.
- Øberg, Bent:* Bornholm: Chancerne udnyttes ikke. Sparekasse-tidende, årg. 70, s. 386–87. 1969.

TEKNIK . SAMFÆRDELSE . INDUSTRI

- Boesen, Jørgen:* Udvidelser på Bornholms Højspændingsværk. Elektroteknikeren, årg. 64, s. 354–58, ill. 1968.
- Henningsen, Henning:* En julestranding på Christiansø. I: Årbog fra Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, bd. 27, s. 126–28, ill. 1968.
- Kjøller, Ejnar:* Redningsvæsen og strandinger ved Rønne. J. p. B. årg. 36, s. 38–43, ill. 1968.
- Mahler, Ludvig:* En bane blev til. J. p. B. årg. 37, s. 17–23, ill. 1969.
- Og hjulene rullede . . . J. p. B. årg. 38, s. 18–26, ill. 1970.
Om De Bornholmske Jernbaner.
- Nedlagte baner. De Bornholmske Jernbaner.* Signalposten, 4. årg. s. 130–69, ill. 1968.
- Yde-Andersen, D.:* Bornholmere og andre gamle ure. 2. forøgede udg. 205 s. ill. 1968.
Bornholmerure: s. 70–86. Mesterliste: s. 165–99.

BORNHOLMS CENTRALBIBLIOTEK

VEJVISERE

Fisker hæfte. Udg. af Bornholms Tidende. 128 s. 1969.

Nexø By-Register. Udg. af Bornholms Tidende. 100 s + 1 kort. 1968.

Rønne By-Register. Udg. af Bornholms Tidende. 1968–70.

KUNST

Bornholms malere 1969. Udg. af Bornholms Kunstforening. 26 s. ill. 1969.

Udstillingskatalog.

Krogh, Leila: »Bornholmerskolen«. Isakson og Weie på Bornholm. Bh. S. 2. rk. bd. 4, s. 105–54, ill. 1969.

Også som særtryk.

Kunstnere på Bornholm i dag. Udg. af Bornholms Kunstforening. 40 s. ill. 1965.

Udstillingskatalog med indledning af Leo Estvad s. 5–6: Klippeøen i dansk kunst.

Saxtorph, Niels M.: Jeg ser på kalkmalerier. 2. udg. 392 s. ill. 1970.

Kalkmalerier i bornholmske kirker s. 237–40.

ENKELTE KUNSTNERE

Antonsen, Inge Mejer: Et kunstnerhjem i Skagen – *Anna og Michael Anchers* hus. I: Nationalmuseets Arbejdsmark, 1966. S. 127–42, ill. 1966.

Bøggild, Hansåge: *Ole Christensen* – en spændende billedhugger. J. p. B. årg. 36, s. 26–29, ill. 1968.

Madsen, Arne: Møde med *Oluf Høst*. 38 s. ill. 1968.

Med tegninger af Oluf Høst.

Bornholms Tidendes nytårshilsen.

Roose, Åge: *Isakson*. I: Maleren Åge Roose fortæller, s. 54–65, ill. 1968.

Engelstoft, Bertel: Poesi – og trofasthed. [Om *Myre Vasegård*]. Dansk Kunsthåndværk årg. 40, s. 112–14, ill. 1968.

Muus, Jane: En grafiker ser på en grafiker (*Sigurd Vasegård*). Grafik, 1. årg. nr. 1, s. 7–14, ill. 1970.

Sigurd Vasegård. Udg. af Bornholms Kunstforening i anledning af mindeudstillingen på Madseløkke i Allinge-Sandvig, påsken 1969.

Udstillingskatalog. Heri bl. a.: Sigurd Vasegård om sig selv. Erik Fischer: Sigurd Vasegård og Saxo's Amler. Digt af Poul Hauch-Fausbøll.

LITTERATUR

MUSIK

- Køie, Henning*: Viser. For klaver med becifring. 19 sider. 1969.
Mortensen, Otto: Danske folkeviser 4. For 4-stemmigt blandet kor.
Ca. 1969.
S. 6–8: Sjinjmyra-valsens, Vaggaviza.

TEATER

- Kofoed, Anker E.*: Fallesen og Berner. J. p. B. årg. 36, s. 30–33,
ill. 1968.

SPROG

- Studenterekskursionen til Bornholm, Maj 1966*. (Dialektologisk
ekskursion og dens resultater). Rapport ved Karen Groot Rasmus-
sen og Christian Lisse. I: Danske Folkemål. Udg. af Institut for
Dansk Dialektforskning. S. 14–40. 1968.

SKØNLITTERATUR

- Grønbech, Vilh.*: Et Vilhelm Grønbech minde J. p. B. årg. 38,
s. 41–42. 1970.
Myte om skabelsen, ikke trykt før.
Hauch-Fausbøll, Poul: Sten og blomst – 10 Gudhjem-sekvenser.
18 s. ill. 1968.
Med originale træsnit af forfatteren.
Ipsen, Henning: Hr. Gærliks korte besøg. 251 s. 1969.
Roman fra en fæstningsø.
Lowery, Joseph: Thunder coffee on the island of Bornholm. Ameri-
can Scandinavian Review bd. 56, s. 147–48. New York, 1968.
Digt.
Stub-Jørgensen, Christian: Grus i skoene. 22 s. ill. 1968.
Aforismer. Udg. som nytårshilsen af CEB-Tryk og Bornholmeren.
Wessel, Laurits: Sjyjl–sjyjl. 31 s. ill. 1969.
Bornholmsk komedie. Udg. som nytårshilsen af CEB-Tryk og Bornholmeren.

HISTORIE

- Bjørnvad, Anders*: De fandt en vej. Den allierede overflyvning af
Danmark under besættelsen og hjælpen til nedstyrkede britiske
og amerikanske flyvere. 205 s. ill. 1970.
Om Bornholm s. 124–41.

BORNHOLMS CENTRALBIBLIOTEK

Dau, Mary: Danmark og Sovjetunionen 1944–49. (Dansk Udenrigspolitisk Instituts Skrifter, 2). 291 s. 1969.

Om Bornholm s. 112–32.

Glob, P. V.: Helleristninger i Danmark. (Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter, 7). 333 s. ill. 1969.

Om Bornholm bl. a. s. 221–227 og s. 261–266.

Høgh, Børge: Dramatiske dage. J. p. B. årg. 38, s. 4–6, ill. 1970.
Om bombardementerne på Rønne og Neksø maj 1945.

Jensen, Jørgen Steen: Den forgyldte sol. Skalk 1970, nr. 2, s. 3–8, ill.

Fund af blindmønter m.m. ved Nordbornholm fra Den forgyldte Sols forlis 5. dec. 1673.

Klindt, J.: Gaven til Frederik III. Bh. S. 2. rk. bd. 4, s. 159–70. 1969.

Korotkov, Fjodor: Bornholms befrielse. Land og Folk, 8. 5. 1970.

Kruse, Wilhelm: Bornholm als Lübecks Lehnsbesitz 1525 bis 1576. Bind 1–2. Lübeck, 1969–70.

Udsnit af Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde.

Outze, Børge: Hidtil ukendte dokumenter afslører sandheden om Bornholm. Information, 5. 5. 1970.

Rasmussen, Ebbe Gert: Pastor Lemvigs betænkning. Et bornholmsk landsforrædderi i det 17. århundrede. 37 s. ill. 1968.

Stub-Jørgensen, Christian: Hellig Hågen. En tankeleg. 31 s. ill. 1970.

Et forsøg på at placere Bornholm i folkevandringstidens sagnkredse. Udg. som nytårshilsen af CEB-Tryk og Bornholmeren.

PERSONALHISTORIE

Kunstnerbiografier findes under Kunst.

Portrætter af kendte bornholmere afgået ved døden sidste år. Med korte biografiske data. J. p. B. årg. 36, s. 44–47, årg. 37, s. 43–47, årg. 38, s. 43–47, ill. 1968–70.

Poulsen, Martin: Moderen under mulde. J. p. B. årg. 37, s. 41–42. 1969.

Erindringer om en bornholmsk syerske og hendes familie.

Albertsen, K.: Anesammenfald og aneforskydning. (Familien *Bohn*). Personalhist. Tidsskr. 15. rk. bd. 2, s. 178–81. 1967–68.

LITTERATUR

Stålegårdsfamilien. Ny revideret udg. samlet og udg. af Rigmor Pedersen, Charles Pedersen, Aksel Pedersen og Åge Sode. 150 s. ill. 1970.

Bjarni, Poul: Jâ hâusar ejngång inu —. J. p. B. årg. 36, s. 10–13, ill. 1968.

Blang, Levy: Et tidsbillede fra svundne tider. 45 år i Pedersker præstegård. 15 år på Rigsdagen. 44 s. 1969.

Madsen, Arne: Huslægens mindestuer fra Nexø (Dr. C. U. Boesen). J. p. B. årg. 37, s. 15–16, ill. 1969.

Dam, Gunnar: Mit barndomshjem i Nexø. Klp. årg. 27, nr. 2, s. 1–2, ill. 1968.

Dalgård, Hans: Christiansø-fangen. Frihedskæmperen dr. J. J. *Dampe* 1790–1867. 8 s. ill. 1969.

Friis, Andreas: Tilbageblik i erindringen. Erindringsbilleder fra Listed. J. p. B. årg. 37, s. 4–10, ill. 1969.

Ipsen, Henning: Engang i Gudhjem. I: Sommer. Danske forfattere på sommerferie. Red. af Hans Jørgen Lembourn. S. 97–102. 1967.

Koch, Peter: En Gudhjem-fisker fortæller. Tidsbillede fra Bornholm og Christiansø. 3. udg. 159 s. ill. 1970.

Fotografisk optryk af: Det hvisker fra havet.

Kibsgård, C. H.: Lektor *Th. Lind*. Redaktør af Bornholmske Samlinger 1939–1961. Bh. S. 2. rk. bd. 4, s. 171–73. 1969.

Lindblom, Johan Sonne: Ild i bjerget. 219 s. ill. 1970.

Om barndom og ungdom på Bornholm s. 9–84. Om slægten Sonne Lindblom s. 189–95.

Jensen, Agnete: Minder fra min skoletid hos frk. *Valborg Myhre*. J. p. B. årg. 38, s. 15–17, ill. 1970.

Houe, Poul: *Martin Andersen Nexø's* ungdomsarbejder. Nordisk Tidsskrift årg. 45, s. 419–27. Stockholm, 1969.

Houmann, Børge: Af en ung mands papirer. *Martin Andersen Nexø's* første romanforsøg. 64 s. ill. 1968.

– Da *Martin Andersen Nexø* sprang af til venstre. Tiden årg. 30, s. 176–90, ill. 1969.

– *Martin Andersen Nexø* og børnene i Samara. 35 s. 1967.

BORNHOLMS CENTRALBIBLIOTEK

- Den unge mands egne papirer. *Martin Andersen Nexø* 1896. 59 s. ill. 1970.
- Martin Andersen Nexø*: A symposium. With contributions from writers, critics, and scholars in 13 countries. Scandinavia, bd. 8, s. 121-35. 1969.
- Martin Andersen Nexø* under Danmarks besættelse. Frit Danmark årg. 28, nr. 3, s. 9-11. 1969.
- Svendsen, V.: Baggrunden for *Martin Andersen Nexø's* novelle Frænke. Bh. S. 2. rk. bd. 4, s. 87-104.
- Kjøller, Frede: *Jacob Peter Prahl*. Blade af et virksomt liv. J. p. B. årg. 36, s. 23-25, ill. 1968.
- Teist, Fr.*: På afstand. 265 s. 1968.
Om forf.s ophold på Bornholm s. 30-45 og s. 199-212.
- Stub-Jørgensen, Christian: *Jørgen Vibe*. 29. 2. 1896-16. 11. 1946. J. p. B. årg. 37, s. 38-39, ill. 1969.
- Hertig, Henrik: Zahrtmanns enke. (*Kristian Zahrtmann*). Lolland-Falsters Stiftsmuseums Årsskrift 1969, s. 45-51, ill. 1969.

Benyttede forkortelser:

Bh. S.	Bornholmske Samlinger
J. p. B.	Jul på Bornholm
Klp.	Klippeøen
M. D. G. F.	Meddelelser fra Dansk Geologisk Forening